

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ६

ऑगस्ट : २०११

अंक : २

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुख

रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सख्तंत्री :

मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

ફોન : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' हर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सभ्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीऑर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेभकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेभकनी रहे छे.
- v लेभकोअे पोतानुं लजाण कूल्सकेप अथवा A4 साठजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड के यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो रॉटाडेवुं कवर मोकल्युं छशे तो अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गणवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं छशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब', गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsn1.net

ફોન अने ફેक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : प्रफुल्ल रावल (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	શ્લીલ-અશ્લીલમાં પ્રાણરૂપ મુદ્દો સર્જકના સાધ્યનો છે. • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	બે ગીતો • ચંદ્રકાન્ત શેઠ 7, સુવર્ણમૃગ • રાજેશ પંડ્યા 8, શ્રવણ • નલિન રાવળ 13, ...જાળાં ખોલીએ છ • લલિત ત્રિવેદી 13, બોળવા બેઠો • નીતિન વડગામા 13, શબદ મેં • લલિત ત્રિવેદી 14, અર્થ-બોધની આડમાં • પ્રાણજીવન મહેતા 14
વાર્તા	જન્મદિન • ડૉ. નવીન વિભાકર 15
લઘુકથા	વિશ્રંભકથા • રમેશ ત્રિવેદી 22
નિબંધ	ઉકરડો • કિશોરસિંહ સોલંકી 23
ભારતીય સાહિત્ય	આજે પણ હું...? • મનીષા સાધુ, અનુ. ધ્વનિલ પારેખ 29
વિદેશી સાહિત્ય	દાન્તે • ધીરુ પરીખ 30
આસ્વાદ	‘ગોષ્ઠિ’ : એક વિશેષ વ્યક્તિત્વનો આસ્વાદ • નવનીત જાની 43
અભ્યાસ	સૂફી પરંપરા અનુપ્રાણિત ગુજરાતી સંત સાહિત્ય • પ્રો. મહેબૂબ દેસાઈ 50
પ્રકીર્ણ	દિ. મ. તમે બહુ યાદ આવો છો • રમેશ કોઠારી 61
સમીક્ષા/ગંથાવલોકન	પ્રસન્ન શૈશવની શોધખોળ કરતાં મોતીબિંદુઓ • કિશોર વ્યાસ 64, પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ • ફાધર વાલેસ 67, માર્મિક અને પ્રવાહી ભાષા દ્વારા હાસ્ય-વ્યંગનું ઉત્તમ આલેખન : હાસ્યલોક • ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ 69, સમાજ-વાસ્તવનું તાર્કિક નિરૂપણ • ઇલા નાયક 73, પોતાની ચાલનાથી જુદા પડતા સર્જકના નિબંધો • હરીશ વટાવવાળા 76
પરિષદ-પાથેય	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 80
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ભરત સાધુ 83
પત્રસેતુ	રમેશ ર. દવે, સુહાગ દવે 84-85
આ અંકના લેખકો	86
આવરણચિત્ર	એમ. એફ. હુસેન

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

શ્લીલ-અશ્લીલમાં પ્રાણરૂપ મુદ્દો સર્જકના સાધ્યનો છે.

દુનિયામાં ક્યાંક, ક્યારેક કોઈક પુસ્તક, લખાણ કે ચિત્ર વિશે વિવાદ થાય છે ત્યારે મોટે ભાગે ક્યાં તો તે અશ્લીલ હોવાને મુદ્દે અથવા ધાર્મિક લાગણી દુભાયાના આક્ષેપ પરથી શરૂ થાય છે. જ્યારે મુદ્રણ કે પ્રકાશનની સુવિધા નહોતી ત્યારે આવા વિવાદો નહિ સર્જાતા હોય. પણ, પછી તેનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે. મૂળ ભારતના પણ અંગ્રેજી ભાષામાં લખતા સલમાન રશદીના પુસ્તકનો વિવાદ દાયકા પહેલાં બહુ ગાજ્યો હતો. રશદીને મોતની ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી અને તેની વિરુદ્ધ ફતવાઓ પણ નીકળ્યા હતા. ઉર્દૂમાં લખતા અને ગુજરાતી શાયર મહમ્મદ અલીની ગઝલના એક શે’રની પંક્તિ વિશે પણ વિવાદ જાગ્યો હતો બેંગલોરના એક અખબારમાં છપાયેલી વાર્તાના શીર્ષકમાં એક ધર્મસંસ્થાપકનું નામ હોવાના વિરોધમાં હિંસક તોફાન પણ થયાં હતાં. ભારતીય ચિત્રકાર મકબૂલ ફિદા હુસેનનાં કેટલાંક ચિત્રોથી પણ પ્રજાના એક વર્ગની લાગણી દુભાઈ હતી, તોડફોડ થઈ હતી અને અદાલતી ખટલાઓ નોંધાયા હતા. ડેન્માર્કના એક અખબારમાં એક ધર્મસંસ્થાપક વિશેનાં વ્યંગચિત્રો છપાતાં તેની સામે વ્યાપક વિરોધ થયો હતો. બાંગ્લાદેશની લેખિકા તસલીમા નસરીનનાં પુસ્તકો સામે પણ તેના દેશમાં રૂઢિવાદીઓએ બહુ ઊંડાપોહ જગાવ્યો હતો અને લેખિકાને કેટલોક સમય દેશવટો ભોગવવો પડ્યો હતો. હિન્દી ફિલ્મો સામે તો અશ્લીલતાના આક્ષેપો અવાર-નવાર થતા રહ્યા છે. હવે તો તેમાં બધી મર્યાદા ઓળંગાઈ ગઈ છે. આજની કેટલીક હિંદી ફિલ્મોમાં બીભત્સ ગાળો અને જુગુપ્સાપ્રેરક દર્શ્યોની ભરમાર વર્તાય છે. પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ લેખક સઆદત હસન મન્તોની કેટલીક વાર્તાઓની સામે વારંવાર અશ્લીલતાના આક્ષેપો થયા હતા, મુકદ્દમાઓ ચાલ્યા હતા, મન્તોને જેલ અને પાગલખાનામાં પણ જતું પડ્યું હતું, પરંતુ છેવટે મન્તોની સંવેદનાત્મક વાર્તાકલાનો સાહિત્યવર્તુળોમાં પૂરો સ્વીકાર થયો હતો. હિન્દી લેખિકા કૃષ્ણા સોબતીની વાર્તાઓમાં ગાળોનો ઉપયોગ થયેલો છે. ‘મહાભારત’ની ટી. વી. શૃંખલાથી વધારે પ્રખ્યાત બનેલા સાહિત્યકાર રાહી માસૂમ રઝાની નવલકથા ‘આધા ગાંવ’માં પણ ગાળો પ્રયોજાઈ છે. હવે તો સંસદ અને વિધાનસભાઓમાં પણ ક્યારેક સભ્યો ગાલિપ્રદાન કરે છે. તેના પ્રસારણ વખતે ટી.વી. ચેનલો કેટલીક કાપકૂપ કરી લે છે. ગુજરાતી નવલકથાકાર યશોધર મહેતાની નવલકથા ‘સરી જતી રેતી’એ એક સમયે ગુજરાતમાં ઘણી ચકચાર જગાવી હતી. તેની સામે અદાલતી કાર્યવાહી પણ થઈ હતી, પરંતુ તેમાં કશું વળ્યું નહોતું. નવી પેઢીના સમર્થ વાર્તા-નવલકથાકાર ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની ‘કૂત્તી’ વાર્તા અશ્લીલ છે એવા આરોપસર સરકારે કેસ કર્યો હતો અને સુરતની એક કોર્ટમાં તે ચાલ્યો હતો. તેની સુનાવણી વખતે બક્ષીબાબુને મુંબઈથી સુરતનાં ચક્કરો કાપવા પડતાં હતાં. અલબત્ત ખટલો તો અવગતે

જ ગયો હતો, પણ બક્ષીબાબુ તેમનાં પ્રવચનોમાં વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરતા. દારૂડિયાઓ, જુગારીઓ વગેરેની સાથે પોતાને કોર્ટમાં બેસવું પડતું તેનો તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ રંજ હતો. ‘સરી જતી રેતી’ અને ‘કૂત્તી’નાં પ્રકરણોમાં આપણા સાહિત્યકારોએ કોર્ટમાં હાજર થઈ બંને લેખકોનો વાજબી રીતે અને સફળ બચાવ કર્યો હતો. કોઈ કૃતિ અશ્લીલ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર પોલીસ ખાતાને શી રીતે હોઈ શકે એવી તેઓની યોગ્ય દલીલ પણ હતી. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા પ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખક વિનોદ ભટ્ટે ‘શ્લીલ-અશ્લીલ’ નામે કેટલીક વિવાદાસ્પદ ગણાયેલી વાર્તાઓનું સંપાદન પ્રગટ કર્યું હતું. તેણે પણ ઠીક ઠીક ચર્ચા જગાવી હતી. ગુજરાતી નવલકથાકાર પિનાકિન દવેની નવલકથા ‘ત્રીજો સૂર’માં બે પુરુષોના સજાતીય સંબંધોનું આલેખન થયું હતું. લેખિકા બિન્દુ ભટ્ટની નવલકથા ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ પણ લેસ્બિયન સંબંધોના નિરૂપણને કારણે ચર્ચાસ્પદ બની હતી. બીજાં દૃષ્ટાંતો પણ આપી શકાય.

ધાર્મિક લાગણી દુભાયાનો અને જિન્સી આલેખનનો મુદ્દો વારંવાર વિવાદાસ્પદ બનતો રહ્યો છે. અંગ્રેજી નવલકથા ‘લેડી ચેટર્લી’ઝ લવર’ વિશે તો દાયકાઓ સુધી ચર્ચા ચાલતી રહેલી. હકીકતે આ દૃષ્ટિકોણનો પ્રશ્ન છે. સમયે સમયે પણ અશ્લીલતા અને ધાર્મિકતા વિશેની માન્યતાઓ બદલાતી રહી છે. કોઈક સમયે બહુ આળી અને તીવ્ર બનેલી લાગણી સમય જતાં ક્યારેક ટાઢી પણ પડી જાય. સામાજિક પરિવર્તનોની ભૂમિકા અને બદલાતી તરેહોનો પણ આ સર્વ પર પ્રભાવ પડી શકે. માથાથી પગ સુધી ઢાંકેલી-ઢબૂરેલી સ્ત્રીમાંથી હવે આપણો સમાજ ટૂંકાં, અલ્પ અને તંગ વસ્ત્રોમાં સજજ આધુનિકાઓ સુધી પહોંચ્યો છે. આજે જે અશ્લીલ લાગે તે કાલે ન પણ લાગે તેમ બનવું અશક્ય નથી. સમાજની આવી પરિવર્તન-લીલાનાં પ્રતિબિંબો વિવિધ શબ્દ અને બીજી કલાઓનાં માધ્યમોમાં પણ પડતાં રહે.

પરંતુ ખરો મુદ્દો સર્જકના હેતુ અને ઔચિત્યભાનનો છે. પોર્નોગ્રાફિક લિટરેચર (1)નો પ્રચાર બધા સમયે અને સર્વત્ર થતો રહ્યો છે. તેની સાથે ‘લિટરેચર’ શબ્દ જોડવાનું પણ ઠીક ન કહેવાય. અમેરિકામાં વિખ્યાત અને વિશાળ બુક-શોપ્સમાં પણ પોર્નોગ્રાફીનાં પુસ્તકો અને બીજાં સાધનોનો અલગ વિભાગ હોય છે. રસિયાઓ કશી છોછ વગર ત્યાં ટોળે વળે છે. કોઈને તેમાં કશું વાંધાજનક લાગતું નથી. ત્યાંના સામાજિક પરિવેશનો તે પ્રભાવ છે. દેશે દેશે સ્થિતિ ભિન્ન હોય જ. આપણે ત્યાં હજી એટલું ખુલ્લાપણું નથી આવ્યું, પણ આજના પ્રવાહો જોતાં તે ભવિષ્યે નહિ જ આવે તેમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ‘ન્યૂડ કોલોની’ અને ‘ન્યૂડ બીચ’ના દેશો સાથે આપણી સરખામણી હજી સુધી તો ન થઈ શકે. પોર્નોગ્રાફિક પ્રકાશનો પાછળનો તો હેતુ જ નયો ધંધાદારી અને ગંદો છે, પણ સાચી સાહિત્યિક રચનાઓ તેવા હેતુથી પર જ હોય. શુદ્ધ કલાલક્ષી ઉદ્દેશને સંદર્ભે કેટલુંક ઉઘાડું આલેખન થાય તો તેને નિષિદ્ધ ન ગણી શકાય. મરાઠી નવલકથા ‘માહીમ ચી ખાડી’માં ઝંપડપટ્ટીના જીવનનું આલેખન છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર વિજેતા લક્ષ્મણ ગાયકવાડે તેમના પુસ્તક ‘ઉચલ્યા’માં મહારાષ્ટ્રના લાતૂર પ્રદેશમાં વસતી

અને અંગ્રેજ શાસકો દ્વારા સામુદાયિક રીતે ‘ચોર’નો ઠપ્પો વેંઢારતી જાતિનું નિર્ભીક, ઉઘાડું, વાસ્તવિક આલેખન છે. રવીન્દ્ર પારેખે તેનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં ‘ઉઠાવગીર’ શીર્ષકથી કર્યો છે. હું જાણું છું કે રવીન્દ્રને મૂળ કૃતિનો ગુજરાતીમાં હૂબહૂ અનુવાદ કરવામાં ભારે મુશ્કેલી પડી હતી, પણ તેમણે છોછ વિના એ કામ પૂરું કર્યું. આવાં પુસ્તકોમાં તેના લેખકોનો આશય ગંદકી દ્વારા વાચકોને આકર્ષવાનો નહિ પણ કરુણ-વાસ્તવિકતાના હૃદયસ્પર્શી આલેખનનો હોય છે અને તેથી તે વાંધાજનક ન ગણાય. અશ્લીલતા, બીભત્સતા એ બધું છેવટે તો એક સાધન છે; તે દ્વારા સર્જકને સાધ્ય શું છે તે વાત સર્વાધિક મહત્ત્વની છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી પ્રમુખ તરીકે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વરણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી પ્રમુખ તરીકે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વરણી થઈ છે. ડિસેમ્બર ૨૦૧૧માં જૂનાગઢમાં યોજાનારા અધિવેશનમાં વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા પાસેથી તેઓ કાર્યભાર સંભાળશે. **શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની સર્વસંમત પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ છે.**

બે ગીતો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧. સહજ તરાપે તરું

એવું તે શું કરું ? સકળ આ શાન્ત શાન્ત થઈ જાય !
 કયો કરિશમા કરું ? ચરાચર કાન્ત કાન્ત થઈ જાય !
 કેટકેટલા રંગ રમે છે ! કેટકેટલાં રૂપ !
 કેટકેટલી આંખે ઊડે અકળ તેજના ધૂપ !
 તણખા એવા ઝરું અખિલ આ ઝળાં ઝળાં થઈ જાય !
 સાકર થઈને ભળું બધાંયે ગળ્યાં ગળ્યાં થઈ જાય !
 કેટકેટલાં ગુંજન-ગાણાં, ટૈકા-કલરવ-છંદ !
 અંધકારને તારે તારે રણકે તારક-સ્પંદ !
 સહજ તરાપે તરું સરોવર લહર લહર થઈ જાય !
 એમ શબ્દમાં સરું, મૌન પણ સભર સભર થઈ જાય !
 કણ કણ કુસુમિત હાસ ધરાનું, આસેઆસ સુવાસ !
 ઊંડે ઊંડે અંદર કોઈ રહ્યું રમાડી રાસ !
 પંખાળો જો બનું, ઘરેઘર ગગન ગગન થઈ જાય;
 એવાને અભ મળું, ભવેભવ મગન મગન થઈ જાય !

૨. ઉછાળ દરિયા

ઉછાળ દરિયા, ઉછાળ પ્હાડો, ઉછાળ માટી-પંડ;
 ઉછાળ મનવા, મુકી ખોલી સકળ બ્રહ્મનું અંડ !
 હોય હવે નહીં બંધન-બાધા, ધોધે ધસમસ ધસવું;
 એકીઆસે ચડી હવે તો મેરુ-માથે વસવું !
 હેયે બારે મેઘ ઊમટ્યા, વરસે વ્હાલ પ્રચંડ !
 નાવે નાવે પાંખ ઊઘડે, ગગન ઊઘડે દરિયે !
 ગ્રહ-તારાની ભીડ મચી શી ! ચાંદ-સૂરજ આ ફળિયે !
 વાટઘાટ-ઘર-ગામ ડૂબતાં પામું બધું અખંડ !
 વામનજીના કીમિયા કેવા ! કણ કણ વિરાટ ખૂલે,
 શેષનાગની શય્યા છોડી અનંત અંદર જૂલે,
 છોળે છોળે છંદ છલકતા જલ જલ ચેટીચંડ !

સુવર્ણમૃગ | રાજેશ પંડ્યા

સૂરજ ઊગે તે પ્હેલાં ચણ ચણવાને પંખી
 નીસર્યા છે માળામાંથી બહાર રે,
 પંખીની પાછળ રામ અને સીતા વન જવા
 નીસર્યા છોડીને રાજ-દ્વાર રે.
 ઝાંખા રે થયા છે ઊંચા મ્હેલ ઊંચાં માળિયાં
 સૂનાં રે થયાં છે જાળી-જાળિયાં હો જી,
 એટલે આઘે રે ઊભા રહી છેલ્લીવારુકી
 નજર નાંખીને એ નિહાળિયા હો જી.
 પાછળ મેલીને સુખ સાહબી અપાર
 બધી પાછળ મેલી દઈ હેતપ્રીત રે,
 આગળ વધે તો વન બધે અડાબીડ
 એમાં સોંસરવું જવું કઈ રીત રે.
 કોઈ કોઈ પંખીએ ચાંચોમાં ઝાલ્યાં તણખલે
 ઝળહળ ઝળહળે સોનું ચારેકોર જી,
 એનાં અજવાળે પગ માંડતાં માંડતાં ચાલ્યાં
 વનને મારગ સુધા-દોર જી.
 પેલું વન વટાવી દઈને ડાબે
 જમણે બીજવન ભણી ડગ ભરતાં,
 ત્રીજે વન રાતવાસો કરી
 પછી પરભાતે ચોથા વનમાં મુકામ કરતાં,
 કોરમોર ઊંચા ઊંચા ડુંગરા ને
 વચોવચ હિલ્લોળાતાં હરિયાળાં ઝાડ,
 પડખે સેલ્લારાં લેય ઝરણાં ને
 ઝરણાંને કાંઠે કાંઠે ચંદનની વાડ
 વાડની વચાળ રૂડી મઢૂલી રચાવી
 વાવ્યા આંગણાંમાં અમરા ને ડમરા,
 જૂઈ ને ચમેલી ચંપો મઘમઘ થાય
 એની ગંધથી ખેંચાય વનભમરા.
 ઝાડની ફરતી વેલ વીંટળાતી જોઈ
 સીતા રામ એમ વીંટળાવા જાય,
 નેણ ભરી નીરખતાં સારસની જોડ
 બેઉ ઉરમાંજ હરખ ન 'માય.

આભમાં ઊગે છે જ્યારે પૂનમનો ચંદ
 એનાં અજવાળાં પોયણીને પાન પડે,
 સપનાંમાં હોઈ એવો અનુભવ થાય
 ઝીણાં ઝાકળના ભણકારા કાન અડે.
 એક દીની વાત છે : પ્રભાત થાતાવેંત
 એક હરણ ખેંચાઈ આવ્યું ફળિયે,
 હીરા અને માણેક ટાંકેલ એની શીંગડી
 ને રૂપલું મઢેલ એની ખરીયે.
 સાવ રે સોનાની કાયા ઝગમગ થાય
 અને નાભિએ કસ્તુરી કાંઈ મહમહે,
 આવરો બાવરો ઘડી અહીં ઘડી ક્યાંય
 ઘડી આઘો ઘડી ઓરો આવી રહરહે.
 નાના નાના કૂદકા ભરેને ત્યારે
 પાયના ઘૂઘરા વાગે છે ઘમઘમ,
 ડોકીને હલાવી ડાબેજમણે વગાડે
 ગળે બાંધેલ ઘંટડી રણઝણ.
 આવાં આવાં કંઈ કંઈ નખરાં નૌતમ કરી
 મનમાં લગાડી એણે માયા,
 અજબ કામણ એનાં ટાળ્યાં નવ ટળે
 ઘડી સાવ રે સોનાની જેની કાયા.
 માયા રે લગાડે એવી કંચનની કાયા
 કાંઈ અરસપરસ બન્યાં એક રે,
 કાયા અને માયા ભેય પાડ્યાં રે પડે ન નોખાં
 એવાં ઓતપ્રોત એકમેક રે.
 એ હરણ હણવાને રામ જાવ તમે ઝટ
 ઝટ લાવો એની કાંચળી કંચનની,
 કાંચળીનો કંચવો હરખભેર પેરું
 તઈ એષણા ટળે રે મારા મનની.
 સોનાની કાયા રે કાંઈ હોય નહીં કોઈને
 હોય આપણી જેવાં જ હાડચામ રે,
 કંચન-કથીર તમે એક કરી માનો
 ભેદ જોનારની આંખનો તમામ રે.
 લોભ ને લાલચ જ્યારે આંખમાં ડોકાય
 ત્યારે કથીરે કંચન જેવું લાગે,

શમણાં લાગે છે સાવ સાચાં પણ
 ભમણા, આંખ ખોલ્યે દૂર દૂર ભાગે.
 પે'લા કેવાં અણવાનાં કરતા'તા તમે
 મારો પડતોંક ઝીલી લેતા બોલ રે,
 મનમાં ચીતવ્યું હોય એય તમે
 ઝટ દઈ હાજર કરતા અણમોલ રે.
 રાજપાટ સંધું મેં મૂક્યું સરયૂને તીર
 થયો વનમાં આવીને વનવાસી
 હવે વનકુળ પે'રવાં ને કંદમૂળ આવાં;
 આવાં ઓરતાં રાખ્યેથી થાય હાંસી.
 વનના ધરમ ભલા નિભાવવા આપણે
 કોઈ જીવનીયે કરવી ન હાણ જી,
 સઘળાંય જીવ તમે બરોબર માનો
 ન લો સ્વારથથી કોઈનાયે પ્રાણ જી.
 વનના ધરમ તમે નિભાવજો
 હું તો મારે નિભાવીશ મનના ધરમ રે,
 મૃગયાને મશો કરો આટલુંક કામ
 જરા સ્મરો વીર ક્ષત્રીના કરમ રે.
 એક વાર મૃગયાને કાજ ગયા દશરથ
 બીજી વાર રામ પણ જાશે ?
 હરણ વરાંસે બાપે માર્યો માનવીને
 હવે રામબાણે કોણ રે વિંધાશે ?
 સોનાનું છે તીરલું ને રૂપલાં કામઠી લઈ
 હરણ હણવાને જાય વીર રે રામૈયા રામ,
 ડુંગરા ડોલ્યા ને ડોલ્યાં ઝાડ, પાન થરથર્યા
 ઊલટાં વઘ્યાં છે નદી નીર રે રામૈયા રામ.
 આગળ હરણ કૂદે પાછળ શ્રીરામ
 મૂકે દોટ એને ઝાલવા રામૈયા રામ,
 સોનાનું હરણ તઈ સોનાવરણી સીમ થઈ
 જોજનજોજન લાગ્યું ફાલવા રામૈયા રામ.
 ઘડીમાં દેખાય અહીં ઘડીમાં સંતાય ક્યાંહી
 ઘડીમાં કરે છે કાળાકોપ રે રામૈયા રામ,
 ઘડીમાં ધરે છે રૂપ વિધવિધ બહુરૂપી
 વળતી ઘડીએ છે અલોપ રે રામૈયા રામ.

હરણ તો ભાણ્યું ન ભળાય હો રામૈયા રામ
 હરણ ઝલાય નહીં હાથમાં,
 હરણ આ અડાબીડ વન હો રામૈયા રામ
 હરણ કંઈ આવે નહીં બાથમાં.
 હરણને કેટલાય પગ હો રામૈયા રામ
 પગ બધા બની જાય પાંખ રે,
 અહીં જોઉં તહીં જોઉં ચારેકોર જોઉં
 લાવું જોવા માટે કેટલીક આંખ રે.
 રણમાં દેખાય જેમ બપોરી વેળાએ
 કોઈ તરસ્યાં પ્રાણીને કાંઈ પાણી,
 વનમાં દેખાય એમ મારિચની મરીચિકા
 આઘે આઘે લઈ જાય તાણી.
 જોત રે જોતામાં બહુ આઘે બહુ આઘે
 જોયા વનરા તે વનના છેડા રે
 હો રામનાં બાણ વાગ્યાં રે.
 પેલે પેલે તીર વીંધી ઝાડિયું
 ને બીજે તીર હરણને કાળમુખાં તેડાં રે
 હો રામનાં બાણ વાગ્યાં રે.
 તાકીને માર્યું છે તીર નાભિની સોંસરવું
 ને કર્તુરીની કૂંપિયું વીંધાઈ રે
 હો રામનાં બાણ વાગ્યાં રે.
 પડતા મેલ્યા છે એણે પ્રાણ તત્કાળ
 ત્યાં તો થઈ જોયા જેવી કંઈ નવાઈ રે
 હો રામનાં બાણ વાગ્યાં રે.
 કંચનની કાયા ભોંય પડતાંમાં થઈ ગઈ
 લોખંડની જેવી કાળીમોંશ રે
 હો રામનાં બાણ વાગ્યાં રે.
 સોનાના હરણની એ કામના સીતાને
 છેક સોનાની લંકામાં ખેંચી ગઈ રે,
 હરણ વિખૂટી પડી હરણની જયમ
 પોતે પિયુથી વિછોઈ ત્યમ થઈ રે.
 સોનામૃગ કાંચળીનાં કોડ શું કર્યાં
 કે મળી સોનાની લંકા જ આખેઆખી,
 જોવા જેવું જેટલું જે હોય તે સંતાડ્યું
 અહીં, સોનાનાં ઢાંકણ નીચે રાખી.

ચકાચોંધથી આ, આંખો અંજાઈ જાતી
 ને કાળાં અંધારાં ઊતરે આસપાસમાં,
 પીળા અને કાળા રંગ લબકારા લેય
 લીલા રંગ બધા છૂટલા વનવાસમાં.
 કનકના કોટ કરે ચળકારા
 ત્યારે વાગે ભણકારા હરણની ચીસના,
 ચીસના અવાજ વીંટળાઈ વળે નખશિખ
 લે ભરડાઉં મરણની ભીંસના.
 રામ રામ રટણ કરું કઠણ કરી મન
 ત્યાં તો હરણ હરણ જઈ બોલી,
 એવું તે શું થયું, દુઃખ કોને જઈ કહું
 રહું કોના રે આધારે મન ખોલી.
 એક રે બાણેથી બેઉ વીંધાઈ ગયા રામ
 એક મૃગ અને બીજી તારી હંસલી,
 હંસલી વિલાપ કરે અશોકવાડીમાં
 અને વન વન વલવલે મૃગલી.
 મૃગલીએ ખોયો એનો કાળિયાર
 એમ સતી સીતાએ ખોયા છે સરીરામ રે,
 રામનાં રખોપાં જેને ઊઠી ગયાં હોય
 એની વાડિયું ભેળાઈ જાતી આમ રે.
 આપણી લાલસા ભોળા જીવનો લે ભોગ
 ભોગલાલસાથી ભોગવાતા આપણે હો જી,
 બેય રે બાજુથી વેરે કરવત એમ
 પછી ઈંધણાં ઓરાઈ જાતાં તાપણે હો જી.
 એ જ સાચી અગ્નિપરીક્ષા કહેવાય
 તાપ તપી લેવા જેનાં પળેપળ જી,
 હૈયાંની ભઠીમાં તપી બુધ શુધ થાય
 ખરા કંચનની જેવી નિરમળ જી.
 એવા અગ્નિ તાપીને બા'ર નીસર્યાં સીતાજી
 લેવા આવ્યાં ત્યાં તો ફૂલનાં વિમાન રે,
 સીતાને મળ્યા છે એના રામ
 પણ હજી ઓલી મૃગલી ભટકે છે રાનેરાન રે.

શ્રાવણ | નલિન રાવળ

શ્રાવણની સાંજના વહેતા સમીરમાં
પંખીના કલરવની સંગ
ઝરમર ઝરમર ઝરત
કોની યાદ ?
તમરાંના ત્રમકારે ગુંજતી
શ્રાવણની રાતના
તારકના ઝૂમખામાં
ખીલે અંધારનું ફલ
એની પાંદડીએ પાંદડીએ
રમતી ફરે છે
એ
કોની સુગંધ ?
શ્રાવણની ભીની સવારમાં
ઝલમલતાં સોનેરી કિરણોમાં
ખીલે
સૂરજમુખી ફૂલ
એમાં કોનું સુહાય
એ
નેહભર્યું મુખ ?

ઢોળવા બેઠો | નીતિન વડગામા

મહેકતું મન અકારણ આખરે એ ડૂહોળવા બેઠો,
ભરેલા પાત્રને હાથે કરીને ઢોળવા બેઠો.
પ્રથમ દોડી અને ડૂબી ગયો છે ઘેનમાં આખો,
પછી પાછો ઢળેલી જાતને ઢંઢોળવા બેઠો !
મનોરથ સાવ માંદા છે જુઓ આ મૂઠ માણસના,
હજી ફૂટવું નથી એ પાંદડું પણ તોડવા બેઠો !
દયા એની મને આવી રહી છે એ જ કારણથી,
નજર સામે જ છે એ દૂર જઈને ખોળવા બેઠો !
હતા પગ સાબદા ને ઢાળ પણ સામે હતો પાછો,
છતાં સીધાં ચઢાણે પગ વગર કાં દોડવા બેઠો ?

...જાળાં ખોલીએ જી | લલિત ત્રિવેદી

લાવો ને ફૂંચિયું ને તાળાં ખોલીએ જી
ધૂળ ને ધાણીનાં જાળાં ખોલીએ જી !
આભ રે વિનાનું, જોગી ! ઊડીએ રે...
સૂકી રે સળિયુંના માળા ખોલીએ જી !
સડકું સંકેલી પગ સંકેલીએ રે...
બેઠા રે બેઠા હેમાળા ખોલીએ જી !
રોટલો ઠરે ને તપે ઓટલો રે...
પંડ રે તપે અજવાળાં ખોલીએ જી !
ઝીણાં રે રણકાવો જર્જર ઠામ રે...
કાયનાં કામણ રૂપાળાં ખોલીએ જી !
તનડું ઢળે તો આડા ઊભીએ રે...
માંઘલો ઢળે ઈ ઢાને ખોલીએ જી !
ફૂંચી રે જડે ને ખૂલે માંઘલો રે...
જનમારા કે અધવચાળા ખોલીએ જી !

r પ્રથમ પંક્તિ : સતિ લોચણની “લાખા !
લાવો ને ફૂંચિયું ને તાળાં ખોલીએ જી”

શબદર્મે | લલિત ત્રિવેદી

ખોઈ બેઠા છીએ ચખ અને ચામડી,
શબદર્મે હમ કહાંસે કહાં પહુંચ ગયે
તોય ના ઓગળી નમકની ગાંગડી,
શબદર્મે હમ કહાં સે કહાં પહુંચ ગયે
કબ છૂટી ઓસરી, કબ છૂટી ગાંઠડી,
શબદર્મે હમ કહાં સે કહાં પહુંચ ગયે
તેરી નજરોં સે કબ મેરી નજરોં લડી,
શબદર્મે હમ કહાં સે કહાં પહુંચ ગયે
તેં ઉતારી દીધા સર્વ શણગાર તો
અબ ઉતારી દે બાકી જમણ ને મરણ
હે ગઝલ ! તું જ તો સરસ્વતી માવડી,
શબદર્મે હમ કહાં સે કહાં પહુંચ ગયે
આંખ ગુમ થૈ ગઈ, દ્રાખ ગુમ થૈ ગઈ,
સાખ ગુમ થૈ ગઈ ઠેઠના જળ સુધી
કુછ પતા ના ચલા ને શમી ગૈ ઘડી,
શબદર્મે હમ કહાંસે કહાં પહુંચ ગયે
કાં તો બટકી પડે સ્લેટની ખાંચમાં,
કથી જ લગ જતાં કાં તો અટકી પડે
એક કડી ગીતની એક અંતાખડી,
શબદર્મે હમ કહાંસે કહાં પહુંચ ગયે
શું છે સૂરત તેરી, શું છે મૂરત તેરી,
અબ તો સુરદાસજી હી બતાએ હમેં
કયા કરે, અપની તો કાયની આંખડી,
શબદર્મે હમ કહાંસે કહાં પહુંચ ગયે...

અર્થ-બોધની આડમાં |

પ્રાણજીવન મહેતા

અહીં લગ માંડમાંડ
પહોંચ્યો છું.
હા, અંતે થાક્યો.
થાક્યોપાક્યો હારી તહીં બેઠો.
હંમેશની જેમ જ
ધમણ ઉપર-હેઠ થયા કરે.
ચાસ જરી હેઠે બેસે તે વિચારું.
રોકાઉ કે પછી
આગળ વધું ?
હું જ મને પ્રશ્ન પૂછું -
ઉત્તરની અપેક્ષામાં અટકી અટકી
આગળ વધવા ઇચ્છું.
પણ, પણ, ઇચ્છાવશ
કઈ રહું નથી હવે તો -
છતાં
છતાંનો અર્થ છતો જ નથી થતો
કેમ કરી અર્થ-બોધની શોધમાં
કેટલે લગ દૂર જાવાનું ?
અહીં કોઈ કહેતું નથી
કોઈ જાણતું હોય કદાચ
તે પણ જણાવતું નથી.
શું કરવું-ની વિમાસણ વચ્ચે
એકમેકમાં ભીંસાતા છાતીના પાટિયા
ના, કહો ખપાટિયા અંદરઅંદર ખખડે.
ભીસ વધતાં ભાંગી ભુક્કો થતો જણાય
મને જાણ પણ ના થાય.
ભાંગી-તૂટી પાંસળીઓનો
ભારો બાંધી
અર્થ-બોધની આડમાં પડ્યો રહું -

જન્મદિન | ડૉ. નવીન વિભાકર

આજે મારી જિંદગીમાં હું કદી રડી નહીં હોઉં તેટલું હું રડી. જીવનભરનો અમારો સાથ સાવ છૂટી ગયો. હું અત્યારે જે હતી તે તેમના થકી જ હતી ને ! મારું જીવન-ઘડતર જ તેમના હાથે થયું હતું. એ મારા પરમ મિત્ર હતા. ખૂબ વહાલાં હતાં મને. હવે મને માર્ગદર્શન કોણ આપશે ?

મારાં રમાબા હતાં ખૂબ જ મીઠડાં પણ કડક પણ તેટલાં જ હતાં. શિસ્તમાં ખૂબ માનતાં. મજાકમાં હું, તેમને હંમેશાં ‘બ્રિટિશ’ જ કહેતી. અમેરિકામાં તો બધું ‘કેઝ્યુઅલ’ સહજ હોય. પણ મારા રમાબા એ ચલાવી ન લે. બચપણથી કપડાં કેવાં પહેરવાં તે સમજાવે, જરા પણ આછકલાઈ ન ચાલે. બોલતાં હોઈએ તો એકદમ ધીમેથી – ‘સોફ્ટલી’ બોલવાનું. ઊંચા અવાજે નહીં. નમ્રતા, વિવેક ને સાદગી આ ત્રણે ગુણો તેમણે મારામાં વિકસાવ્યા હતા. કહેતાં, “શ્રુતિ ! દીકરીની જાત છો. સુંદર કેવાં લાગીએ એ તારી મમ્મી પાસેથી શીખ. કપડાં એવાં પહેરીએ કે ઓપી ઊઠે. ધીમું ધીમું બોલીએ તો જાણે ઘંટડીઓ મંજૂલ સ્વરે રણકી ઊઠે તેવું લાગવું જોઈએ. બેસીએ ત્યારે પગ ઊંચા કરીને નહીં બેસવાનું. ડાઈનિંગ ટેબલ પર બેસીએ તો ટેબલ પર હાથનો ટેકો નહીં દેવાનો. હાથથી જમવાનું ન ફાવે તો છરીકાંટા સાચવીને વાપરવાના, અન્નનો દાણો નીચે પડવો ન જોઈએ. અને જમતાં પહેલાં અચૂક પ્રાર્થના કરાવતા.

હું સાત વરસની થઈ એટલે એ પ્રાર્થના બોલવાનું મારે ફાળે આવ્યું. “હે પ્રભુ ! આ અન્ન આપવા માટે આભાર અને દુનિયાના બધા માનવીને અન્નનો દાણો મળી રહે તેવી મારી આરઝૂ સ્વીકારજે. છ વરસની થઈને મને ગુજરાતી શીખવી દીધું. શનિવારે ને રવિવારે મારે સ્કૂલ નહીં. પણ શનિવારે ગુજરાતી શીખવાનું ને રવિવારે ગણિત ને અંગ્રેજી. એક એક કલાક બંને દિવસે. ક્યારેક એવી ચીડ ચડતી, ત્યારે પ્યારથી તેઓ કહેતા, “બેટા ! શ્રુતિ ! તારા દાદાજી આટલા મોટા લેખક. તું ઘણી વાર પૂછતી કે દાદાજી શું લખ્યા કરે છે ? ત્યારે તેઓ કહેતા, વારતાઓ. મોટી થઈને તું વાંચીશ નહીં ? તેમની વાત સાચી હતી. કુતૂહલ થતું કે દાદાજી કેવું સાહિત્ય લખતા હશે ? એ જ મારો પ્રેરણાસ્ત્રોત બની જતો ને ગુજરાતી શીખવા માંડી હતી.

આમ તો તેઓ મારાં દાદી થાય પણ હું તેમને ‘બા’ જ કહેતી. જ્યારે હું બા બોલતી, તેમના ગાલમાં હાસ્ય ભરાઈ જતું. કહેતાં, ‘શ્રુતિ ! તું ‘બા’ બોલે છે ને બહુ મીઠું લાગે છે.’ ખરા અર્થમાં તો તેઓ મારાં સાચા દોસ્ત હતાં. બાળસુલભ ઘણા પ્રશ્નો મારા મનમાં ઊઠતા. કોને પૂછું ? પપ્પા-મમ્મી બંને કામે જતાં. તેઓને સમય ઓછો

હોય. પણ કોણ જાણે રમાબા મારું મન વાંચી લેતાં. “બોલ શ્રુતિ ! શું પજવે છે તને ? શું પૂછવું છે ? મારાથી સંકોચાવાનું નહીં. પૂછી લેવાનું.”

“પણ ‘બા’ એવું કંઈ પૂછીશ તો તમે ખિજાશો નહીં ને ?”

“ખિજાઈ શા માટે ? તું તો મારી દોસ્ત છે ને ?”

“તો બા, પપ્પા-મમ્મી સાથે સૂએ છે ને તમે ને દાદાજી કેમ જુદા રૂમમાં સૂઓ છો ?”

ખડખડાટ તેઓ હસી પડતાં. તેઓ એવાં સુંદર હતાં કે હસતાં ત્યારે તેમના ગાલમાં ખંજન પડતાં તે જોવું મને બહુ ગમતું.

“બસ ! આટલી જ વાતે તું પરેશાન હતી ? જો, પપ્પા-મમ્મી હજી યુવાન છે. તેઓને ઘણી જવાબદારી છે. ઘર સંભાળવાની, તમને ઉછેરવાની, અમને સંભાળવાની, તેથી ખૂબ વાતો કરવાની હોય ને ? મને અડસઠ વરસ થયાં ને તારા દાદાને એકોતેર. મારું ધ્યાન હવે દુનિયાની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થયું છે તેથી પ્રભુધ્યાન મને ખૂબ ગમે. તારા દાદાજીને રાત્રે વાંચવાની ને લખવાની ટેવ. મને લાઈટ હોય તો સૂવું ફાવે તેથી અમે જુદા જુદા રૂમમાં સૂઈએ છીએ.”

“ઓહ ! એમ વાત છે ત્યારે !”

“એટલે ? તારા મનમાં કંઈ બીજા વિચારો ઘોળાય છે ?”

“ના, બા ! પણ આજુબાજુ જોતાં ઘણા વિચારો આવે છે.”

“વાંધો નહીં બેટા ! એ જીવનનો વિકાસ બતાવે છે.”

“બા ! તમે મારા બધા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરો છો. પણ મારી બહેનપણી તેના ઘરમાં કંઈ આવું પૂછે તો તેને ખિજાય છે કે આવું બધું નહીં પૂછવાનું.”

“બેટા ! જેવી જેની સમજ.”

રમાબા ખૂબ જ ચાલાક, ને આગળ પડતા વિચારનાં હતાં તેનો ખ્યાલ તો જેમ જેમ હું મોટી થઈ તેમ તેમ મને આવતો રહ્યો. એક વાર તો દાદાજી ને રમાબા ઊંચકે બેઠાં હતાં ત્યારે દાદાજીને બોલતાં સાંભળેલા, “રમા ! દીકરો-વહુ બંને કામે જાય છે. શ્રુતિનું ધ્યાન તો તમે રાખો છો ને ? બહુ પ્રતિભાશાળી દીકરી છે આપણી ! મારો તો જિગરનો ટુકડો છે.” ત્યારે મને ખબર પડી કે પરોક્ષ રીતે મારા જીવનઘડતરમાં દાદાજીનો પણ કેટલો હાથ હતો.

હું બાર વરસની થઈ ને પહેલી વાર રજસ્વલા થઈ ત્યારે ગભરાઈ ગઈ. મમ્મીને પૂછતાં સંકોચ થયો. મમ્મી બધી વાત પપ્પાને કરે. આવી વાત કેમ કહેવાય ? તું તો દોડી બા પાસે. મને ધીરજથી બેસાડી, શારીરિક જ્ઞાન આપી બધું સરસ રીતે સમજાવ્યું. બા શિક્ષિકા હતાં તેથી એવી સરળ રીતે સમજાવ્યું કે મને કશું અજુગતું ન લાગ્યું. બોલ્યાં, “દીકરી ! આ તો શારીરિક વિકાસની નિશાની છે. તેનાથી ગભરાવાનું નહીં કે ન શરમાવાનું.”

“બા ! બીજો પ્રશ્ન પૂછું ? તો છોકરાઓને શું થાય ?” ઘડીભર મારી સામે જોઈ રહ્યાં પછી હસીને બોલ્યાં, “તેઓનો અવાજ બદલાય એટલે ખબર પડે કે તે હવે યુવાન થતો જાય છે. તારી સ્કૂલમાં જોજે તારા ક્લાસના છોકરા ને ઉપલા વર્ગના છોકરાઓના અવાજ જુદા હોય.”

જેમ જેમ મોટી થવા લાગી તેમ તેમ તેમનો સાથ ને તેમનું જ્ઞાન મારા જીવનઘડતરનો એક ભાગ બની ગયાં. હું પંદર વરસની થઈ ને વેલેન્ટાઇન્સ દિવસ આવ્યો. મારા શારીરિક વિકાસની તો મને સમજ પડવા લાગી હતી, પણ મનમાં થતા ફેરફારો મને મુગ્ધ બનાવવા લાગ્યા. હવે જાણે આંખો સ્વપ્નીલ બનવા લાગી હતી. આજુબાજુની દુનિયા સુંદર લાગવા માંડી હતી. સુષુપ્ત મનમાં કંઈ કંઈ તરંગો ઊઠવા લાગ્યા હતા. રમાબાની ચક્રો નજરમાંથી એ બધું છટક્યું નહીં.

સ્કૂલેથી ઘરે આવી ત્યારે મારા હાથમાં ‘વેલેન્ટાઇન્સ ડે’ના કાર્ડ ને ગુલાબનું ફૂલ જોઈ તેઓ બોલ્યાં, “શું વાત છે શ્રુતિ ! આજે ક્યાં તારો જન્મદિવસ છે ? આ ફૂલ, આ કાર્ડ ?”

હું તેમની પાસે બેસી ગઈ. કોઈ બીજી છોકરી હોત તો સંકોચાત પણ બાએ તો મને નાનપણથી એવી દોસ્તી આપી હતી કે જાણે મારી બહેનપણી સાથે વાતો કરતી હોઉં તેમ મેં કહ્યું, “બા ! આજે વેલેન્ટાઇન્સ ડે છે ને ! સચિને મને ભેટ આપી.”

“સચિન ?” તેમના અવાજમાં તાજજુબી ભળી.

“અરે હા ! બા ! સચિન વિશે તો મેં તમને કશું કહ્યું જ નથી. મારા ક્લાસમાં ભણે છે. મારો દોસ્ત છે.”

“મારા જેવો ?” તેઓ મરક મરક હસવા લાગ્યાં. પહેલી જ વાર તે સ્મિત સમજી જતાં હું શરમાઈ.

“ના ! બા ! એ તો છોકરો છે !”

“ઓહો ! બહુ ગમે છે ?”

“ગમે છે એટલે ?”

“એ છોકરો છે તેથી ગમે છે કે દોસ્ત છે તેથી ?”

મને બહુ સમજ ન પડી કે બા શું કહેવા માંગે છે. પણ બોલ્યાં, “દીકરી ! તેં એક વાર પૂછ્યું હતું ને કે છોકરાને શું થાય ? તો તને ખ્યાલ આવ્યો ને કે તેનો અવાજ તો બદલાયો હશે, પણ તારા જ ક્લાસમાં તું જેમ નાની હતી ને તારો વિકાસ થયો તેમ તેનો પણ વિકાસ થયો હોય ને ?” કહેતાં તેમને ઉધરસ ચડી. પહેલી વાર મને લાગ્યું બા હવે વૃદ્ધ થયાં છે ને બીમાર લાગે છે. ઉધરસ શમતાં બોલ્યાં, “બેટા ! હવે તમે બંને યૌવનના પગથિયે છો. તારું મન હમણાં પતંગિયાની જેમ ઊડાઊડ કરે છે ને તે એન નિશાની છે. પણ મુગ્ધતામાં મન પર હંમેશાં સંયમ રાખવાનું નહીં ભૂલતી, સમજી ?”

એ મને હું અઢાર વરસની થઈ ત્યારે સમજાયું. પણ અત્યારે તો બાની ઉધરસે મને ચિંતામાં નાંખી. ડોક્ટરો પાસે લઈ ગયા. ન્યુમોનિયાની શરૂઆત છે તેમ કહી, દવાઓ આપી, આરામ કરવા કહ્યું. બે અઠવાડિયાં થઈ ગયાં. ધીમે ધીમે બા અશક્ત થતાં ચાલ્યાં. ન્યુમોનિયા તો અંકુશમાં આવ્યો પણ અશક્તિ ઓછી થતી નો’તી. વધુતર તેઓ આરામ જ કરતાં. હું સ્કૂલેથી આવી તેમના પલંગ પાસે બેસતી. તેઓનો વાંચનશોખ જબરો હતો. પુરાણોની ને સતીઓની વાતો મને ખૂબ કરતાં. એમાંય ‘તુલસી’ની વાતે મને એવી પ્રભાવિત કરેલી, કે તેનો છોડ વાવી હંમેશ દીવો કરતી. અમેરિકામાં મારી બીજી બહેનપણીઓ મારી મજાક ઉડાવતી પણ બા કહેતાં, “બેટા ! આપણી સંસ્કૃતિ નહીં ભૂલવાની. આ દેશનું જે કંઈ સારું હોય તે અપનાવવું. દેખાદેખીમાં પડવાનું નહીં.” અને જ્યારે તેમની તબિયત ખૂબ બગડી ત્યારે મને કહ્યું, “શ્રુતિ ! મારી એક વાત માનીશ ? મારા ગયા પછી, દાદાજીનું તારે ધ્યાન રાખવું પડશે. તેઓ સાવ ‘નરસી મહેતા’ જેવા છે. કદી ક્યાંય હાથ નહીં લંબાવે. ધ્યાન રાખીશ ને ?”

જાણે રમાબાને અંતઃકાળની જાણ થઈ ગઈ હોય તેમ મને સમજાવી રહ્યાં. હવે મને સાચી પ્રીતનો અર્થ સમજાયો. ઘણી વાર મને લાગતું કે મારાં રમાબાનું જ ઘરમાં ચાલતું હશે. પણ દાદાજી ને તેમની વચ્ચે એક એવી ઊંડી સમજ હતી કે ફક્ત એકબીજા સામે જોતાં, નજરો મળતાં જ મનની વાત વંચાઈ-કળાઈ જતી. દાદાજી આહું સ્મિત કરી બધાને કહેતા, “જોયું ને આ ખરા અર્થમાં ‘દાદી’ (જબરી) છે ને !”

રમાબાએ હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાની ઘસીને ના પાડી દીધી હતી. તેઓ પોતાની જાતને પોતાની અંદર જ સંકેલી રહ્યાં હતાં ને મારી ઓગણસમી વર્ષગાંઠ આવે ત્યાં જ તેઓ અમારી વિદાય લઈ ગયાં. મારો હાથ તેમના હાથમાં જ હતો. બીજો હાથ દાદાજીના હાથમાં હતો. દાદાજી સ્થિર નજરે તેમને જોઈ રહ્યા હતા. પણ હું એ દિવસે જિંદગીમાં નહીં રડી હોઉં તેટલું રડી.

S

હવે હું યુવતી બની ગઈ હતી. આ જીવન પણ કેવી અજબ ઘટના છે ! દરેકના જીવનમાં કંઈ ને કંઈ ઘટના તો ઘટતી જ હોય છે. જેમ મારા ને દાદાજીના જીવનમાં આ ઘટના ઘટી તેમ. મારા દિલને તો કળ વળવા લાગી પણ દાદાજીને જોઈ દિલ રડી પડતું. બા કહેતાં ગયાં હતાં કે તારા દાદાજીનું ધ્યાન રાખજે. તેમને કશી ખેવના નથી જીવનમાં. પણ સ્નેહના ભૂખ્યા છે. કેવા અન્યમનસ્ક થઈ ગયા છે !

મરણ આગળ માનવી કેવો લાચાર થઈ જાય છે ? દાદાજીને જોઉં ને મને વૃદ્ધ વૃક્ષ યાદ આવી જાય. બટકણી ડાળી ને આછાં ફૂલપાન. પંખી આવે પણ ક્યાંથી ? છતાંય ટકી રહ્યા હતા ને ! માનવીની જેમ વૃક્ષો પણ વૃદ્ધ થતાં અનાથ થઈ જતાં હશે.’ દાદાજીને અનાથ બનવા જ કેમ દેવાય ! બાના જતાં કેવાં રસહીન થઈ ગયા હતા. મારાથી બને તેટલો સમય તેમને હું આપતી. પણ મારી કોલેજની દુનિયા, મિત્રો ને સચિન.

ક્યાં ખોવાઈ ગઈ હતી હું આખું વરસ ! દાદાજીએ આખા વરસમાં એક પણ વાર્તા નો'તી લખી. તેમને આનંદમાં લાવવા કેટલું મથતી ! પણ તેમનું ફિક્કું સ્મિત જોઈ મને કોઈ મંદિરનો ભંગાર યાદ આવતો. જાણે મંદિરમાંથી પ્રસ્થાપિત મૂર્તિ કોઈ છીનવી ન ગયું હોય !

આજે પાછો વેલેન્ટાઇન્સ દિવસ આવ્યો ને મને બા યાદ આવી ગયાં. ગયા વરસે સચિને મને ગુલાબનું ફૂલ ને ભેટ આપેલાં ત્યારે બા કેવાં હસી ઊઠ્યાં હતાં ને કેવી સુંદર સલાહ આપી હતી ! ત્યારે જ મેં બાને પૂછેલું, “બા ! આપણે દોસ્ત છીએ એટલે પૂછું છું. દાદાજીએ કદી તમને વેલેન્ટાઇન્સ ડેની ભેટ આપેલી ?”

“દીકરી ! અમારા જમાનામાં વેલેન્ટાઇન્સ ડે ઊજવાતો નહીં. એ શું છે એની પણ જાણ નો'તી.”

“તો તમે એકબીજાને પ્રેમ કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરતાં ?”

“મોટી થઈ ગઈ તું હવે એમ ને ! અમે પ્રેમમાં નો'તાં પડ્યાં. પરણ્યા પછી પ્રેમમાં પડ્યાં. પરણ્યા પછી પ્રેમ બતાવવાની રીતો અલગ હોય.”

“શું હોય ?”

“અમારા જમાનામાં, પતિને પામવો હોય તો પહેલાં તેના પેટને પામવું પડે.”

“મને સમજાયું નહીં બા !” મૂઝવણ મારા મોં પર તરી આવી.

“જો ! આ તને પણ લાગુ પડશે. સાંભળ ! અમારા જમાનામાં એટલું ભણતર નો'તું. પણ અમે બંને ભણેલાં હતાં. છતાં તારા દાદાજીને અવનવું ભોજન ખૂબ ભાવતું. જમ્યા પછી મિષ્ટાન્નની કટકી તો જોઈએ જ. બસ, એ જાણી, હું ભાતભાતની વાનગી બનાવતી, પ્રેમથી પીરસતી. કહેવાતું દિલનો પ્રેમ આંગળી વતી નીતરી ભોજનમાં જાય ને પતિને સંતોષ આપે એટલે તેમનો તમારા માટેનો પ્રેમ બમણો થઈ જાય.”

હું તો આભી બનીને આ પ્રેમની વ્યાખ્યા સાંભળી રહી. અહીં અમેરિકામાં તો પતિ પોતાનાં કામ કરી લે ને રસોડામાં મદદ પણ કરે. ક્યારેક પત્ની કામેથી થાકીને આવી હોય તો પતિને કહે ‘પેલું ફોઝન શાક ગરમ કર ને નાન જરા શેકી નાંખ ને !’ પછી બંને જમી લે. આમાં સ્નેહ નીતરે ક્યાંથી ? હું તો આ ફિલોસોફી પર હસી પડેલી. અને મારા મગજમાં ચમકારો થયો.

સાંજે સચિને લઈ લૉન્ગ ડ્રાઇવ પર નીકળ્યાં ત્યારે પાર્કમાં જઈને બેઠાં તો સચિને મારો હાથ હાથમાં લીધો ને બોલ્યો, “શ્રુતિ ! આ તારા ફૂલપાંદડી જેવા કોમળ હાથમાં મારું નામ લખી દઉં ? તારા આ અધીર, આતુર, પંખીની પાંખ જેવા બે હોઠ કશું કહેવા તલસે છે નહીં ? તારા સ્વરમાં કેવો મદીલો ધબકાર છે ?”

સચિને કવિતાઓનો શોખ પણ મારા પર તે કવિતા રચશે તેનો મને સ્વાપ્નેય ખ્યાલ નો'તો. તેના શબ્દો મારા અંતરમાં ઊતરી ગયા. દિલ ભીનું ભીનું થઈ ગયું. “બોલ ! શ્રુતિ ! કાલે વેલેન્ટાઇન્સ ડે છે. શું ભેટ આપું ?” અને અચાનક મને યાદ આવ્યું, ‘અરે !

કાલે તો દાદાજીનો જન્મદિવસ પણ છે.” અને મેં માગ્યું તે સચિને મને આપ્યું. અપાર આનંદ થયો. તે ઉત્સાહમાં આવી ગયો. “ચાલ ! તેમના માટે સરસ ભેટ લઈ આવીએ.” મેં દાદાજીના ડિપ્રેશન બારામાં ને લખવાનું છૂટી ગયું હતું તે બારામાં વાત કરેલી.

રાત્રે જમીને હું દાદાજી પાસે ઢીંચકે બેઠી. તેમનો હાથ સ્નેહથી હાથમાં લઈ બોલી, “દાદાજી ! એક વચન જોઈએ છે. આપશો ?”

“અરે મારી મીઠડી ! એમાં વચન શું માંગવાનું ? તું માંગે તે તો હું આપું જ ને !”

“જોજો ફરી ન જતા. કાલે સાંજે તમારે મારી ને સચિન સાથે આવવાનું છે, બસ !”

“અરે દીકરી ! તમારાં યુવાન હૈયાંની વચ્ચે મારું શું કામ ?”

“એ અમારે જોવાનું છે. આ મારી જીદ સમજો તો જીદ. તમારે આવવાનું છે.”

જાણે હથિયાર ફેંકી દેતા હોય તેમ તેમનાથી બોલાઈ ગયું, “નારાયણ ! નારાયણ ! તને હવે ના કેમ પાડવી ?”

બા જ્યારે પૂજા કરતાં ‘નારાયણ, નારાયણ’ બોલતાં તો હું ચીડવતી, “હાય, હાય, બા ! તમે ઊઠીને પતિનું નામ લ્યો છો ?”

“બસ ચિબાવલી ! હું તો ભગવાનનું નામ લઉં છું.” મારી આંખો ભીની થયેલી જોતાં, મારું મન કળી ગયા હોય તેમ બોલ્યા, “બાની યાદ આવી ?” તેમનો ભીંજાયેલો સ્વર મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયો. “હા, દાદાજી ! પૂજા કરતી વખતે બા તમારું નામ લેતા ને હું ચીડવતી, એ યાદ આવી ગયું.”

ને દાદાજીનો જન્મદિવસ આવ્યો. પપ્પા-મમ્મીને મેં પહેલેથી કહી દીધું હતું. તેઓ પણ હવે મારો ને સચિનેનો સંબંધ જાણી ગયાં હતાં. તેમને કાંઈ વાંધો નો'તો. અને રેસ્ટોરાંમાં આવતા દાદાજી વિસ્મિત થઈ ગયા. ખૂણાનું એક ટેબલ અમે રિઝર્વ કરાવેલું. વેલેન્ટાઇન્સ ડે હતો તેથી રેસ્ટોરાંને સજાવી હતી. લાઇટ્સ બંધી બંધ હતી. કેન્ડલલાઇટ ડિનર હતું. તેમને ભાવતી વાનગીઓ પીરસાતી જોઈ, તેઓ ગદ્ગદ થઈ ગયા. મારી સામે સમજણપૂર્વક જોઈ બોલ્યા, “બાએ આ બધું કહેલું ?” તેમની આંખોની ભીનાશ આછા ઉજાસમાં પણ ‘બા’ બોલતાં તેમની આંખોમાં આવી તે મેં જોઈ લીધી. વાતાવરણ ગમગીન બની જાય તે પહેલાં જ સચિને ઇશારો કર્યો. બેરા કાર્ટમાં કેક લઈ આવ્યો. રેસ્ટોરાંમાં આવેલા બધાનું ધ્યાન ગયું ને મેં ને સચિને ‘હંપી બર્થડે દાદાજી’ ગાવાનું ધીમેથી શરૂ કર્યું તો રેસ્ટોરાંમાં આવેલાં બધાં જ યુવાનો ને યુવતીઓ ઊભાં થઈ ગયાં ને તાળી પાડી સૌએ સાથે ગાવાનું ચાલુ કર્યું. દાદાજીના મોં પર મેં એક વરસ પછી સ્મિત જોયું. ખુશી જાણે તેમાંથી છલકાતી હતી. તેમાંય બધાં યુવાન હૈયાંઓનો વિવેક જોઈ, કેક કાપી, બધાને પોતાના હાથે ટુકડો ટુકડો ખવડાવ્યો.

પછી ટેબલ પર આવી બેઠા. સચિને જે ભેટ લાવેલો તે તેણે મારા હાથમાં મૂકી. મેં દાદાજીને આપી. દાદાએ તે ખોલી ને એક સુંદર કીમતી ગોલ્ડની પેન આછા અજવાળામાં ચમકી ઊઠી.

“દાદાજી ! આ પેનથી જ તમારે એક વારતા લખવાની છે. દિવાળી પણ નજીકમાં છે. દિવાળી અંક માટે તમારે કંઈક લખવું પડશે ને ?”

દાદાજી ગળગળા થઈ ગયા. સચિન સામે જોઈ બોલ્યા, “સચિન બેટા ! આ મારી મીઠડીને સંભાળજે. અસ્સલ તેની બા પર ગઈ છે.”

અને બીજા દિવસની સાંજે કોલેજમાંથી જ્યારે હું પાછી ઘરે આવી તો દાદાજી બોલ્યા, “ચાનો કપ લાવ ને હીચકે આવ.”

“બેસ અહીં. જો આખી રાત બેસી આ તારી પેનથી મેં વારતા લખી છે. વાંચી જા.” હું તો તેમની સામે જોઈ રહી. “જુએ છે શું ? આ તારી જ ‘વારતા’ લખી છે.”

r

ભરતી

સહસ્ર શત ઘોડલાં અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યાં,
અક્ષટ જલધિ પરે અદમ પાણીપન્થાં ચડ્યાં;
હણે-હણહણે : વિતાન, જગ, દિગ્ગજો ધૂજતાં,
ઊડે ધવલ ફેન શી વિખર કેશવાળી છટા !

ત્રિભંગ કરી ડોકના, સકળ શ્વાસ ભેગા કરી,
ઉછાળી નવ દેહ અશ્વ ધમતા પડી ઊપડી;
દિશા સકળમાં ભમી, ક્ષિતિજ-હાથ તાળી દઈ,
પડંત પડછંદ વિશ્વભર ડાબલા ઉચ્ચરી.

કરાલ થર ભેખડે, જગતકાંઠડે કારમા,
પછાડી મદમસ્ત ધીંક : શિર રક્તનાં વારણાં;
ધસી જગત ખૂંદશે ? અવનિ-આભ ભેગાં થશે ?
ધડોધડ પડી - ખરી ગગનગુંબજો તૂટશે ?

ઉરેય ભરતી ચડે, અદમ અશ્વ કૂદી રહે !
દિશાવિજય કૂચનાં કદમ ગાજતાં ઊપડે !

['કોડિયાં']

- કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

લઘુકથા

વિશ્રંભકથા

રમેશ ત્રિવેદી

શકુંતલા વિચારમગ્ન બનીને પથ્થરના આસન પર બેઠી હતી. પૂર્વાકાશમાં છવાતી રક્તિમા, ધીમે ધીમે મંદ પડી ગયેલો કંસારી-તમરાંનો અવાજ. આશ્રમ અને વનરાજીમાં છવાયેલી શાંતિ હવે વિહંગોના કલરવથી તૂટતી જતી હતી. શકુંતલાને એકાએક ભ્રમરગુંજન શ્રવણે પડ્યું, ને ભ્રમરનું સ્મરણ થતાં જ મુખ મલકાઈ ગયું. એની નજર રાજવીના સ્વાર્ણમ મુગટની જેમ શોભી ઊઠેલાં ગિરિશૃંગો પર, નિર્મલ-સ્વચ્છ જળથી શોભતા શાંત સરોવર પર, ખીલી ઊઠેલાં કમળ જાણે નવજાત શિશુનું મુખારવિંદ ! એ મનોમન પ્રસન્ન થઈ ઊઠી. એણે નજરને લંબાવી, પર્ણકુટિરનો વળાંક, ને ત્યાંથી વળીને આવતાં પ્રિયવંદા-અનૂસયા બંનેના હાથમાં જલકુંભ હતા. સરોવરની સમીપે આવેલા નિર્ઝર તરફ એ જઈ રહ્યાં હતાં, એમણે એની સામે જોયું બરું, ને પછી કોઈ વાતમાં ગૂંથાયાં હોય તેમ ચાલવા માંડ્યું. પણ પ્રિયવંદા હમણાં હમણાંથી એની સામે ધ્યાનથી જોયા કરે છે, ને કશીક પૃચ્છા કરવા ઇચ્છતી હોય તેમ એના નયનકટાક્ષ પરથી જણાય છે, ‘એ મૂઈ તો જબરી ચકોર છે હો ! જાણે-સમજે બધું પણ મનના ભાવ જરાય કળાવા ના દે !’ સરોવરમાંના હારબંધ હંસોની જેમ પેલા આશ્રમના બટુઓય પ્રાતઃસ્નાન-સંધ્યાદિ કાજે સરોવર ભણી જઈ રહ્યા છે, ને પેલો સૌથી નાનો બટુ તો મનને પરાણે વ્હાલો લાગે એવો છે. એના ગાલ ખેંચવાની, મૂંડન કરાવેલા માથે હાથ ફેરવતાં થતા રોમાંચથી કેવો અનિર્વચનીય આનંદ !!

‘ઓ બાપરે !’ એ ચમકી, જોયું તો આશ્રમની એની વહાલી સખી જેવી હરણી ! એણે સહેજ ઊઠીને એને પકડી લીધી, એના માથે-કપાળે અને ? ‘અરે ! આનુંય ઉદર વિકસિત !!’ કહી સહેજ લજિજત બનીને એણે પોતાના ઉદર પરથી સરી ગયેલા વલ્કલવસ્ત્રના છેડાને સરખો કરતાં કરતાં બાજુમાં અડધા ખાઈને મૂકેલ કાચા-આમ્રફલને ધીમેથી હાથમાં લીધું. હળવેથી હરણીના કાન આગળ મોં લઈ જઈને મરક મરક હસીને કહ્યું : ‘તારેય ખાવું છે ફળ ?’ ને પછી તરત એ કરાંગુલિ પરની રાજમુદ્રિકા સામે જોતાં જોતાં સહેજ લજિજત સ્વરે બોલી ગઈ : ‘આર્યપુત્ર ! તમેય સાંભળ્યું કે ?’

r

આપણે ત્યાં કહેવત છે : 'ગામ હોય ત્યાં ઉકરડો પણ હોય.' તમે 'ઉકરડો' શબ્દ સાંભળીને નાકનું ટેરવું ચડાવો. વાત સો ટકા સાચી, ઉકરડો એટલે 'છાણ અને પૂંજનો ઢગલો' એવો અર્થ થાય છે. તેથી તમને ચીડ ચડે એ મંજૂર છે. કોઈ ગંદવાડાને સહન કરે ખરું ? આપણને ગંદકી ફાવે કેવી રીતે ? 'ચોખ્ખું ઘરનું આંગણું, ચોખ્ખો ઘરનો ચોક' એવાં ગીતો ગાનારા આપણે ! પણ અમે તો ગામડાના ગમાર. ધૂળ-ઢેફાંના માનવી. માટી ખાઈને મોટા થઈએ ને પથરા ખાઈને પૈણીએ, એવા જ સ્તો. અમે તો પાડે ખાધું પરાળ; ન જુએ સેવુ કે ચરાળ ! ગોંદરાની રેતથી ન્હાવાનું અને તળાવના ગામામાં ગૂંદળાવાનું, એટલે જ અમારું જીવન એટલે કચરાપૂંજનો ઢગલો ! કચરો અમારી સવારી, કચરો અમારી પથારી !

એક વાત હાચી કઈ દઉં સું : કોઈ ગાંમ સુખી છે કે દુઃખી સે, એના સાક્ષી માત્ર ને માત્ર એના ઉકરડા જ હોય છે. ઉકરડાનું સ્થાન ક્યાં ? ગામ વચોવચ તો ઉકરડા થાય નહિ ને ? તમારી જ્યમ અમારે એવું નઈ કે ઘરમાં જ મુતરવું ને ઘરમાં જ અઘવું ! અમારે તો કચરાની પણ કિંમત હોય છે, મળ-મૂત્ર તો સોનાની લગડી ગણાય, ધરતીનું પોષણ છે એ બધું !

કોઈ પણ ગામમાં પ્રવેશતાં સૌથી પહેલાં આવકારનાર ઉકરડા હોય છે. ઉકરડા સાચા અર્થમાં આપણું સ્વાગત કરતા હોય છે. તમે તો અમને વગડાના વનેર માંનતા અશો પણ અમારા માટે તો આ ઉકરડા જ અમારું જીવન વોય સે, સૌને જિવાડે છે ઉકરડા !

ગામમાં આવતાંની સાથે જ રસ્તાની બંને બાજુએ ઉકરડાની હરોળ જોવા મળે. ખેડૂભાઈની માલમિલકત એ તો એનાં ઢોર જ હોય ! જેની પાસે વધારે ઢોર એ માલદાર ગણાય. ગાયો, ભેંસો કે બળદ રાખનારને ઢોર સાથે ઢોર જ બનવું પડે, નઈતર હચવાય કેવી રીતે ? તમે ચોખ્ખા ઘી-દૂધનો આગ્રહ રાખો છો, પણ એ ઘી-દૂધ આવે છે ક્યાંથી ? એ ઘી-દૂધના જણનારા તો આ ઉકરડા જ હોય છે. તમે તો એમ જ માંનો સો કે, કચરા-પૂંજના ઢગલા માત્ર ગંધાતું જ કરે છે. ના, અમારા માટે તો આ ઉકેડા અમારી જીવનદોરી બની રહે છે.

ઉકરડા અમારા ભાવપાના સાક્ષી છે. ઉકરડા અમારા વિશ્વાસના સાથી છે. ઉકરડા અમારા ભાઈચારાના ભાગીદાર છે. ખેડૂભાઈને ભેંસ-બળદ કે ગાય વિના તો ચાલવાનું નથી. ગામમાં ઘર હોય, આંગણામાં ઢોર બંધાય, ક્યારેક ઉપર છાપરું પણ બનાવવામાં આવે. જો ઘરની દીવાલ પાસે થોડી જગ્યા પડી હોય તો બે વળીઓ આડીઊભી રાખીને,

બે બાજુ બે થાંભલીઓ ઊભી કરી દેવાની ! ખમતીધર ઘર હોય તો ઉપર પતરાં પણ નાંખે, સામાન્ય ઘર હોય તો ઉપર જુવાર કે બાજરીના પૂળા ગોઠવે, પરાળ પાથરે અને છાપરું બનાવી દે. દીવાલની પાસે જ ગમાણ જેવું બનાવી દેવાનું અને ખીલા ધરબી દેવાના ઢોરોના !

જેની પાસે છાપરાની વ્યવસ્થા ન હોય તો બાજુની ખાલી જમીનમાં વાડા જેવું બનાવી દે. વગડેથી બોરડીનાં જાળાં લાવીને એની ચોમેર વાડ બનાવી દેવાની ! એને એકાદ કટવું બનાવી દેવાય. રબારીઓના વાડાઓમાં તો ગાયો કે ભેંસો છુટ્ટી જ બેઠી હોય. આખો દિવસ વગડો ચરીને રાતે પાછી આવી, બેઠી બેઠી નિરાંતે વાગોળ્યા કરે. પણ ખેડૂત તો વધારે કાળજી રાખે, ઢોરોને સવાર-સાંજ સૂકા કે લીલા ઘાસની વ્યવસ્થા કરે. ભેંસ કે ગાયને દોહતી વખતે ખાણ પણ મૂકે. માણસથી વધારે કાળજી ઢોરની રખાય તો જ એ બે પૈસા ભાળે. તમારી જ્યમ નઈ કે ઓફિસમાં જઈને બે આંટા મારીને બહાર નીકળી પડવાનું ! અથવા ક્યાંય ખાનગી પેઢીમાં હોઈએ તો કામની ચોરી કરવાની ! ખેડૂભાઈને તો મજૂરી જ વારસામાં મળતી હોય છે.

ગામમાં ઢોર રાખવાનાં હોય તો ઉકરડો તો કરવો જ પડે. ગામથી બહાર નીકળવાના રસ્તા પર પાવડાથી થોડો ખાડો ખોદવાનો, બહુ મોટો નહિ પણ પ્રમાણમાં પહોળાશ ખરી. આવીને એકાદ તગારું કે સૂંડલી ભરીને પોદળા નાખી જવાના ! બસ, એના માલિક તમે !

ઢોરોને સવાર-સાંજ કે રાત પણ ઊભા થઈને ઘાસચારો નીરવો પડે ! જ્યાં બાંધ્યાં હોય એની પાછળના ભાગે થોડા ખાડા જેવું બનાવવું પડે, ઢોર તો ગમે ત્યાં પોદળા કરે તો એને એક બાજુ ખસેડવો પડે ! નહિતર ઢોરની ખરીઓથી ગૂંદળાઈ જાય, કામનો ના રહે ! સવારે ઊઠીને ભેંસને દોહીને, દૂધને ચોરસીમાં મૂકીને ફટાફટ આવીને પોદળા ભરીને ઉકરડે નાખવા જવું પડે ! ઘણી વખત તો માથે મૂકેલા તગારામાંથી ભેંસના મૂતરનાં ટપકાં પડતાં હોય, હાથ પોદળાથી ખરડાયેલા હોય, તોય કોઈ પણ પ્રકારના છોછ વિના એને લઈ જવું પડે ! તમે તો ભેંસ પોદળો કરતી હોય તો બાર ગાઉ દૂર ભાગો ! અમારે એવું નઈ, જો રસ્તામાં જતાં ઢોર પોદળો કરે તો તરત જ હાથ ધરવાનો ! પોદળો તો અમારા માટે કાચા સોનાનો ટુકડો કે'વાય !

વહેલી સવારે બધાં ઢોર હાડે ત્યારે તગારું કે નાની સૂંડલી લઈને પાછળ પાછળ જવાનું. જેવો પોદળો થયો નથી કે લીધો નથી. ક્યારેક તો પોદળા ભેગું ગૂંદળેલું ઘાસ પણ ઉકેડે જ નંખાય !

ઉકરડો વિશાળ દિલનો હોય છે, જે આવે તે, જેવું આવે તેવું, જેટલું હોય એ બધું જ આવવા દો. બધું જ પોતાની અંદર સમાવવાની એની તૈયારી હોય છે એટલે તે દિવસે દિવસે વધતો જ જાય છે. પ્રાણી માત્ર જન્મ્યા પછી વધે છે એવું ના માનતા, ઉકરડા પણ ઊંચા વધે છે.

ઉકરડો તો અમારી સાચી ભાવનાનો આધાર છે. હરોળબંધ બધાના ઉકરડા હોય, પણ કોઈએ કોઈના ઉકરડામાંથી એકેય પોદળો આઘાપાછો કર્યો હોય, એવું ના બને ! એમાં પોદળા ભેગો આળો કે ઢોરનું મૂતર બધું જ ભેગું થાય; કોહવાવા માંડે, ગંધ પણ મારે તોય અમે ટેવાઈ જઈએ એની ગંધથી ! તમારી ગટરોની ગંધથી તો અમારા ઉકરડાની ગંધ સો દરજ્જે સારી છે મારા ભૈ ! ચ્યાંકના વિજ્ઞાનીઓએ પણ શોધી કાઢ્યું છે કે, ગોબરની ગંધમાં રહેનારને હાર્ટ-એટેક આવતો નથી; હૃદય મજબૂત બને છે. બને જ ને ? તમારી જ્યમ અમે કોઈ હરાંમ હાડકાના થોડા છીએ ? મજૂરી એ જ અમારો મંત્ર હોય છે. રાત-દાડો એક કરીને બે છેડા ભેગા કરવાના વોય સે. તમારી જ્યમ સૂટેડ-બૂટેડ ફરીએ તો અમારું શું થાય ? અમારે તો અમારા ઉકેડા ભલા અને અમે ભલા ! તમારી ગંધ કરતાં અમારા ઉકેડાની ગંધ અમારા માટે ઘણી સારી છે.

ઉકરડા દિવસે દિવસે વધતા જાય છે. જેવી જેની ખોખાત, એવો એનો ઉકેડો. ઉકરડાના ઢગલાને વધતાં વાર ન લાગે. પોતાનાં ઢોરનું છાણ નહિ પણ વગડામાં દિવસે ચરતાં ઢોર પોદળા તો કરે કે નહિ ? અમે બધાં ટેણિયાં નાનાં તગારાં લઈને રખડતાં જ હોઈએ. કોઈ ઢોરે પોદળો કર્યો નથી કે જઈને હાથમાં લીધો નથી. અમે કેવું કરીએ ખબર છે ? કોઈ ઢોર પોદળો કરે એમાં એક લાકડાનો ડોકો ઊભો કરી દેવાનો, એ અમારી માલિકી ગણાય. ઘણી વખત ટેણિયાં એકાદ પોદળા માટે લડી પણ પડે !

જ્યારે ઢોર વગડે હાડે ત્યારે ખેડૂલૈ પાછળ પાછળ ચાલતા હોય. ખભે ભેંસની સાંકળ નાખી હોય, ત્યાં પોદળો થાય તો હાથમાં પોદળો લઈ લે. ભૂલથી પણ જો કોઈ સામેથી પરોણો આવે તો એને રાંમ રાંમ ચેવી રીતે કરે ? તમારો તો ‘હાય’ ‘હલ્લો’થી ચાલે, અમારે નઈ. અમારે તો મે’માન આવે તો એકબીજાના ખભા સુધી હાથ જાય એ રીતે ‘એ આવો... રાંમ... રાંમ...’ કરવા પડે ! માણસ સાથે માણસના સ્પર્શની પણ એક ઊર્જા હોય છે, હૂંફ હોય છે, સ્નેહની સરવાણી હોય છે, તમારામાં તો બધું જ શેકેલા ઘઉંના દાણાની જ્યમ શેકાઈ જ્યું સે.

અમે ઢોરના પોદળાનાં છાણાં ને ઓળાયાં પણ થાપીએ. છાણાં બાળવાના કામમાં આવે તો ઓળાયાં તો હોળીમાં જ હોમાય ! ગાંમમાં તો ઘરની ભેંતે ભેંતે છાણાં જ થાપેલાં જોવા મળે ! શિયાળો-ઉનાળો છાણાં થપાય, સૂકાતાં જાય એમ એને ખડકતા જવાનાં ! તમારે તો પ્રાઈમસ-કેરોસીન અને ગેસના બાટલા ! ચપ કરો ને તરત હળગે ! અમારે તો ચૂલા આગળ ભૂંગળીથી ફૂંકી ફૂંકીને ધુમાડાથી આંખો ધોવાની ! ચૂલો જ અમારા માટે રંધાતા ધાંનનો ધણી ! છાણાં જ અમારાં દેવ ! વરહતા વરહાદમાં છાણાં એવાં તો વ્હાલાં લાગે કે ના પૂછો વાત !

દર વર્ષે ઉનાળામાં ઉકરડા ઉચાળા ભરવા માંડે. ઉનાળામાં ગરમીના કારણે વાવેતર વધારે ના હોય ! ઉઘાડાં ખેતર ખેડી રાખવાનાં ! સૌથી મોટું ખાતર તો સૂરજદેવનું ! એમાં ખાતર નાખવા માટે ગાલ્લાં જોડાય ! હુંદેલ કરાય, દિવસે તો ગરમી લાગે એટલે રાતે ઠંડા પહોરે ગામના ઉકરડા ગાડામાં બેસીને ટહેલતા ટહેલતાં ખેતરોમાં

જાય ! એના પૂંજા પાડવામાં આવે, પછી પાવડાથી એને ફેંદી નાખવાના ! બેચાર દિવસમાં તો પાંચ મણવાના કાહોડીયામાં ઉકરડા પથરાઈ જ્યા વોય ! ઉકરડા ખાલી થઈ જાય ! પણ હિંમત હારે તો ઉકરડા શાના ? ફરીથી વધારે માંડે ?

ચોમાસામાં ઉકરડાની શિકલ બદલાઈ જાય ! ત્રમઝટ વરસાદ એનાં ખાબોચિયાં ભરી દે. છાણ પણ ધીમે ધીમે અંદર ઊતરવા માંડે, એમાંથી જે લીલાશ ઊગે એનો રોંફ તો જબરો હોં કે ! એમાં મોટા પ્રમાણમાં છતરીઓ ઊગે, નાની-મોટી છતરીઓથી ઉકેડાના દીદાર બદલાઈ જાય ! ઉકેડામાં ઊગતી છતરીઓ એટલે તમે જે ફાઇવસ્ટાર હોટલુંમાં ‘મશરૂમ’ ખાઓ છો, એ ! તમારે તો મોંઘામાં મોંઘા દામ ખરચવા પડે પણ અમે તો કાચી, મફતમાં ખાનારા !

ઉકરડો ઉનાળામાં ખેતરોની છાતી ઉપર ચડી બેસે ! સમજુ ખેડૂત હળ જોડીને એને ધરબવાનો પ્રયત્ન કરે ! એક તો ઉકરડાનું શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ખાતર અને ઉપરથી સૂરજદાદાની મહેર ! જે અનાજ પાકે એનો ટેસડો રહી જાય ! પણ તમે તો સુધરેલા લોકો, તમારે તો ઉકરડા ક્યાંથી હોય ? યુરિયા-ફોસ્ફરસ ને ભાતભાતનાં ને જાતજાતનાં ખાતરો નાખીને અનાજને લ્યો છો ? અલ્યા ભઈ ! તમારાં ખાતરથી તો મા ધરતી વાંઝણી બની ગઈ વાંઝણી ! તમે ધાંન ખાતા નથી પણ ઝેર ખાંવ સો ઝેર ! ‘જેવું અન્ન તેવો ઓડકાર’ – તમને ઓડકાર પણ ઝેરીલો જ આવે ને ? ચ્યાં અમી સે તમારી આંસ્યોમાં ? નકરું ઝેર વરસે છે તમારી આંસ્યોમાંથી ! ભલે અમે ગોબરા-ગંદા-જેવા હોઈએ, એવા હોઈએ ! પણ અમને અમારો લૂખો રોટલોય અમ્રત જેવો લાગે સે. અમારી દવા જ અમારા ઉકરડા છે – ભલે તમને કચરાના ઢગલા લાગતા હોય !

ઉકરડાની વાત કરીએ છીએ તો વચ્ચે એક વાત યાદ આવે છે : જ્યારે અમારા ગામડાગામમાં કોઈ દીકરીનાં લગન હોય ત્યારે ઉકરડી વધાવવાની હોય છે. અમારી ડોસીઓ ક્યારેક ક્યારેક કુંવાસીઓને ઉકેડી કહેતી હોય છે : ‘આ ઉકરડી તો રાંડ વધવા માંડી !’ ઉકરડીને વધતાં વાર શી ? એવી જ રીતે અમારી કુંવારી છોડીઓ એકદમ વધી જાય છે તેથી એના કુટુંબીજનોને એને પૈણાવાની ચંત્યા કરવી પડે છે. ઉકરડો ભલે આખા ઘર-ઢોરનો ગંદવાડો ભેગો કરતો હોય ! પણ અમારી ઉકરડીઓ તો અમારાં આંગણાં અજવાળતી હોય, બીજાનાં ખોરડાંમાં પણ દીવા પેટાવતી હોય છે. એટલે લગ્ન વખતે ઉકરડી વધાવવાની એક રસમ હોય છે.

દીકરીનાં લગ્ન હોય એટલે એકાદ માસથી તૈયારીઓ થતી હોય. છેલ્લા અઠવાડિયે તો એક પછી એક વિધિઓ થતી રહે. એમાં ઉકેડી વધાવવાનું પણ મુરત નીકળે. એક કોરી નાનકડી કુલડીમાં સવા રૂપિયો, દહીં-કંકુ-ચોખા મુકાય. કુલડી ઉપર કોરું પૈણાં ઢાંકવામાં આવે અને એના ઉપર લીલું કપડું ઢાંકીને નાડાછડીથી બાંધવામાં આવે !

આ વિધિ એક-બે જણ નહિ; આખા ફળિયાનાં અને સગે-વ્હાલેથી આવેલાં બૈરાં ગાતાં ગાતાં કરતાં હોય; એક બાજુ કુલડી તૈયાર થતી હોય તો બીજા બાજુ ગાણું ગવાતું હોય :

શૈયર ખેલા વધાવો અહવર આવીયો
 મું તો હરખે વધાવા જઈ
 મારો હોના સરીખો સૂરજ ઊગીયો...
 મું તો થાળ ભરું રે જગ મોતીડે
 મું તો હરખે વધાવા જઈ...
 ઘોડી તારા લીલારાં સં પાન
 ઊતરજો જમનાની પેલી પારે રે...

બે-ત્રણ બૈરાં આગળ ગાય અને બીજાં બધાં એને પાછળથી ઉપાડી લે... આખું આંગણું જાણે ગાણાંથી ઊભરાતું વોય એવું લાગે ! એમાંય જે કુંવાસીઓ વોય એ તો પૈણનારી છોડીની એવી તો મશકરી કરતી હોય કે, પેલી તો બચ્ચારીના ચહેરે શરમના શેઈડા પડે !

ભઈ રે... ચીયા ભઈનં તમનં વેનવું
 રાખજો બંદેવડાની જોડ કે...

સોના સરીખો સૂરજ ઊગીયો રે...

લગ્નમાં ગાણાંની પરંપરા યુગોથી ચાલી આવતી હોય છે. લગ્નમાં ગાણાં ન ગવાતાં હોય, આંગણામાં ઢોલ ઢબૂકતો ન હોય તો કોઈના મૈણા જેવું લાગે ! રાતે ગામનાં બૈરાં ભેગાં થઈને મણચી લેતાં હોય, ઢીંચણીયું લેતાં હોય, થાળી લેવી કે ગોળ ગોળ ફરતાં ગાણાં ગાતાં હોય, એનો આનંદ તો કોઈ ઓર જ હોય છે. તમારી જ્યમ નઈ કે, બેન્ડવાજાંવાળા આવે અને ફિલ્મોનાં ચીલાચાલુ ગીતો ગાય ! તમે એના તાલે ઊંચાનીચા થાઓ અને થોડી વારમાં તો તેલમાં માખ પડે ઈમ ઢીલાઢફ ચૈ જાંવ ! અમારે તો કુંવાસીઓ આખી રાત ગાય ને નાચે તોય પરોઢિયે માથે બોગેણું મૂકીને ખેતરમાં ભેંસો દો'વા પહોંચી જાય !...

ઉકેડી વધાવવા માટે આંગણાની જમણી બાજુ ખાડો ખોદવામાં આવે. બૈરાં બધાં ભેગાં થઈને કુલડીને પાંચ ચાંલ્લા કરે, ચોખા ચડાવે, વધાવે પછી પાંચ બૈરાં હાથ અડાડતાં કુલડીને ખાડામાં મૂકી દે; એ વખતે બીજાં બૈરાં તો ગાણાંની રમઝટ બોલાવતાં હોય :

ઊંડો કૂવો જળ ભર્યો રે
 ઉપર વળિયો સોહાવું રે
 ઉપર આડલડી ડગમગે
 મું તમનં પૂછું મારા ચીયા ભઈ પાતળા રે...
 દા'ડે રમે રાણો જોગટે રે
 રાતે દરબારુ કામ રે
 આડલડી ડગમગે રે...

કુલડી અંદર મૂકીને પછી ઉપર માટી વાળવાની. એની ઉપર પાણીનો છંટકાવ

કરવાનો ! પછી એ ભીની માટીમાં જવારા વાવવામાં આવે ! એની બાજુમાં જ માણેકસ્તંભ રોપવામાં આવે ! જે લગ્ન પૂરાં થાય તોય એમનો એમ જ રખાય ! જ્યારે પહેલો વરસાદ થાય ત્યારે એ માણેકસ્તંભ કાઢીને વિધિપૂર્વક નદી, વહોળો કે તળાવમાં પધરાવવામાં આવે. તમારે તો શાની ઉકરડી અને શાનો માણેકસ્તંભ ! ઊભા રે'વા માટે આંગણાં વોય તો એમાંનું કાંઈ કરો ને ? ફલેટોનાં જંગલોમાં ચોથા માળે રે'તા હોય ઈયાં ચ્યાંથી વધાવવાના હતા ઉકરડી કે ચ્યાંથી રોપવાના અતા માંણકો ?

ઉકેડી વધાવવાનું કારણ એટલું જ કે, કોઈ ભૂત-પલીત કે બલાફલા આ અવસરની આડે ના આવે. આખો અવસર સુપેરે પૂરો થાય, સમાજમાં હારો હોભાગ મળે અને લીલાલ્હેર થાય. આ ઉકેડીઓ ક્યારે બૈરાં બની જાય એની સમજણ જ ના પડે ! ભૈ ચોરીનો ધુમાડો અડ્યો નથ કે, આભલું ફાડવા માંડી નથ ! ઉકેડીઓને વધતાં વાર શી ?

આ ઉકેડીઓ તો અમારા દરિયાનાં રતન કે'વાય ! અમારા ઘરના ટોડલે બળતા દીવાનાં અજવાળાં કે'વાય ! અમારી ઉકેડીઓ તો અમારા દિલના ટુકડા કે'વાય !

એવી જ રીતે અમારા ઉકરડા અમારા હાથપગ છે, ઉકરડા અમારી આંખોનું તેજ છે. ઉકરડા જ અમારાં હાડકાંનો માવો છે, અમારા લોહીનો ધબકાર છે ઉકરડા તો ! ઉકરડા અમારું ધબકતું જીવન છે, અમારી લીલી વાડી ઉકરડાઓને આભારી છે. ઉકરડાને ભલે તમે ખરાબ કે ગંદી વસ્તુઓનો ખાડો કહો; ભલે કચરા-પૂજાનો ઢગલો કહો ? પણ ઉકરડા તો અમારી કળકળતી આંતરડીને ઠારનારા છે, અમારા પગનો ભેજો છે, અમારા મગજનો ચારો છે. ઉકરડાથી જ અમે સુખી છીએ, ઉકરડાના છાણની ગંધથી અમારાં ફેફસાં ભરાયેલાં છે, એમાં વજની તાકાત છે. ઉકરડો તો અમારા જીવતરની ધોરી નસ છે !

અત્યારે અમને ખબર છે કે, ઉકરડાથી પેદા થયેલા અનાજ માટે તમે હડકાયા થાઓ છો, માગ્યાં દામ આપવા તૈયાર થાઓ છો, તમારે તો બધું 'જૈવિક' જ જોઈએ છે, તોય અમારા ઉકરડા જોઈને નાકનું ટેરવું ચડાવતાં તમને શરમ આવતી નથી ?

અમે જેવા છીએ એવા, આ ઉકરડાની ઓલાદ છીએ ! અમારી નસેનસમાં ઉકરડાનું લોહી ધબકારા લઈ રહ્યું છે ! અમારા રુંવે રુંવે ઉકરડાનું ચૈતન્ય ધબકી રહ્યું છે, એને જોઈને તમોને ઈર્ષ્યા આવે તો અમારે કોના બાપની સાડા બારી ! તમને મુબારક હો તમારા ગટરની ગંદકીનાં અનાજ-પાણી ! કેમિકલના કચરાનાં શાકભાજી ! અમે તો ઉકરડામાં આળોટનારા ગામડાના ગમાર છીએ, તમે સુધર્યા છો ઝેરનાં પારખાં કરતા કરતા...

આવું કશું કરો નહીં
મને ના કહો નહીં.
હાડમાંસની વસ્તુ છે
લાગે તેમ છોલી નાખો
ખરી-ખોટી ગમે તેટલી
કસોટીથી ચકાસી લો.
નાચતાં આવડે, ગાતાં આવડે
સીવતાં ટીપતાં પણ આવડે
રસોઈ-પાણી, આવનાર-જનાર
ચિત્રો પણ બનાવતાં આવડે !
રૂપ માત્ર હાથનું નથી
તો પણ કેવું સુંદર છે
બનાવટી હોય તો પણ
માથામાં ફૂલ ખોસેલું છે.
ચાહ પૌઆ મેં જ કર્યાં
તકિયા સુધ્યાં મેં જ કર્યાં
દરવાજા પરનું પગલૂછણિયું ?
એ પણ મેં જ ગૂંથ્યું.
તમે કહેશો એમ જ રહીશ
એ જ બોલીશ, એ જ જોઈશ
પહેલાં ક્રમાંકે પાસ થઈને
કહેશો તો ઘરમાં જ રહીશ
ભાગ્ય મારું રાહ જુએ છે
ફરી દ્વાર વાસો નહીં
કઈ પણ કરો
પગમાંની ધૂળ નથી
કહો નહીં.

r

(ગતાંકથી ચાલુ)

ઈન્ફર્નો – પાતાળલોક કે નરકલોકમાંથી પસાર થતાં થતાં અનેકોને એમનાં ભૌતિક દૂષણોને કારણે ત્યાં સબડતાં જોતાં જોતાં અને ખેદ પામતાં દાન્તે પાતાળમાંથી ઊંચે આવી પર્ગેટરિ શિખરની તળેટીએ આવી ઊભા રહે છે. અહીં તેઓ અનેક પાપાત્માઓને પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં નિહાળે છે. ધીમે ધીમે આ બધું જોતાં જોતાં દાન્તે પર્ગેટરિ પહાડની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચે છે. આ છે પર્ગેટરિયો – શોધનલોક – નામનો દ્વિતીય ખંડ. આ બન્ને ખંડોમાંથી એમને દોરીને લઈ જનાર છે રોમન કવિ વર્જિલ.

આ વર્જિલ દાન્તેના પ્રિય કવિ અને અતિપ્રિય મનુષ્ય છે. વર્જિલનો સ્વભાવ સંયમી છે અને સૌંદર્યમય છે. તેમનો આત્મા ઉદાત્ત અને ઉદાર હતો. જીવનમાં એમણે નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો મહિમા કર્યો છે અને તેમનો આત્મા તેને વર્યો છે. વળી, તેમને માનવજીવનની કરુણતા પ્રત્યે કટુતા નહીં, પણ કરુણા છે. એમનામાં બુદ્ધ અને ઈસુખ્રિસ્તના જીવનમાં હતી તેવી અપાર અનુકમ્પા છે, એમાં જ એમની ભવ્યતા અને દિવ્યતાનું દર્શન થાય છે. દાન્તેએ પોતાની આ મહાકાવ્ય રચનામાં વર્જિલને એક પાત્ર તરીકે સાથે લીધા છે. પર્ગેટરી પહાડની દસ અટારીઓ દર્શાવવામાં આવી છે. એક પછી એક અટારી પસાર કરતાં કરતાં વર્જિલ અને દાન્તે આગળ વધે છે ત્યાં પાંચમી અટારીમાં પહોંચતા પર્ગેટરિ પહાડ ધ્રુજી ઊઠે છે. ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્તોન્મુખ પ્રેતાત્માઓ પ્રાર્થના કરી રહ્યા હોય છે : ‘Gloria in excelsis Deo’ એટલે કે ‘પરમાત્માનો પરમ જય હો.’ ખ્રિસ્તી ધર્માનુસાર ઈસુના જન્મ સમયે સર્વ દેવદૂતોએ તેમના જન્મને વધાવવા આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. વચ્ચે છઠ્ઠી અટારી પછી દાન્તે વર્જિલને એક પ્રશ્ન કરે છે કે અશીરી આત્માના ઓળાઓ શરીરધારીઓની જેમ સજા કેવી રીતે ભોગવતા હશે ? ત્યારે તેમની સાથે સ્ટેટિઅસ નામનો કવિ પણ છે અને વર્જિલના સૂચનથી દાન્તેના આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્ટેટિઅસ આપે છે કે પ્રભુ શરીરમાં ‘રેશનલ સોલ’ છે અને તે શરીરની સાથે બધા ભોગો ભોગવી શરીરથી વિમુક્ત થાય ત્યારે પેલા ભોગવેલા ભોગોની છાપ લઈને મુક્ત થાય છે. પ્રભુ એવા આત્માને નરકલોક કે શોધનલોકમાં મોકલે છે, અને ત્યાં આવા આત્મા પોતાની કરણી પ્રમાણે સજા પણ ભોગવે છે અને હવામાં સાવચવી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવા હવાઈ રૂપને પ્રેતાત્મા કે ઓળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણા વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણેના કારણદેહ સાથે આની તુલના કરી શકીએ. પશ્ચિમમાં ઍરિસ્ટોટલની તત્ત્વજ્ઞાન-વિચારણામાં આ વર્જિલ અને સ્ટેટિઅસ પર્ગેટરિ પહાડના શિખર પર આવેલા પાર્થિવ સ્વર્ગની ખૂબ નજીક પહોંચી જાય છે, ત્યાં ચોકી કરી રહેલ દેવદૂત

જણાવે છે કે પેલા પાર્થિવ સ્વર્ગ સુધી પહોંચતા પહેલાં એમને અગનજવાળાઓમાંથી પસાર થવું પડશે. દાન્તે થયેરી જાય છે; પરંતુ વર્જિલ સમજાવે છે કે જો બિઆટ્રિસને મળવું હશે તો આ અગનજવાળાઓમાંથી પસાર થવું જ પડશે. હિંમત એકઠી કરીને દાન્તે વર્જિલ અને સ્ટેટિઅસની વચ્ચે ચાલતા ચાલતા અગનજવાળાઓમાંથી પસાર થાય છે ત્યાં તો રાત ઢળે છે અને ત્યાં રોકાઈ જવું પડે છે.

દાન્તેને ત્યાં રાત્રિ દરમિયાન ત્રણ સ્વપ્ન આવે છે, જેમાંનું છેલ્લું સ્વપ્ન છે લી અને રાયેલ નામની બે બહેનોનું, કે જે ત્યાં ફૂલ વીણતાં વીણતાં ગીતો ગાતી હોય છે. આ બન્ને બહેનો રૂપકાત્મક રીતે કર્મશીલ ખ્રિસ્તી જીવન અને ચિંતનશીલ ખ્રિસ્તી જીવનનો સંકેત કરે છે. આનો અર્થ એ કે કર્મશીલ અને ચિંતનશીલ જીવન બન્ને મળીને પૂર્ણ ખ્રિસ્તી જીવન બને છે. આમ, દાન્તે જણાવે છે કે કર્મશીલ જીવન દ્વારા ભૌતિકતાની મહત્તાનો અને ચિંતનશીલ જીવન દ્વારા ઊર્ધ્વ આધ્યાત્મિક જીવનની મહત્તા બન્ને સંપૂર્ણ જીવનસાફલ્ય માટે જરૂરી છે. દાન્તેના આ જીવનસિદ્ધાંતના સ્વીકારની પ્રતીતિ બીજા ખંડ શોધનલોકના ૨૭મા સર્ગમાંની આ પંક્તિ દ્વારા થાય છે :

'Action is my delight, reflection hers'
(મારો આનંદ કર્મનો ને એને ચિંતવ્યા તણો.)

આમ પર્ગેટરિ પહાડ ચઢતાં ચઢતાં દાન્તે, વર્જિલ અને સ્ટેટિઅસ 'પાર્થિવ સ્વર્ગ'ના પ્રદેશમાં આવી પહોંચે છે, જ્યાં એક ઝરણું વહેતું હોય છે અને માટિલા નામની એક રમણી ફૂલ વીણતી વીણતી ગીત ગાતી હોય છે. ત્યાં એક જંગલ પણ છે. આને દાન્તેએ પવિત્ર જંગલ કહ્યું છે. આપણે જોયું કે નરકલોક નામના પ્રથમ ખંડના આરંભે જે જંગલમાં કાવ્યનાયક દાન્તે ભૂલા પડ્યા છે તે જંગલને અને ભયાનક જંગલ કહ્યું છે; જ્યારે આ પર્ગેટરિ પહાડ પરના જંગલને પવિત્ર જંગલ કહ્યું છે. નરકલોકના એ ભયાનક જંગલમાં એમને ચિત્તો, સિંહ અને માદા વરુનો ભેટો થાય છે, જે રૂપકાત્મક રીતે માનવ-આયુના ત્રણ તબક્કા યુવાની, પ્રૌઢાવસ્થા અને વાર્ધક્યનાં સૂચક છે, અને આ અવસ્થા દરમિયાન મનુષ્ય દ્વારા આચરાતાં પાપો અનુક્રમે વિષયભોગ, અહંકાર અને વિત્તેષણાનાં સૂચકો બની રહે છે. નરકલોકમાં એમને આપણી વૈતરણી નદી જેવી એકેરન નદી પાર કરવી પડી હતી. હવે અહીં શોધનલોકમાં એમને પવિત્ર ઝરણું પાર કરવાનું છે. નરકલોકમાં ચિત્તો, સિંહ અને માદા વરુ જેવાં જંગલી પ્રાણીઓની ભયાનક ત્રાડો સાંભળવી પડતી હતી; જ્યારે અહીં શોધનલોકમાં પવિત્ર જંગલમાં ખળખળ વહેતા ઝરણાને કિનારે પંખીઓનો કર્ણમધુર કલરવ સાંભળવા મળે છે. ડેન્ટિની આ પ્રસંગયોજના મનુષ્યના પાપાત્માની અને એ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ વિશુદ્ધ બનેલા માનવાત્માની દશાઓને સૂચવે છે. આ યોજના દ્વારા દાન્તે જણાવે છે કે માનવીનો પાપાત્મા પાપકર્મોથી મુક્ત બની વિશુદ્ધ અને નિર્દોષ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે જ સ્વર્ગપ્રદેશ તરફ જવાનો અધિકારી બને છે.

પર્ગેટરિ પરના આ પવિત્ર જંગલમાંના ઝરણાને કિનારે કિનારે દાન્તેને પેલી માટિલા

દોરી રહી છે. તેઓ આગળ વધે છે ત્યાં તો પૂર્વ દિશા તરફ આંખને આંજી નાખતા પ્રકાશ અને કાનને માંજી નાખતા મધુર સંગીતગાનનું એક દૃશ્ય નજરે પડે છે. એ દૃશ્યમાં દાન્તે એક સરદાર જુએ છે જેને દોરી રહ્યા છે સાત મીણબત્તીધારીઓ. આ સાતેય પ્રભુના સાત દૂતો છે અને એ સાત મીણબત્તીઓ શાણપણ, સમજ, સલાહ, શક્તિ, જ્ઞાન, ધર્મનિષ્ઠા અને ઈશ્વરભીરુતા જેવા સાત સદ્ગુણોની પ્રતીકાત્મક રજૂઆત છે. આ મીણબત્તીઓની પાછળ ૨૪ પાદરીઓ ચાલી રહ્યા છે. આ ચોવીસ પાદરી 'ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ' એટલે કે 'જૂનો કરાર'નાં ૨૪ પુસ્તકોના સૂચક છે. એમની સાથે વળી ચાર પ્રાણીઓ પણ છે, અને આ ચાર પ્રાણીઓ ચાર સુવાર્તાઓ એટલે કે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રની ચાર ગોંચેલ છે. તેની પાછળ ગ્રીફન નામના રાક્ષસ દ્વારા ખેંચાતો એક રથ છે. આ ગ્રીફનનું સ્વરૂપ એવું છે કે એનો પૂર્વાર્ધ ગરુડનો છે અને ઉત્તરાર્ધ સિંહનો છે. આપણને આપણા પૌરાણિક નૃસિંહ-અવતારનું સ્મરણ અહીં તાજું થશે. ગ્રીફનનાં બે સ્વરૂપો એ ઈસુની માનવીય પ્રકૃતિ અને દૈવી પ્રકૃતિનાં સૂચક બની રહે છે. ગ્રીફનનું અગ્રભાગનું પંખીસ્વરૂપ તે દૈવી પ્રકૃતિનું અને પછીનું અર્ધ પશુરૂપ તે માનવીય પ્રકૃતિનું પ્રતીક બની રહે છે. ગ્રીફનનું આ પંખીપશુ-સ્વરૂપ રાતા અને શ્વેત રંગનું બનેલું છે. આ રંગો પણ સૂચક છે. શ્વેત રંગ 'જૂનો કરાર' અને રાતો રંગ 'નવો કરાર' સૂચવે છે. ગ્રીફન જે રથ ખેંચી રહ્યો છે તેના દક્ષિણ ચક્રની બાજુમાં ત્રણ અપ્સરાઓ નૃત્ય કરે છે. આ ત્રણ અપ્સરાઓ શ્રદ્ધા, આશા અને કરુણાનાં પ્રતીકો છે. એ જ રથના વામચક્ર પાસે વળી ચાર અપ્સરાઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. આ ચાર અપ્સરાઓ મૂળભૂત ચાર સદ્ગુણો ડહાપણ, ન્યાય, સંયમ અને સહનશક્તિનાં પ્રતીકો છે. આમાંની એક અપ્સરાના કપાળમાં ત્રીજું નેત્ર છે. આ ત્રીજું નેત્ર શાણપણનું પ્રતીક છે, જે આપણને આપણા ત્રિનેત્ર શંકરની યાદ તાજી કરાવી શકે છે. આ રથની પાછળ કેટલાક વૃદ્ધ પાદરીઓ ચાલી રહ્યા છે. આ પાદરીઓ 'નવો કરાર'નાં પુસ્તકોનાં પ્રતીકો છે. આ સરઘસમાં સૌથી છેલ્લે સંત જોહ્ન ચાલે છે. જેવા દાન્તે આ રથની નજીક પહોંચે છે કે તરત જ એક ધડાકો થાય છે અને આખું સરઘસ ઊભું રહી જાય છે. રૂપકાત્મક રીતે આ સરઘસનું આખું દૃશ્ય ખ્રિસ્તીઓના પ્રભુભોજન કે પછી બાપ્તિસ્મા(ધર્મદીક્ષા)ના વિધિનું સૂચન કરે છે.

સરઘસ ઊભું રહેતાં જ એક વૃદ્ધ પાદરી બિઆટ્રિસને પ્રત્યક્ષ થવા અનુરોધ કરે છે. બિઆટ્રિસ શ્વેત, લીલાં અને રાતાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે. આ વસ્ત્રોના રંગ અનુક્રમે શ્રદ્ધા, આશા અને કરુણાનાં પ્રતીકો છે. આ વખતે બિઆટ્રિસનો ચહેરો વસ્ત્રોથી આવૃત્ત છે. એના ચહેરાનું દર્શન કરવા માટે દાન્તે પોતાની સાથે પર્ગેટરિની યાત્રામાં સાથે ચાલી રહેલા વર્જિલને સહાય કરવા જણાવે છે. પરંતુ વર્જિલ તો હવે અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. હવે અહીંથી દાન્તેને આગળ દોરવાનો હવાલો બિઆટ્રિસ સંભાળે છે. બિઆટ્રિસ દાન્તેને એમના પ્રેમની બેવફાઈ માટે ઠપકો આપે છે અને દાન્તે તે પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ઝંખે છે, અને બેભાન બની જાય છે. જ્યારે દાન્તે ભાનમાં આવે છે ત્યારે પેલી માટિલા એમને ત્યાંના પેલા ઝરણામાંના એક લીથી નામક પ્રવાહમાંથી દોરી

રહી છે અને વચ્ચે વચ્ચે એ પ્રવાહમાં દાન્તેના માથાને ઝબકોળી રહી છે. લીથીનું પાણી મોંમાં જતાં દાન્તેને પાપની વિસ્મૃતિ થાય છે અને એને પરિણામે આત્મશુદ્ધિ થતાં તે આદિમ નિર્દોષ અવસ્થાને પામે છે અને દૈવી સ્વર્ગનો અધિકારી બને છે.

આમ આત્મશુદ્ધિ થતાં હવે દાન્તે સમક્ષ બિઆટ્રિસ પોતાનું મુખ અનાવૃત્ત કરે છે. બિઆટ્રિસની આંખોમાં ઘડીમાં દાન્તે પેલા ગ્રીકનના પૂર્ણ ગરુડનું રૂપ નિહાળે છે તો બીજી ક્ષણે પૂર્ણ સિંહનું રૂપ નિહાળે છે. હજુ એમને ઈસુની માનવીય અને દૈવી પ્રકૃતિના આ બે અંશો અલગ અલગ રૂપે જ દેખાય છે, પરંતુ ઈસુના આ બે અભિન્ન અંશોને નિહાળવાનું ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ના ત્રીજા સ્વર્ગમાં દાન્તેને પ્રાપ્ત થાય છે. બિઆટ્રિસે પોતાનું મુખ અનાવૃત્ત કર્યું તે આપણે ઉપર જોયું તો ખરું, પરંતુ તે પૂર્વે દાન્તેએ બિઆટ્રિસને પ્રાર્થના કરી હતી :

‘Turn Beatrice, O turn,’

thus carolled they,

**‘Thy holy eyes upon thy liegeman leal
who, seeking thee, has toiled this long,
long way.**

**Do us more grace, and of thy grace reveal
Thy mouth to him, so that he may discern
The second beauty which thou dost conceal.’**

(એઓ રહ્યા પ્રાર્થી, ‘બિઆટ્રિસ ફેરવો ફેરવો
તમારાં પાવન નેત્રો તમારા આ વફાદાર સેવકની પ્રતિ,
તમારી જે શોધ કાજે આટલે દૂર આવ્યો મથી.
કૃપા કરો અમારા પર ને કૃપા કરી ઘોને દર્શન
તમારા મુખમંડળનું જેથી કરી ન્યાળી શકે એ
દ્વિતીય સુંદરતાને રહ્યાં ગોપવીને જે.)

આ દ્વિતીય સુંદરતા કઈ ? વદન અને નેત્રની પ્રભા એ તો બિઆટ્રિસનું દેહસૌંદર્ય એટલે કે પ્રથમ સૌંદર્ય છે. જ્યારે આ દ્વિતીય સુંદરતા એ બિઆટ્રિસની આભાનું અલૌકિક દર્શન છે. કિશોરાવસ્થામાં જોયેલી કિશોરી બિઆટ્રિસનું દાન્તેએ આજે શોધનલોકના પર્વત પર જે રથારૂઢ દર્શન કર્યું અને ત્યાંથી બિઆટ્રિસના દિવ્ય સ્મિતનું દર્શન થયું તેનાથી જાણે કે દાન્તેનાં સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે અને આ પાપવિમોચન થતાં દાન્તે બિઆટ્રિસના સહારે પર્ગેટરિ પહાડની ટોચ પરથી આકાશલોકમાં સ્વર્ગ પ્રતિ ગતિ કરે છે. અહીંથી હવે ‘ડિવાઇન કોમેડિ’નો તૃતીય ખંડ ‘સ્વર્લોક’ (પેરેડિસો)નો આરંભ થાય છે.

આત્માની પાપાવસ્થા પછી પશ્ચાત્તાપ દ્વારા જે શોધનાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પેલા આત્માને સ્વર્ગલોકનો અધિકારી બનાવે છે એ દાન્તેનો સિદ્ધાન્ત છે. શોધનલોક નામક દ્વિતીય ખંડના અંતભાગે દાન્તેએ રૂપકાત્મક ચિત્રવર્ણન દ્વારા ધર્મસત્તા અને

રાજસત્તા વિશેના પોતાના અનુભવોનો નિચોડ આપ્યો છે. તેમને મતે ધર્મ અને રાજ એમ બન્ને સત્તાઓના સંઘર્ષમાં નહીં, પરંતુ સમન્વયમાં જ માનવજાતનું કલ્યાણ છે.

તૃતીય ખંડ ‘સ્વર્લોક’નો આરંભ થયા છે ત્યારે ખરા બપોર તપે છે. બિઆટ્રિસને અનુસરીને દાન્તે મધ્યાહ્નના પ્રખર સૂર્ય સામે થોડો સમય તાકી રહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, હવે આ ત્રીજા ખંડમાં વર્જિલ નહીં પરંતુ બિઆટ્રિસ દાન્તેના પથદર્શક બન્યા છે. તેમની દોરવણી નીચે તેઓ પ્રથમ સ્વર્ગ ચંદ્ર, દ્વિતીય સ્વર્ગ બુધ, તૃતીય સ્વર્ગ શુક્ર, ચતુર્થ સ્વર્ગ સૂર્યલોક, પાંચમું સ્વર્ગ મંગળ, છઠ્ઠું સ્વર્ગ ગુરુ, સાતમું સ્વર્ગ શનિ, આઠમું સ્વર્ગ નક્ષત્ર લોક એટલે કે ‘ફિક્સડ સ્ટાર્સ’ પસાર કરી દાન્તે જેને નવમું સ્વર્ગ કહે છે તે ‘પ્રાઇમમ મોબાઇલ’ (Primum Mobile)માં પહોંચે છે. મધ્યયુગના ખગોળવિદ્યાની ટોલેમિક (Ptolemaic) પદ્ધતિ પ્રમાણે આ નવમો સ્વર્ગપ્રદેશ સૌ આકાશી પદાર્થોને ગતિ આપનાર આદિ સ્ત્રોત ગણાય છે. આ નવમા આદિ સ્ત્રોત ‘પ્રાઇમમ મોબાઇલ’માં તારકો નથી અને તે આઠેય ગ્રહોને પૃથ્વીની આસપાસ ઘૂમતા રાખે છે. આ આદિ સ્ત્રોતની ગતિ તો છે, પણ તે અદૃશ્ય છે અને એનાથી સમયનું માપન થાય છે.

આ આદિ ગતિસ્ત્રોત – પ્રાઇમમ મોબાઇલ–થી આગળ જતાં દસમું સ્વર્ગ આવે છે. ત્યાર બાદ દસમું સ્વર્ગ ‘એમ્પિરીઅન’ (Empyrean) આવે છે. આ દસમા અને અંતિમ તથા સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં નથી કાળ કે નથી સ્થળ. પરંતુ હજુ નવમા સ્વર્ગમાં દાન્તે બિઆટ્રિસનાં નયનોમાં નયનો પરોવે છે તો ત્યાંથી પ્રકાશ પરિવર્તિત થતો જોવા મળે છે. જે પ્રકાશનું બિઆટ્રિસની આંખમાંથી પરાવર્તન થાય છે તે મૂળ પ્રકાશ તરફ જોવા દાન્તે પોતાની નજર બિઆટ્રિસનાં નયનોમાંથી ખસેડીને પાછળ ફેરવે છે. ત્યાં દાન્તેને તીવ્ર પ્રકાશનું એક બિન્દુ જોવા મળે છે. આ પ્રકાશબિન્દુ એ જ ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રભુનો પ્રકાશ છે ! એ મૂળ પ્રકાશબિન્દુ ફરતે નવ તેજવલયો રચાયાં છે, જેમાં વિવિધ ધર્મદરજાના દેવદૂતોના આત્માઓ વસેલા છે. આ નવ તેજવલયો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલાં છે, દાન્તે આ બધી વિગતો વિશે બિઆટ્રિસ સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરે છે. બિઆટ્રિસ એક વાત એ જણાવે છે કે ઈસુના અવતાર પછી જે ધર્મગુરુઓએ પાખંડલીલા આચરી અને ધર્મશાસ્ત્રમાંની દૃષ્ટાન્તકથાઓને વિકૃત બનાવી તે નિંદનીય છે.

બિઆટ્રિસના આ ખુલાસા પછી પેલાં નવ તેજવલયો વિલય પામે છે. હવે દાન્તેને બિઆટ્રિસનું સ્વરૂપ ભવ્યોદાત્ત બનેલું જણાય છે. ત્યાં જ હવે પહો ફાટે છે અને બિઆટ્રિસ દાન્તેને જણાવે છે કે હવે તેઓ દસમા અને અંતિમ સર્વોચ્ચ સ્વર્ગ ‘એમ્પિરીઅન’માં આવી પહોંચ્યા છે. અહીં દાન્તે પ્રકાશ જ પ્રકાશ નિહાળે છે. આ અનુપમ સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં ઉચ્ચાસનો પર સંતો બિરાજ્યા છે. આ શ્રેણીબદ્ધ આસનોએ હિમધવલ ગુલાબની આકૃતિ સર્જી છે. દાન્તે હવે તે હિમધવલ અલૌકિક ગુલાબ તરફ એકીટશે જોઈ રહે છે, અને પછી આ સ્વર્ગીય દૃશ્ય વિશે જાણવા દાન્તે બિઆટ્રિસ તરફ ફરે છે તો તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે બિઆટ્રિસ અલોપ થઈ ગઈ હોય છે. તેને સ્થાને દાન્તે સંત બર્નાર્ડના પુનિત આત્માને

નિહાળે છે. બિઆટ્રિસને બદલે હવે આ સંત બર્નાર્ડ દાન્તેને સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં પરમેશ્વરનાં દર્શન સુધી દોરી જાય છે. પેલા હિમધવલ અલૌકિક ગુલાબની એક દૂરની કોર પર માતા મેરિનું દર્શન નિહાળે છે. ત્યાર બાદ સંત બર્નાર્ડ અને દાન્તે ઊંચે નિહાળે છે, અને સંત બર્નાર્ડ પ્રાર્થના શરૂ કરે છે અને માતા મેરિને વિનવે છે કે તેઓ દાન્તેને પ્રભુનાં દર્શન કરાવવાની કૃપા કરે. મેરિ ઊંચે નજર કરે છે અને દાન્તે પણ મેરિને અનુસરી ઊંચે નજર કરે છે તો તે સત્ય પ્રકાશ (True Light)ની આરપારનું દર્શન કરી શકે છે. એ સત્ય પ્રકાશમાં દાન્તે હવે સર્વકાલ અને સર્વ સર્જનનું ઐક્ય નિહાળે છે જેમાં એમને ત્રણ વર્તુળો જોવા મળે છે. આ ત્રણ વર્તુળના રૂપમાં દાન્તે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્માનું ત્રિક એટલે કે ટ્રિનિટિનું દર્શન નિહાળે છે. આખરે આ ત્રિક બાદ દાન્તે પરમ પિતા ઈસુનું પવિત્ર દર્શન કરી ધન્યતા અનુભવે છે. પ્રભુનાં દર્શનનુભૂતિથી દાન્તેની વાણી મૂક બની જાય છે. તેમને જે દિવ્ય અનુભૂતિ થઈ છે તે વર્ણવી શકવા માટે હવે દાન્તે સમર્થ નથી. એમની સ્વેચ્છાશક્તિ – Free Will અને પ્રેમ પ્રભુના પરમોચ્ચ પ્રેમમાં સમાર્પિત થઈ જાય છે. અહીં ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ કાવ્યની સમાપ્તિ થાય છે. સમગ્ર મહાકાવ્યની પરમ ક્ષણ અને ચરમ સીમા છે.

વિશ્વનાં સાત મહાકાવ્યોમાં એ એક જ એવું કાવ્ય છે કે જેમાં દાન્તે પાતે તેના નાયકની ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રથમ પુરુષ ‘હું’ નાયક તરીકે મહાકાવ્ય જેવા પરલક્ષી સાહિત્યસ્વરૂપમાં કઈ રીતે સંભવી શકે ? પણ અહીં આ મહાકાવ્યમાં ‘હું’ બરાબર માત્ર દાન્તે એવું સમીકરણ મૂકીને ચાલવું તે દાન્તે અને તેમના મહાકાવ્ય બન્નેને અન્યાયકર્તા થશે. દાન્તેએ પોતાના એક મિત્ર કેન ગ્રેન્ડિને પોતાના આ મહાકાવ્યના હેતુ વિશે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :

‘...to rescue those living in this life from a state of woe, and to lead them into a state of blessedness.’ (તેઓ જે સંકટમાં જીવન વિતાવી રહ્યા છે અને તેમને સુખશાંતિની અવસ્થામાં લઈ જવા માટે...)

અહીં આ અવતરણમાં વપરાયેલો ‘those’ શબ્દ મહત્ત્વનો છે. દાન્તે તેમનું આ મહાકાવ્ય દુનિયામાં આવું દુઃખપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે તેમને માટે સ્વર્ગીય સુખની અનુભૂતિ કરાવવા પોતાની કલમ ઉપાડે છે. આથી એમના આ મહાકાવ્યમાં ‘I’ – હું – ભલે નાયકના કેન્દ્રસ્થાને હોય, પણ તે ‘I’ – હું – ઉપરોક્ત ‘those’ના પર્યાય કે પ્રતીક સમો છે. આથી આ મહાકાવ્યમાં દાન્તેના આત્મકથાત્મક અંશો વધતેઓછે અંશે ભલે ભળેલા હોય, પણ આખરે તો તે સ્વના અનુભવોને પડછે સર્વના, સર્વે પાપાત્માઓના જીવનપ્રવાસની વાત કરે છે. આથી આ મહાકાવ્ય એના સર્જક દાન્તેનો ચરિત્રાત્મક કાવ્યાલેખ નથી. એટલે કે આ દાન્તેની પદ્યબદ્ધ આત્મકથા નથી, પરંતુ એમની આત્મકથાની કેટલીક સામગ્રીનું નિરપેક્ષભાવે પરલક્ષી મહાકાવ્યમાં રૂપાંતર છે. આથી જ એમાં તત્કાલીન ઇટલી અને યુરોપના સામાજિક-રાજકીય-ધાર્મિક સંદર્ભો હોવા છતાં પણ તે તેનાથી પર એવું સર્વકાલીન કાવ્ય છે. આ મહાકાવ્યની કથાનો વ્યાપ

અને કલાત્મક ગૂંથણી તથા દર્શનનું ઊંડાણ અને તેની ઉદાત્તતા એને વિશિષ્ટ મહાકાવ્યનો દરજ્જો બક્ષે છે અને એ રીતે દાન્તેને વિશ્વના મહાકવિઓની હરોળમાં સ્થાપી આપે છે. દાન્તેનો આ મહાકાવ્ય રચવા પાછળનો કલાકીય સભાન પુરુષાર્થ અને સાહિત્યિક મહાકાવ્ય એટલે કે ‘લિટરરી એપિક’ અર્થાત્ દ્વૈતીયિક – સેકન્ડરી અર્થાત્ આદિમોત્તર મહાકાવ્ય બનાવે છે.

જેમ દાન્તે આ મહાકાવ્યના પ્રતીકાત્મક કાવ્યનાયક છે તેમ બિઆટ્રિસ પણ પ્રતીકાત્મક કેન્દ્રીય પાર બની રહે છે. મહાકાવ્યમાં આવતી બિઆટ્રિસ વ્યક્તિ બિઆટ્રિસનું આદર્શ રૂપ છે. એટલે કે એ દાન્તેનું સર્જન છે. ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ના કથાવર્તુળના કેન્દ્ર સમી બિઆટ્રિસનો જન્મ તો આ મહાકાવ્ય સર્જાયું તે પૂર્વે દાન્તેના ચિત્તમાં થઈ ગયો છે અને એ આદર્શભૂત બિઆટ્રિસના દાન્તેના મનોજગતમાં થયેલા જન્મ સાથે જ ‘ડિવાઇન કોમેડિ’નો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે. દાન્તેની Vita Nuova – ‘નવ્ય જીવન’ની રચનામાં જ ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ની બિઆટ્રિસનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે. ‘નવ્ય જીવન’ના ૨૧મા ખંડમાંના સોનેટની પ્રથમ બે પંક્તિઓમાં ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ની બિઆટ્રિસનું રહસ્યોદ્ઘાટન છે. એ પંક્તિનો અંગ્રેજી અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

‘My lady carries love within her eyes;

All that she looks on is made pleasanter.’

(મારી પ્રિયા નિજ ચક્ષુ માંહી પ્રેમને કેવો ધરે;

જ્યાં જ્યાં નજર એની ઠરે ઉમદા અધિક તેને કરે.)

કુમારાવસ્થામાં બિઆટ્રિસનાં લોચનોની દિવ્ય કાન્તિએ જાણે કે દાન્તેને પાર્થિવ કન્યામાં અપાર્થિવ તેજની અનુભૂતિ કરાવી છે. આ એમની પ્રથમ દિવ્યાનુભૂતિ છે. પરંતુ દાન્તેના મહાકાવ્યનાં પાત્રરૂપ બિઆટ્રિસનાં વિવિધ રૂપકાત્મક અર્થઘટનો મર્મશ્લેષો કરેલાં છે. કોઈએ એને ખ્રિસ્તી ધર્મનું રૂપક ગણી છે, તો કોઈએ ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘની દિવ્ય કૃપાનું રૂપક ગણી છે, તો વળી કોઈએ અને પવિત્ર વર્જિલ કે સ્વયં ઈસુ ખ્રિસ્તનું રૂપક ગણી છે. પરંતુ દાન્તેને મન બિઆટ્રિસ એ પૃથ્વી પર અવતરેલ સ્વર્ગીય ઐશ્વર્ય છે, અથવા દિવ્યલોક તરફ દોરી જનાર, પરમ પ્રભુનું દર્શન કરાવનાર છે. કાવ્યનાયક દાન્તે પથભૂલેલા જીવનયાત્રી છે તો કાવ્યનાયિકા બિઆટ્રિસ દિવ્ય પથે દોરી જનાર સુખદાત્રી છે.

ત્રણ ખંડના આ મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના આરંભે જ દાન્તે એક કાવ્યનાયક તરીકે પ્રવેશ કરે છે. એમની ઉક્તિથી આ મહાકાવ્યનો આરંભ થાય છે, જેમાં દાન્તે જણાવે છે કે પોતાના જીવનના અર્ધભાગે તેઓ ભીષણ જંગલમાં ભૂલા પડ્યા છો. તો આ જ પ્રમાણે ત્રીજા ખંડ ‘સ્વર્લોક’ના ઉત્તમા અને અંતિમ સર્ગની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

‘My power now failed that phantasy sublime :

My will and my desire were both revolved,

**As is a wheel in even motion driven,
By Love, which moves the sun and the stars.'**

**(મારી કલ્પના ઉદાત્ત કેરી શક્તિ કામ ના'વે :
મારી સ્વેચ્છાશક્તિ અને મારી ઇચ્છાને ઘુમાવે,
જેમ સરળ ગતિએ પ્રભુચક્રને ચલાવે,
જે ફરતા રાખે છે રાખે છે આ રવિ અને તારકોને)**

આ રીતે જોતાં આ મહાકાવ્યના આરંભે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ દાન્ટેનો પ્રવેશ છે અને એ જ રીતે મહાકાવ્યાન્તે પણ દાન્ટેની જ ઉપસ્થિતિ છે. કાવ્યના આરંભે કાવ્યનાયક દાન્ટે પથ ભૂલેલા પથિક છે, કાવ્યાન્તે યોગ્ય મંડિલે પહોંચેલા પથિક છે. કાવ્યના આરંભે અંધકારઘેર્યું અઘોર અરણ્ય છે, જ્યારે કાવ્યાન્તે પ્રકાશપુંજથી ઝળહળતો અવકાશી પ્રદેશ છે. કાવ્યના આરંભે સ્થલકાલ-બદ્ધ અધમ અસૂર્યલોક છે તો કાવ્યના અંતે સ્થલકાલ-મુક્ત સત્યલોક છે. કાવ્યના આરંભે અનર્ગલ અવસાદ છે, જ્યારે કાવ્યના અંતે અમાપ આનંદ છે. આ રીતે જોઈએ તો દાન્ટે એક કલાકાર મહાકવિ છે. 'ડિવાઇન કોમેડિ'ના પ્રથમ ખંડમાં ૩૪ સર્ગ, દ્વિતીય ખંડમાં ૩૩ અને તૃતીય ખંડમાં પણ ૩૩ સર્ગ છે. પ્રથમ ખંડનો પ્રથમ સર્ગ મહાકાવ્યના પ્રાસ્તાવિક સમાન કોઈ ત્રણેય સર્ગો એકસરખા ૩૩-૩૩-૩૩ સર્ગોના થાય છે. દાન્ટેની આવી કલાકીય સભાનતા એમના આ મહાકાવ્યને એક ઉત્તમ કોટિનું સાહિત્યિક (literary) અર્થાત્ આદિમોત્તર (secondary) મહાકાવ્ય ઠેરવે છે. આ રીતે જોવા જતાં 'ડિવાઇન કોમેડિ' એપિક ઓવ આર્ટ છે, કલાપૂર્ણ મહાકાવ્ય છે.

દાન્ટેના આ મહાકાવ્યનું આયોજન એવું છે કે તેના પ્રથમ બે ખંડમાં એટલે કે નરકલોક અને શોધનલોકમાં કાવ્યનાયક સ્વયં દાન્ટેના માર્ગદર્શક વર્જિલ છે, કારણ કે દાન્ટે પૂર્વે લગભગ ૧૩૨૮ વર્ષો પહેલાં રોમમાં થઈ ગયેલા મહાકવિ વર્જિલના કાવ્ય અને જીવનમાં દાન્ટેને ઊંડો રસ પડ્યો હતો. માનવજાતની બુદ્ધિમત્તા અને ડહાપણનો એમને વર્જિલમાં આવિષ્કાર થયેલો જણાયો હતો. ખાસ કરીને તો દાન્ટેના સમયના ઇટલીમાં જે રાજકીય અનવસ્થા અને ધાર્મિક અશુદ્ધિનું વાતાવરણ હતું તેમાં તેઓ પલટો લાવવાના આગ્રહી હતા અને તે માટે સક્રિય પણ હતા. આથી જ એમને પોતાના આદર્શ તરીકે લેટિન મહાકાવ્ય 'ઈનીડ'ના સર્જક વર્જિલને સ્વીકાર્યા છે. 'ડિવાઇન કોમેડિ'ના પ્રથમ સર્ગ 'નરકલોક'માં દાન્ટે વર્જિલને આ પ્રમાણે વધાવે છે : 'Thou art my master, and my author thou' (તમે મારા ગુરુ છો ને તમે છો મુજ સર્જક.)

દાન્ટેએ પોતાના મહાકાવ્યના પ્રથમ બન્ને સર્ગમાં એટલે કે નરકલોક અને શોધનલોક બન્નેમાં ન્યાય, વિવેક, સંયમ અને ધૈર્ય જેવા ચતુર્વિધ નીતિનિયમોનો ભંગ કરનાર ઐતિહાસિક - પૌરાણિક પાત્રોને એમના કર્મનુસાર સજા ભોગવતાં અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં દર્શાવ્યાં છે. આથી આ બન્ને સર્ગમાં બન્ને લોકની યાત્રા દરમિયાન વર્જિલ એમને બધી પરિસ્થિતિઓ સમજાવતાં સમજાવતાં આગળ દોરી જાય છે. આમ,

વિશુદ્ધ અને વિવેકબુદ્ધિ મનુષ્યને સર્વ નૈતિક અવપતનોમાંથી ઉગારીને આગળ લઈ શકે એવા ખયાલથી દાન્ટેએ વર્જિલને પથદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા છે. રહસ્યમયતાના સ્તરે સહજ ધર્મની સર્વશ્રેષ્ઠ પરિણતિ દાન્ટેને વર્જિલમાં જોવા મળી છે; અને તેથી જ 'શોધનલોક' નામક દ્વિતીય ખંડમાં પર્ગેટરિ પહાડની ટોચ પરના પાર્થિવ સ્વર્ગ એટલે કે ઈડનના ઉદ્યાન સુધી તેમણે વર્જિલને પોતાના પથદર્શક તરીકે સાથે રાખ્યા છે.

પરંતુ તેના ત્રીજા ખંડ 'સ્વર્લોક'માં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ કેન્દ્રમાં છે. આથી દાન્ટેએ એવી કાવ્યયોજના કરી છે કે હવે રહસ્યમયતાના સ્તર સુધી વર્જિલનો પ્રતીકાત્મક સ્વીકાર કર્યા પછી વર્જિલ હવે દાન્ટેની સોંપણી સ્ટેટિઅસને કરે છે. ત્યારબાદ પૃથ્વીના પડછાયાથી દૂર-સુદૂર પર્ગેટરિની ટોચ પરથી બિઆટ્રિસ અને સંત બર્નાર્ડની દોરવણી નીચે દાન્ટે આખરે સત્યલોકમાં, સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં એટલે કે દસમા સ્વર્ગ 'એમ્પિરીઅન'માં પહોંચે છે. અહીં વિશુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિ અને સદ્ગુણોનું પ્રભુચરણે સર્વસમર્પણ કરવાનું હોય છે. આ જ છે સંપૂર્ણ અધ્યાત્મની અનુભૂતિની ક્ષણ. આ ક્ષણનો અનુભવ એટલે જ સ્વર્લોકનો અનુભવ.

દાન્ટેના આ મહાકાવ્યને અનેક વિદ્વાનોએ અનેક સ્તરે માણી-પ્રમાણી છે આથી એમના આ મહાકાવ્યને અધ્યાત્મ સીમાપ્રેદશની અનુભૂતિની અનવધ કૃતિ ગણવામાં આવી છે. દાન્ટે વિશેના વિવેચન-વિવરણગ્રંથોનો મોટામાં મોટો સંગ્રહ કોર્નેલ યુનિવર્સિટીમાં છે. ૧૯૪૧માં સી. જી. ઓસવુડે નોંધ્યા પ્રમાણે આવા ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૯૨૦ની આસપાસ ૮૩૭૫ હતી. આ ગ્રંથસંખ્યામાં આજ ૯૦ વર્ષ પછી ઠીક ઠીક વધારો થયો હોવો જોઈએ. એમનું આ મહાકાવ્ય એના શબ્દાર્થના સ્તરે તો મૃત્યુ બાદ થતી આત્માની સ્થિતિની કથા છે. પરંતુ રૂપકાત્મક રીતે મનુષ્યને જીવનમાં જ એટલે કે જીવતે જીવ જ પાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને પ્રભુદર્શનની વિકાસકથા છે. 'ડિવાઇન કોમેડિ'ના ત્રણેય ખંડની અંતિમ પંક્તિમાં 'તારકો' (stars) પદનો સમુચિત ઉપયોગ થયો છે : નરકલોક - ઇન્ફર્નો-ની અંતિમ પંક્તિ છે :

'Thence we came forth again to see the stars.'

શોધનલોક - પર્ગેટરિયો - ની અંતિમ પંક્તિ છે :

'And made fit for mounting to the stars.'

સ્વર્લોક - પેરેડિસો - ની અંતિમ પંક્તિ છે :

'The Love that moved the sun and the orther stavs.'

પ્રથમ ખંડમાં આકાશી તારકો જોવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. દ્વિતીય ખંડમાં તે તારકો સુધી પહોંચવાની ક્ષમતાપ્રાપ્તિની વાત છે. તો ત્રીજા ખંડમાં તે તારકોને ઘુમાવનાર પ્રેમરૂપી પ્રભુની વાત છે અને એટલે એ પંક્તિમાં 'Love' પદનો આદ્યાક્ષર 'L' કેપિટલ કર્યો છે. એટલે કે સમગ્ર વિશ્વને ગતિમાન રાખનાર પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સુધીની આ યાત્રા છે. આમ, આ ત્રણ ખંડના મહાકાવ્યમાં તેના પ્રવાસી નાયક દાન્ટેએ એક સપ્તાહનો સ્થૂળ સમય ફાળવ્યો છે. પરંતુ અંતે જતાં એ સ્થૂળ સમય અને સ્થૂળ

સ્થળ પરના પરમ પ્રભુના મિલનની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું કાવ્ય બની રહે છે.

આ કાવ્યની રચના પાછળ દાન્તેની દિવ્યાનુભૂતિની ક્ષણનો મહિમા છે. ઈ.સ. ૧૨૮૦માં ૨૫ વર્ષની ભરપુરા વયે બિઆટ્રિસનું દેહાવસાન થાય છે. તે દાન્તેને માટે તીવ્ર આઘાતની ઘટના છે. એ ઘટનાના શોકમાંથી બહાર આવતાં દાન્તેને પૂરાં દસ વર્ષ લાગે છે. એ લૌકિક પ્રણયભંગમાં અલૌકિક પ્રણયરંગ એમને ૧૩૦૦માં લાગે છે અને તે વર્ષે આ મહાકાવ્ય 'ડિવાઇન કોમેડિ'ની રચનાનો આરંભ થાય છે. કોઈ અકથ્ય દિવ્યાનુભૂતિએ દાન્તેને વ્યજિલક્ષી પ્રણયમાંથી સમજિલક્ષી પ્રણયની દિશા લાધી છે. આ જ છે એમના પ્રેમનું ઊર્ધ્વીકરણ. આમ, આ આત્માની અધઃથી ઊર્ધ્વયાત્રાનું મહાકાવ્ય છે.

આમ જોવા જઈશું તો આ મહાકાવ્યના પ્રથમ ખંડ નરકલોકમાં જ પ્રથમ સર્ગમાં પરમેશ્વર માટે દિવ્ય પ્રેમ – Love Divine – પદો પ્રયોજાયેલાં છે; અને ત્રીજા ખંડના અંતિમ સર્ગમાં પણ પ્રેમ – Love – પદનો પ્રયોગ થયો છે. આમ આ મહાકાવ્ય લૌકિક પ્રેમથી અલૌકિક પ્રેમ તરફની ગતિનું અને તેની પ્રાપ્તિનું મહાકાવ્ય છે. દાન્તેની પ્રણય-વિભાવના કે પ્રણયાનુભૂતિનું જુદું જ સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે. અહીં આ મહાકાવ્યમાં એમનો પ્રેમ પીડાકારી નહીં, પણ પીડાહારી બને છે; કલેશકર નહીં, પણ કલેશહર બને છે; અવસાદધારક નહીં, પણ આનંદકારક બને છે; અધોગામી નહીં, પણ ઊર્ધ્વગામી બને છે; દુન્યવી નહીં, પણ દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે !

દાન્તેએ આ પ્રેમના ઉદ્ભવસ્વરૂપ અને વ્યવહાર વિશેની પોતાની વિચારણા દ્વિતીય ખંડ 'શોધનલોક'માં પ્રસંગોપાત્ત વર્જિલ દ્વારા વ્યક્ત કરાવી છે. પરંતુ આ પ્રેમનું પરમેશ્વર સાથેનું સંપૂર્ણ અદ્વૈત તો સધાય છે 'સ્વર્લોક' નામક ત્રીજા ખંડમાં. ત્યાં પ્રેમ સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ. બિઆટ્રિસ એમને આ તૃતીય ખંડમાં પ્રકાશમાન દિવ્ય ગુલાબ સુધી દોરી જાય છે તે સ્વયં પ્રેમરૂપ છે. અને આખરે એ નિજ આસન પર સંસ્થિત થનાર બિઆટ્રિસ સ્વયં પ્રભુ છે. આમ, બિઆટ્રિસે દાન્તે માટે 'સ્વર્લોક'માં દાન્તે માટે મોક્ષનો માર્ગ કંડારી આપ્યો છે. આથી જ આભારવશ દાન્તે પોતાના પર કૃપાદષ્ટિ રાખવા બિઆટ્રિસને વિનંતી કરે છે :

**'O thou in whom my hopes securely dwell,
And who, to bring my soul to Paradise,
Didst leave the imprint of thy steps in hell
Of all that I have looked on with these eyes
Thy goodness and thy power have fitted me
The holiness and grace to recognize.'**
(મારી સઘળી આશાઓ વસે, અહો મહીં આપ,
અને મારા આતમને સ્વર્ગ સુધી લાવવાને
નરકમાં મૂકી નિજ પગલાંની છાપ
ચક્ષુઓ આ મુજ થકી ન્યાળું જે જે સર્વ

**આપની સારપ અને શક્તિએ સમર્થા મને
પાવિત્ર્ય ને કૃપા એનો ઓળખવા મર્મ.)**

કેથોલિક રૂઢ માન્યતાનુસાર દાન્તેએ આત્માની પરમ આત્મા સાથેની યુતિમાં એટલે કે આત્માની દેહત્યાગી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બિઆટ્રિસની દરમિયાનગીરી સ્વીકારી છે. આથી બિઆટ્રિસ દાન્તેના અનુનયને અનુસરીને આખરે માતા મૅરિને 'સ્વર્લોક'માં દાન્તેને પરમ પિતા પ્રભુની ઝાંખી કરાવવા પ્રાર્થે છે. આમ, આ તૃતીય ખંડમાં પ્રેમનો પંથ એટલે જ પ્રભુમિલનનો પંથ એ વાત પર ભાર મુકાયો છે.

આવો પ્રેમ દાન્તેના આ મહાકાવ્યમાં વૈશ્વિક સિદ્ધાન્ત (Cosmic Principle) તરીકે રજૂ થયો છે. વિશ્વસ્રષ્ટા પરમ પ્રભુએ આનંદકીડા માટે આ વિશ્વનું સર્જન કર્યું છે. સંત ટોમસ અને બોઇથિયસ (Boethius)ની આવી વિચારસરણીની અસર દાન્તેએ ઝીલી છે. 'સ્વર્લોક'ના ૨૮મા સર્ગની આ પંક્તિઓમાં આ વાતનો અણસાર મળી રહે છે :

**'Not to increase His good, which can not be
But that His splendour, shining back, might say :
Be hold I am, in His eternity
Beyond the measurement of night and day,
Beyond all boundary, as He did please,
New loves Eternal Love shed from His ray.'**
(નહીં પ્રભુની ભલાઈને વધારવા, જે તો શક્ય નહીં,
કિન્તુ એમની આભા જે પાછી ફરે ઝળહળતી ને કહે :
જુઓ, આ હું છું, એમની શાશ્વતી મહીં,
નિશા અને વાસરના કાલમાપથીય પર જેમ,
સકળ સીમાથી પર, એમને આનંદ પડે તેમ,
શાશ્વત પ્રેમે વહાવેલા નિજ રશ્મિથી પ્રભવ્યા નવ્ય પ્રેમ.)

દાન્તે અહીં સૂચવે છે કે સર્જનહારે આ સૃષ્ટિની રચના સ્વાન્તઃસુખાય કરી છે. આથી એમની સૃષ્ટિરચનાનું કર્મ કે પરિણામ એ કશું જ સર્જનહારના મૂળ સ્વરૂપમાં કંઈ ઉમેરો કરી શકતું નથી, કારણ કે એ આદિ સર્જનહાર અનંત છે. આપણી ઔપનિષદિક 'એકોહલમ્ બહુસ્યામ્'ની ભાવના સાથેનું આનું મળતાપણું જોઈ શકાય છે. ઉપરોક્ત અવતરણમાં જે 'new loves' પદો વપરાયાં છે તે દેવદૂતો માટે છે. સૃષ્ટિમાં સર્જનહારનું પ્રથમ સર્જન દેવદૂતો છે તેથી તેને 'ન્યૂ' એવું વિશેષણપદ લગાડવું છે. આ 'નવ્ય' અવતારોને ઈશ્વરના પ્રેમાંશીઓ કહ્યા છે, જેનો મૂળ સ્રોત છે પ્રેમ અને એ પ્રેમને માટે શાશ્વત – Eternal – વિશેષણ વપરાયું છે અને વિશેષ્ય 'Love'માં 'L' કેપિટલ છે. આમ, શાશ્વત પ્રભુપ્રેમમાંથી જન્મેલા આ નવ્ય પ્રેમાંશીઓ એ શાશ્વત પ્રેમમાં જ એકરૂપ થવા ઝંખે છે. અહીં આપણને મીરાંની 'જ્યોત સે જ્યોત' મિલાવવાની વાતનું સહજ

સ્મરણ થઈ આવશે. મધ્યકાલીન કવિની આ મતલબની કાવ્યપંક્તિ તરત જ સ્મરણે ચઢશે કે ‘જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે પ્રેમરસ એના ઉરમાં ઠરે.’ જે પ્રેમના અંશ રૂપે જન્મ્યો છે તેના જ ઉરમાં પ્રભુરૂપી પ્રેમ અર્થાત્ પ્રેમરૂપી પ્રભુ નિવસે છે. અહીં દાન્ટેમાં પ્રેમ એક ધાર્મિક પરિબળ તરીકે આવે છે. આવો ધાર્મિક પરિબળરૂપ પ્રેમ આત્મોદ્ધારક છે. આમ દાન્ટેનું આ મહાકાવ્ય ખ્રિસ્તી ધર્મના એક મહત્ત્વના અને મહાન સિદ્ધાંત પ્રેમ (eros)નું ગાન છે.

બિઆલ્ડિસ-દોર્યા દાન્ટે એમણે કવિકલ્પનાથી સજેલા દસમા સ્વર્ગ એમ્પિરીઅનમાં પ્રથમ દિવ્ય તેજસ્વી ગુલાબનું દર્શન કરે છે. અહીં સુધી પહોંચતાં પહેલાં શું બન્યું તેનું દાન્ટે ‘સ્વર્લોક’ના ૩૦મા સર્ગની આ પંક્તિઓમાં બયાન કરે છે :

**‘So now a living light encompassed me;
In veil so luminous I was enwrapt
That naught, swathed in such glory could I see.’**
(એથી જીવંત પ્રકાશ મને ઘેરી લીધ;
જળહળ પડદે કેં લપેટાયો એવો કે હું
તેજવેર્ષો ન્યાળું કશું જ્યહી દષ્ટિ કીધ.)

દાન્ટે કહે છે દિવ્ય પ્રકાશથી પ્રથમ આ ચર્મચક્ષુઓ પાવન થાય એટલે કે પ્રભુની ઝાંખી કરવાના અધિકારી બને પછી જ પ્રભુનું દર્શન શક્ય બને છે. અહીં ભગવદ્ગીતાના ૧૧મા અધ્યાયમાં ૮મા શ્લોકમાં કૃષ્ણે અર્જુનને કહેલા શબ્દો પણ તરત જ સ્મરણે ચઢશે કે – ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।’ પ્રભુની કૃપાથી જે દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્વારા જ પ્રભુના અનંત અને અમાપ ઐશ્વર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરમ પ્રેમરૂપ પ્રભુ પોતાની ઝાંખી કરાવવા માટે પ્રથમ તો દર્શનાભિલાષીના આત્મચક્ષુને તૈયાર કરે છે. દાન્ટેને આવો પરમ પ્રેમનો વિચાર કોઈ અકળ અને અકથ્ય પણ બિઆલ્ડિસના પ્રથમ દર્શને જ થયો હતો. ૧૩૦૦માં અપાર્થિવ બિઆલ્ડિસનાં દર્શનથી તે વિચાર એવી જ કોઈ અગમ્ય અનુભૂતિમાં પરિણમ્યો છે. દાન્ટેએ આ અનુભૂતિનું પોતાના આ વિશિષ્ટ મહાકાવ્યમાં પુનઃ સર્જન કર્યું છે. એ સર્જન દ્વારા વ્યષ્ટિ-આત્માની પ્રભુપ્રાપ્તિની સતત અને સનાતન ઝંખના અને જહેમત તંતોતંત કલાત્મક વિશ્લેષણ કર્યું છે. ‘નરકલોક’ની ઘોર નિરાશામાંથી ‘સ્વર્લોક’માં થતાં પ્રભુદર્શનના અભિનવા આનંદની પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ સુધીની આ યાત્રા હોઈ દાન્ટેએ એને ‘લા કોમેદિયા’ એવું નામાભિધાન કર્યું હોવું જોઈએ.

‘સ્વર્લોક’ના આરંભે પ્રભુના તેજની, એમની સૃષ્ટિની ચાલક શક્તિની જે વાત મંડાઈ છે તે ‘સ્વર્લોક’ના અંતે પહોંચતાં એક અગમ્ય અને અનિર્વચનીય અનુભૂતિમાં પલટાઈ જાય છે. પરમાત્માનો આ દિવ્યપ્રકાશ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં વિશ્વની સકલ વસ્તુમાં ઝળહળી રહ્યો છે તેનું દર્શન તેમને આ તૃતીય ખંડના અંતે થતી ભાવોત્કટ અનુભૂતિની ક્ષણે થાય છે. ત્યાં પ્રભુ, પ્રકાશ અને પ્રેમ એકરૂપ બની જાય છે. આમ,

એમણે કલ્પેલા દસમા સ્વર્ગ એમ્પિરીઅનમાં એમને પરમોચ્ચ પ્રેમની ભાવાત્મક અનુભૂતિ થાય છે. આ અનુભૂતિની ક્ષણ તે અગાઉ કહ્યું તેમ એક પ્રકારની ભાવસમાધિની ક્ષણ છે, જે આપણને ભક્તકવિ નરસિંહને હાથ દાઝી ગયાનું ભાન ન રહ્યાની ભાવસમાધિની યાદ અપાવે છે. આત્માને પરમાત્માના મિલન સુધી પહોંચતાં નારકીય પાપો અને તેના પશ્ચાત્તાપોમાંથી પાર થવું પડે છે ત્યારપછી જ તે આવી પ્રભુમિલનની ભાવોત્કટ સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. દાન્ટેની આ સ્વ-જીવનયાત્રાનું મહાકાવ્ય સર્વજનની જીવનયાત્રાનું મહાકાવ્ય બની રહે છે. કવિ શેલીએ એને બિરદાવતાં કહ્યું છે કે ‘ડિવાઇન કોમેડિ’ એ ‘perpetual hymn of everlasting love’ એટલે કે ડિવાઇન કોમેડિ ‘શાશ્વત પ્રેમનું અવિરત સ્તોત્ર’ છે.

(સંપૂર્ણ)

r

સર્વવ્યાપ્ત સરકાર બિરાજે, કવિને કરતી ભાટ;
જંગલ છોડી દિલ્હી-કાંઠે યોગી માંડે હાટ;
પદવી છે, પહેરામણ છે, છે બિલ્લાં એક અનેક;
રાજ્યસભા છે, લોકસભા છે, ને જાવું જો છેક,
રચજો કવિતા, લખજો નાટક, કરજો રાજ્યપ્રચાર !
નવ દિલ્હીના આકાર !
ભવિષ્યની કોદાળી જ્યારે નમશે
— નવી પેઢીઓ રટશે કે અવગણશે
જો ત્યાં સુધીમાં વિશ્વ નહિ શૂનકાર —
એક ચરુનો નકી થશે ટંકાર.
રૂપિયા, પૈસા નયા નીકળશે;
ભાતભાતની મ્હોરો મળશે;
નહિ જડશે તાજની છાપ.
જડશે ચંદ્રક એક અનેક;
નહિ જડશે શુદ્ધ વિવેક !

[‘કોડિયાં’]

— કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્ય તરફ તો ખરી જ, પરંતુ સર્જનાત્મક ગદ્ય તરફ વળેલી ઉમાશંકર જોશીની કલમે, પદ્ય જેટલા જ અધિકારથી આવિષ્કૃત થઈ; વાર્તા, વિવેચન, એકાંકી, પ્રવાસ, અનુવાદક્ષેત્રે ધ્યાનાર્હ રસકોટિ સ્થાપી આપી છે. નિબંધની વાત કરું તો ભલે એમાં 'સંસ્કૃતિ'નું તંત્રીય નિમિત્ત ભળ્યું હોય, એક જાગ્રત સર્જકનું સ્પૃહણીય વ્યક્તિત્વ 'યથાર્થ જ સુપથ્ય'ના બોધે 'સમજવું રિબાય તે'ની મનોભૂમિકા રચતું હોય તો ના નહીં !

કવિશ્રી કરસનદાસ માણેકને અર્પણ કરાયેલા 'ગોષ્ઠિ' (પ્ર. આ. ૧૯૫૧)ના અંદરના શીર્ષક તળે ત્રણ શબ્દો જોયા : સંસ્કારલક્ષી માર્મિક નિબંધો. આ ત્રણ શબ્દો મને લેખકની - લેખકના વ્યક્તિત્વની આછી પણ રમણીય ઝાંખી કરાવતા હોય એવું લાગ્યું. કહો કે એક પ્રકારની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. આમ પણ નિબંધવાચનની પહેલી અને મુખ્ય પ્રાપ્તિ તો 'અનોખા વ્યક્તિત્વનો આસ્વાદ' મેળવવાની જ હોય ને ! કદાચ કોઈ પણ કલાકૃતિ એ જ પ્રાપ્તિસ્તંભ પર ઊભેલી હોઈ શકે. એમ છતાં, લેખકના વ્યક્તિત્વની ભૂરી-શૂરી ભૂરકી અન્ય કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ કરતાં નિબંધ દ્વારા વિશેષ પડવાની.

આ 'ગોષ્ઠિ' નામ નિબંધના સ્વરૂપ પ્રત્યેની લેખકની અભિજ્ઞતાય પ્રગટાવે છે. નિબંધ છેવટે સ્વ-ત્વ-સમસ્વ સાથેની ગોષ્ઠિ જ ને ! આત્મપિંડ અન્ય પિંડના શબ્દ-મૌન કે દશ્ય-અદશ્ય સમિધબળે પોષાય છે. નિબંધના કલાપિંડને આત્મપિંડ સાથે ઊંડો નાતો છે. ઉમાશંકરે 'વાર્તાલાપ' નિબંધમાં આ બાબતની પુષ્ટિ આમ આપી છે : 'મને પૂછો તો હું તો વાતોમાંથી જ શીખું છું - એટલે કે માણસમાંથી. ચોપડીઓ વાંચીએ છીએ તે તો તાળો મેળવવા' (પૃ. ૬૮). 'ધર્મ અને સાહિત્ય' લેખમાં એલિયટ જેને 'જીવન પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન' કહે છે એ ઉમાશંકરે માણસ સાથેની વાર્તામાં દીઠ્યું છે, એમ મેળવ્યું છે, પોષ્યું છે. લેખકને સાહિત્યથી વિશેષ માનવ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૩ના અરસામાં પરીક્ષાની માયામાંથી છટકેલો તરુણ 'કોરો કાગળ' એવા શીર્ષક તળે નિબંધ ચિતરામણ કરી બેસે છે. એ ઘડી લેખકના નિબંધરસનો ઉઘાડ. ચીતરેલો કાગળ હાથતાળી આપી ઊડી ગયો ને લેખક કહે છે તેમ સર્જકનિબંધનો અખતરોય ઊડી ગયો ! પણ વસ્તુલક્ષી વિચાર-મથામણની એ અકાટ્ય ક્ષણો એવી તાજી રહી કે એક રીતે જોતાં સર્જકનિબંધ પાસે જવાની એક આદત જ પડી ગઈ !

'નિબંધ લખવા, જેવીતેવી વાત નથી' એ નર્મદકથ્યા સત્યનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર લેખકને ઘણો રસપ્રદ રીતે થયો છે. રસપ્રદ વાત એ પણ છે કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ નિબંધની શતાબ્દી-ટાણે આ સર્જકમનીષી 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' જેવા નિબંધની

એ જ બાંધ્યા-શીર્ષક તળે નૂકતેચીનીય કરી લે છે. તા. ૪-૭-૧૯૫૧ના રોજ નર્મદ આ નામે લખેલો નિબંધ બરાબર સો વર્ષ પછી (તા. ૪-૭-૧૯૫૧) ઉમાશંકરની કલમે અનેકાર્થ પામે છે. મંડળ - મંડળી અને ટોળાં વચ્ચેનો પ્રભેદ દર્શાવતા લેખક સમવાયજીવનનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. નર્મદે હિન્દી પ્રજાના મૂળ રોગ ઉપર આંગળી મૂકી હતી, આ લેખક ખરે જ અંગૂઠો ચાંપે છે !

'આત્મરક્ષણ માટે પણ આપણી હિન્દી પ્રજા કદી આખી પ્રજાની દષ્ટિએ જોતી હોય એવું ઇતિહાસમાં બહુ જોવા મળતું નથી. આ દેશમાં અનેક પ્રજાઓના મિલનથી હિન્દુઓ નામે જે એક આખો સમૂહ થયો તે વ્યવહારમાં આખા સમૂહની દષ્ટિએ જોવાની ખાસિયત કેળવી જ ન શક્યો.' (પૃ. ૧૬૦)

મંડળી કે પંચ મળવાથી 'સમષ્ટિબ્રહ્મ'નો આવિર્ભાવ થાય છે એ વાત આપણે સમજ્યા જ નથી. નવાઈની વાત એ કે આ બાબત આટલાં વર્ષો અંગ્રેજ પ્રજા વચ્ચે રહ્યા છતાંય સમજ્યા નથી ! આ વાસ્તવિકતા આજેય બદલાઈ છે ?

'ગોષ્ઠિ'માં ૧૯૩૪ ('ચંદ અલ્લાઝ')થી ૧૯૫૧ ('હું કેમ કાંતું છું') દરમિયાન લખાયેલા ૨૨ નિબંધોનો સમાવેશ થયો છે. 'ગોષ્ઠિ'ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં પાંચ નિબંધો ઉમેરાયા છે. 'વિશ્વદેહયનો ઉદ્ગાતા', 'જ્યોતિર્મય શબ્દ', 'બે શિક્ષકો', 'સરસ્વતી મુજ સ્વામી સાચા' અને 'આનંદનો વારસો.'

'ચંદ અલ્લાઝ'માં નિબંધકાર મુંબઈના વરલી ખાતે ૧૯૩૪માં ભરાયેલા કોંગ્રેસના ૪૮મા અધિવેશનનો હેવાલ આપે છે. નવો નવો નિબંધ લખતો થયેલો તરુણ કેવી સમભાવયુક્ત રાષ્ટ્રભક્તિ સભર બાની ઉચ્ચારે છે એ તો જુઓ :

'એક વિરાટ પ્રજાની વેદના શી હોઈ શકે એનો અનુભવ કોઈ આવે વિરલ પ્રસંગે જ થઈ શકે છે. ખંડિત આશામાંથી ભવિષ્યની ઇમારત રચવા માટે એકાદ રાષ્ટ્ર પ્રવૃત્ત થાય તે વખતનું તેનું ભવ્ય કુતૂહલ પણ આવે પ્રસંગે જ સમજ શકાય છે.' (પૃ. ૩૪-૩૫)

લેખક આ નિમિત્તે રાજકીય ઠહી કરવાનુંય નથી ચૂકતા. માલવિયજીની ભાવનામય વાણીમાં વ્યક્ત થતી દૃઢ દલીલોને એ મંત્રમુગ્ધ કરનારી ઇમારત સાથે સરખાવી કહે છે,

'પછી મત મેળવવાની ફિકર કેવી ? મત તો આગળથી ખડેપગે હોય છે. ભાષણોની ઇન્દ્રજાલો પ્રેક્ષક (શ્રોત)સમુદાય પર જ બિંદાવવા માટે હોય છે.' (પૃ. ૩૬)

સરદાર પટેલનું સીધું 'રાષ્ટ્રીય' હિન્દીમાં મુદ્દાસર બોલવું, એમનું 'આજના માણસ' તરીકેનું વ્યક્તિત્વ, ભવિષ્ય વિશે યુવાનો અને સમાજવાદીઓનો એક ખભો ડોલો, પ્રમુખ રાજેન્દ્રબાબુના કુશળ સભાસંચાલનમાં 'હિંદી' બોલવા વિશેનો વિવાદ વગેરેનું નિબંધકારે ગંભીર - માર્મિક આલેખન કર્યું છે.

'મને સાંભરે રે' નિબંધ વાંચતાં આપણને એક પ્રશ્ન થયા કરે : ચોવીસ વર્ષના

યુવાન ઉમાશંકરની શિક્ષણ, યુવાન અને માનવ વિશેની સમજ કેટલી ઊંડી છે ! કડી, છાત્રસંમેલનમાં પ્રમુખીય ઉદ્બોધન કરતા એ વિશદતાથી પોતાના છાત્રકાળની, તત્કાલીન છાત્રવ્યવસ્થાની, તદ્દનિમિત્તે યુવાનોની મનોદશાની વાત કરે છે. લેખક છાત્રાલયોને ‘સમાજની સાવકી સંસ્થા’ કહી એની સ્થિતિ-નીતિને ચીંધે છે. છાત્રાલયના છાત્રોનો વિવિધ પરિસ્થિતિમાં કરાતો ગેરઉપયોગ એમની ધ્યાનબહારો નથી. એવા વર્તનને એ સમાજની પોતાની જાત પ્રત્યેની ઘૃણાના રૂપે જુએ છે. છાત્રજીવનને પોષક એવાં તત્ત્વોને આમેજ કરવાની એમની હિમાયત એમને સમાજચિકિત્સકની ભૂમિકાએ મૂકી આપે છે. એ કહે છે, ‘સમાજની દયા પર જિવાડીને આપણાં બાળકોને શી રીતે તેજસ્વી બનાવી શકીશું ?’

લેખકની વકદષ્ટિ સાંપ્રદાયિકતાને વરેલાં છાત્રાલયો ઉપર છે. પોતાને અનુકૂળ એવાં કોમવાદી કે સાંપ્રદાયિક બીબાંમાં વિદ્યાર્થીને ઢાળવો એ એક રીતે સમાજની કુસેવા જ છે. લેખક તેને બાળમાનસની સ્વતંત્રતા હરી લેતો ‘અત્યાચાર’ કહે છે. ગૃહપતિના નામે કોઈ નિવૃત્ત શિક્ષકને ઉપાડી લાવવો કે કોઈ શાળાના માસ્તરને ‘વેઢિયો’ બનાવવો એને છાત્ર કિશોરવય (એડોલેસન્સ) માટે અનિષ્ટ કહે છે. આગળ જતાં કન્યા છાત્રાલયોની અછડતી વાત રામભાઈ પાઠકની ‘પચાસ વર્ષ પછી’ નવલકથા સંદર્ભે કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને સાંપ્રતનો પરિચય કરાવવો, એમનામાં સાહસશૌર્ય ખીલવવાં, પીડિત-શોષિત માટે હૈયું ભીનું રાખવું, યાદ રાખવું; ‘ઉગમણે બારણે આપણું ઘર છે’માં લેખકનો બહુઆયામી દષ્ટિકોણ દેખાય છે.

‘મેઘાણીભાઈ’ આ સંગ્રહનો જ નહીં, આપણા ઉત્તમ ચરિત્રસાહિત્યમાં પણ સ્થાન પામી શકે એવો સુંદર ચરિત્રનિબંધ છે. મેઘાણીવ્યક્તિત્વની કેટલીક અપરિચિત રેખાઓ આ નિબંધમાં અનાયાસે ઊભાતી આવે છે. મેઘાણીની સમજ લેખકને વિશેષ આસ્વાદ્ય વસ લાગી છે. અન્યો પ્રત્યેની મેઘાણીની સહાનુભૂતિ, હમદર્દી, વિવેક, વાતચીતની મધુરતા, વ્યક્તિ પ્રત્યેનું મૌઘ્ય, સ્વકૃતિ તરફની બાલાશ – આ બધું ઉમાશંકરની કલમે મેઘાણીને ‘મોંઘાણી’ની ગરિમા આપી જાય છે.

કોઈને મેઘાણી ભલે કોયડારૂપ લાગ્યા હોય, ઉમાશંકરને ખુલ્લી કિતાબ જણાયા છે. એમાં લેખકનું ગુણગ્રાહી વ્યક્તિત્વય કારણભૂત છે. મેઘાણીની કાર્યનિષ્ઠા – લોકપ્રીતિ બાબતે લેખકે યોગ્ય નોંધ્યું છે, ‘જીવન જોગવવામાં – જીવનમાંથી સાચો આનંદ લૂંટવામાં એ માનતા. એમના મૃત્યુ ઉપર વિચાર કરતાં સમજાય છે કે એ જે પ્રેમ પામ્યા – બલકે વરસ્યા અને જે કાંઈ કામ કર્યું એ જ જીવનની કમાણી.’

પોતાના હાથમાં શસ્ત્ર હોય એનો અર્થ એ નહીં કે વિદ્યાતક થવું. સામાવાળાના દષ્ટિબિંદુનુંય મૂલ્ય થવું ઘટે એ મેઘાણી સારી રીતે સમજતા. આથી જ તો કૃતિ શું કે માનવવૃત્તિ શું, મેઘાણી પોતાનાં ત્રાજવાં-તોલાને બાજુમાં મૂકી શકતા એ લેખકે સમભાવથી નોંધ્યું છે. લેખકને મેઘાણીની ઉદારતાનો ઘણી વાર પરિચય થયો છે. પોતાના વ્યવસાય બાબતે એ કેટલા સભાન અને સ્વમાની હતા તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના મેટ્રિકના

ગદ્યપદ્યસંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિ માટે લેખકને માન – ધન મળવું જોઈએ એવી એમની મક્કમ માગણી ઉપરથી સમજાય છે.

ઉમાશંકરને મેઘાણીનો સાહિત્યવિવેક, જનતાનાદ, અન્ય પ્રત્યેની ચીવટ વગેરેનો જે પરિચય થયો છે એમાં એક સૌજન્યપૂર્ણ શીલશાળી વ્યક્તિત્વનો ઉઘાડ પમાય છે. મિત્રો આગળ ઊલટથી ગાવા પોરસાતા મેઘાણી ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો કે અન્ય નિમંત્રણો માટે રસ દાખવતા નહીં. દિલ દેખે ત્યાં જ જતા, તમાશાથી દૂર રહેતા, લોકલાગણીને બેશક ગટગટાવતા પણ એની પાછળ ભાગતા હરગિજ નહીં. જીવનઘડતર – આત્મઘડતરના સ્વર પર પણ આ બધું ઉક્ત નિબંધમાં રસપ્રદ થઈ આવ્યું છે.

‘વિદ્યાની પરીક્ષા જેણે પ્રથમ શોધી તેણે વિદ્યાનું નિકંદન કાઢ્યું છે... પરીક્ષા પેઠી એની સાથે વિદ્યામાં સંસાર પેઠી, એટલે કે સંસારનાં મૂલ્યો વિદ્યામાં પ્રવેશ્યાં.’

‘પરીક્ષા’ નિબંધના પ્રારંભે જ લેખકે પરીક્ષાપદ્ધતિને પરિણામે શિક્ષણજગતમાં પ્રવેશેલા સ્પર્ધાના તત્ત્વને લઈને ચિંતા વ્યક્ત કરી છે. કોઈ પણ સ્પર્ધા જ્યારે વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે ત્યારે એ વિદ્યાને દુષિત કર્યા વિના ન રહે. વિદ્યાને અવિદ્યા કરી મૂકે. લેખકનો સ્પષ્ટ મત છે કે પરીક્ષા વિદ્યાર્થીને આપે છે એથી વધુ છીનવી લે છે. એમનો જાતઅનુભવ છે : ‘પરીક્ષામાં નહિ પણ પરીક્ષાથી મારે જરૂર સોસાવું પડ્યું છે.’ (પૃ. ૮૬)

પરીક્ષાને કારણે મનને વેઠવી પડતી વિકૃતિ, આંકણી પર આધારિત પરીક્ષાપદ્ધતિ, કમાણીના સાધન તરીકે યોજાતું પરીક્ષક પદ, કૃપાગુણની કરામત વગેરે સ્વકીય અનુભવથી વર્ણવાયું છે. લેખક પોતે એમ.એ.ની છેલ્લી પરીક્ષાનું પેપર આપી રહ્યા છે. જાણે હવે કોઈ જ પ્રશ્નપત્ર લખવાનું નથી, આ પ્રકારનું વાતાવરણ ફરી સાંપડવાનું નથી એવી એક સભાનતા સાથે પૂરી લગનથી, મરણિયા જોદ્ધા માફક ઊંધું ઘાલી બેતાળીશ-તેંતાળીશ પાનાં લખી નાખે છે.

એ સમયે વિદ્યાર્થી ઉમાશંકરનો વિદ્યારાગ કેવો ઉત્કટ છે !

‘એમ.એ.ની છેલ્લી પરીક્ષાનું છેલ્લું પ્રશ્નપત્ર હતું. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભના ગૃહની દરિયા તરફની બારી પાસે બેઠક મળી હતી. સમુદ્રની શીતળ તાજગીભરી લહરી પ્રેરણાની જેમ વહી રહી હતી. જીવને થયું હવે આ જિંદગીમાં બીજું ઉત્તરપત્ર લખવાનું નથી. આ આખરી મોકો છે. મોંઘો મનખાદેહ મળ્યો છે ને એમાં પરીક્ષાદેવીના ચરણ સેવવામાં, હિંદની સરેરાશ ઉંમર ગણાય છે એ વટાવીને આગળ વધી ગયા તે છતાં હજી સુધી પાછી પાની કરી નથી. તો આજ તો થવા દો !’

લેખક અહીં જે રીતે શબ્દોને લડાવી રહ્યા છે – કોઈ વાતકુશળ ગઢવી લોકવાણીમાં શબ્દ ઝબોળી કાઢતો હોય એવી ભાષાનો સ્વાદ મળે છે. એમાં રાગીપણું તો છે, એક પ્રકારની બેફિકરાઈનાંય દર્શન થાય છે.

નિબંધના અંતમાં લેખક ધૌમ્ય ગુરુ અને એમના ત્રણ શિષ્ય આરુણિ, ઉપમન્યુ,

વેદની પરીક્ષાની રસિકકથા યાદ કરી ગુરુશિષ્યસંબંધની મહત્તા સમજાવે છે. ગુરુએ આકરી પરીક્ષા-કસોટી દ્વારા શિષ્યમાં એવી લાયકાત ઊભી કરવી રહી, જેને લઈ શિષ્ય પોતાનો પરીક્ષક થઈ શકે.

લેખકે આવાં કેટલાંય વિષયોચિત ઉદાહરણો અને તર્કપૂત વાર્તિક વડે 'ગોષ્ઠિ'ના નિબંધોની રસાળ માવજત કરી છે.

'મિત્રતાની કલા'માં રોમે રોલાંના 'જ્યોં ક્રિસ્તોફ'ની કથા ટાંકી ક્રિસ્તોફ કઈ રીતે પશુમાંથી માનવ બન્યો એની માર્મિક વાત છેડી છે. અન્ય માનવહૃદય પ્રત્યેનું ક્રિસ્તોફનું અભિગમન, પેરિસમાં એન્નોઈનેતના ભાઈ સાથેનું એક દાયકાનું એનું રોકાણ, લેખક કહે છે તેમ, 'એની વચ્ચે બુદ્ધિના અખાડામાં કેટલીક કુસ્તી ખેલાઈ' ત્યારથી થઈ ગયું હતું. મોહક વ્યક્તિત્વવાળી અનેક સ્ત્રીઓએ ભલે એને ઘડ્યા, એના વ્યક્તિત્વની એરણ પર પહેલો ઘા તો પેલી મિત્રતાનો જ પડેલો ! લેખક માને છે કે લગ્ન જેમ એક કલા છે તેમ મિત્રતાય એક કલા છે. આ નિબંધમાં એની મનનપૂર્ણ સભાનતા વ્યક્ત થઈ છે.

નિબંધલેખનમાં ઉમાશંકરની કલમ પ્રથમ વરસાદના પૂર જેવી નથી બનતી, શ્રાવણનાં સરવડાં શી નર્તન કરી રહે છે. પરિણામે આહ્વાદનો જે અનુભવ થાય છે એ નર્યાનીતર્યા શબ્દશ્રીનો અનુભવ બની રહે છે. નિબંધ જેવું સ્વરૂપ હોવા છતાં ગદ્યને એ ફુલાવતા નથી કે નથી શબ્દની વાયડાઈએ ઊતરતા. આ સંયમ અનુકરણીય છે. 'વાર્તાલાપ' અને 'મિત્રતાની કલા' જેવા નિબંધો એની સાહેદી પૂરશે.

'અનંત શબ્દ'માં શબ્દની સફર અને મુદ્રણયંત્રને પરિણામે એને મળેલા સ્થાયીપણાની વાત કરવામાં આવી છે. પુસ્તકસૃષ્ટિ વિશેનું એમનું ચિંતન અને ચિંતા બંનેય તદ્દવિષયમાં મહત્તાદર્શી હોવા છતાં એ શબ્દથી વિશેષ જીવનતત્ત્વને ગણે છે. 'મહાનમાં મહાન પુસ્તકો પણ જીવનનો વિરાટગ્રંથ ઉકેલવાની બારાખડી શીખવવાથી વધારે મદદ કરી શકે તેમ નથી' (પૃ. ૭૬) કહી પુસ્તકો વાંચવાં-વસાવવાંની આદતને તેઓ વ્યાધિની કક્ષાએ મૂકે છે.

સમયમારક પુસ્તકો અને યોગ્ય સમયે મળતાં યોગ્ય પુસ્તકો વચ્ચે ખૂબ મોટું અંતર છે. વાચનવિસ્તારથી વિશેષ વાચન-ઊંડાણનું મહત્ત્વ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લેખકને પુસ્તક તરફ ગાઢ આકર્ષણ હતું. એમાંય એન. એમ. ત્રિપાઠીનું વિસ્તૃત સૂચિપત્ર કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયને એ મુગ્ધતાથી જોઈ રહેતા. આ મુગ્ધતાએ આગળ જતાં એમને એવું દર્શન સાંપડ્યું કે 'દુનિયામાં ઉત્તમ ગ્રંથોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે.'

પુસ્તકનો શબ્દ પોતે દ્વિમૂલ છે. લેખક અને વાચક એવા બે ધ્રુવો વચ્ચેની નિકટતા સાધવામાં પ્રકાશક, મુદ્રક, ગ્રંથવિકેતા અને ગ્રંથપાલ કેવી મહત્ત્વની કડી બની રહે છે એનું આ નિબંધમાં રસપ્રદ બયાન મળે છે. 'ઊંચી કોટિનો પ્રકાશક' અને 'સર્વજ્ઞ ગ્રંથપાલ' હમેશાં લોકસંગ્રહની દષ્ટિએ કાર્ય કરતા હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે ગોલ્ડકઝ, ફેબર એન્ડ ફેબર કે મેકમિલન જેવાં વિદેશી પ્રકાશનગૃહના કાર્યને લેખક 'ગુરુકર્મ'ની જવાબદારી ઉઠાવનાર ગણાવે છે. પ્રકાશકને ગળાકાપ સ્પર્ધા નહીં પણ લાંબી દષ્ટિ અને ઊંચી દષ્ટિ

જરૂરી ફળ સંપડાવે એવી લેખકની ટકોર પણ નોંધપાત્ર છે. નિબંધકારે પ્રતિભાસમ્પન્ન લેખકના શબ્દને અનંતનો યાત્રી કહ્યો છે. એવો શબ્દ જ યુગે યુગે પેઢીએ પેઢીએ નવા નવા વાચકસમૂહને પ્લાવિત કરતો કાળસિંધુ તરફ ધપ્યે જાય છે.

'સારથિધર્મા પત્રકાર', 'વિદ્યાર્થીઓને', 'છીછરો ફૂલો', 'સ્વતંત્રતા' જેવા નિબંધોમાં લેખકનું સમાજલક્ષી ચિંતન સાંપડે છે. 'સારથિધર્મા પત્રકાર'માં લેખક જણાવે છે કે પત્રકારે શિખંડીની નહીં, કૃષ્ણની ભૂમિકાને વિશેષ માનવી રહી. સંસારરૂપી કુરુક્ષેત્રમાં ઓઠાનો ઉપયોગ ભાગ્યે જ થાય, પ્રેરક પરિબળ તો કોઈ સતબળનો ટેકો જ હોઈ શકે. આજે સારથિપદ કેવી રીતે શોભાવી શકાય ? આદર્શ પત્રકાર શી રીતે થઈ શકાય ? એનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન આ લઘુનિબંધમાં છે.

'અમદાવાદ - છેલ્લા દસકામાં'માં અમદાવાદનો ભૌતિક-સાંસ્કૃતિક નગરપરિચય મળે છે. લેખક અમદાવાદને 'પંચરંગી' શહેર કહે છે. સામ્યવાદ-સમાજવાદની પેઠે અમદાવાદ પણ એક 'વાદ' ધરાવે છે. અમદાવાદનું આ પણ એક અલગ વ્યક્તિત્વ છે. છેલ્લા દાયકામાં અમદાવાદમાં પ્રસાધન કે ટોઈલેટને લગતી સામગ્રીની દુકાનોનો જે વિકાસ થયો છે એ જોઈ લેખક, 'શરીરમાં પ્રજાએ એથી વધારે રસ લીધો હોય એમ જણાતું નથી' (પૃ. ૧૧૮) જેવો વ્યંગ કરી, સાક્ષરવર્ચ કેશવ હ. ધ્રુવ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર ધ્રુવ, નાનાલાલ વગેરે વિદ્વત્જનોને સંભારે છે, જેમનું અમદાવાદમાં હોવું એક સમયે અનેક વિદ્યાપીઠની ગરજ સારતું હતું.

'દક્ષિણનાં તીર્થો' નિબંધમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી મળે છે. લેખક દક્ષિણના મદૂરા અને તેન-કાશીને ઉત્તરના મથુરા-કાશી સાથે સાંકળી દક્ષિણ હિંદને સંસ્કૃતિની તિજોરી રૂપે ઓળખાવે છે. ભાષા ક્યારેય અભિવ્યક્તિ કે પ્રત્યાયનમાં અંતરાયરૂપ નીવડતી નથી, ભલે એ અંતરપટ રચતી હોય. લેખક ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતની ભાષા વચ્ચે તુલના કરતાં કહે છે, 'ઉત્તરમાં જતાં ભાષાની મુશ્કેલી ભાગ્યે જ નડે, જ્યારે દક્ષિણની ભાષાઓ એક તરેહની અને આપણાથી તદ્દન નિરાળી હોઈ આપણી ને એમની આડું એક અંતરપટ જાણે કે રચાયું છે. પણ ખૂબીની વાત તો એ છે કે એ અંતરપટ ક્યાંય સાચા નડતરરૂપ નીવડતું નથી. હિંદનું હૃદય સર્વત્ર એક જ ધબકારે ધબકે છે, અને અહીં ભાષાના અંતરાયની પાર પણ એ ધબકાર સ્પષ્ટ અનુભવાય છે.'

'શ્રીનિકેતન'માં રવીન્દ્રનાથની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અને સંસ્થાપરિચય અપાયાં છે. નંદલાલ બોઝનો ચિત્રકાર તરીકેનો પરિચય ઘણો આસ્વાદ્ય છે. 'વિદ્યાર્થીઓને'માં લેખકની વિનમ્રતા અને જ્ઞાનપિપાસા ઊડીને આંખે વળગે છે.

'વિદ્યાર્થીઓને 'દોરવણી' આપવાનો મારો ધંધો નથી. હું પોતે મને વિદ્યાર્થી ગણું છું' (પૃ. ૧૪૭) કહી, વિદ્યાર્થીઓમાં ઇતિહાસરસ, પુરાણ-મહાકાવ્યનો અભ્યાસ, સમાજપરિચય, આર્થિક પ્રશ્ન બાબતની સભાનતા સાથે પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો લગાવ વધવો જોઈએ, એવી જિજ્ઞાસુ કરે છે.

'ગોષ્ઠિ'ના નિબંધો વાંચતાં એક વાત સમજાય છે કે કોઈ પણ વિષયની વાત કરવા

કે પરિસ્થિતિના ઉદ્ઘાટન માટે ઉમાશંકર પાસે અક્ષુણ્ણ કૂચી છે. નિબંધના વિષયને નજર સામે રાખી એના પરા-પૂર્વના પ્રાપ્ય સંદર્ભોને સાચવી લેવા, એને ચિંતન, ચરિત્ર, અહેવાલ કે હાસના પટમાં સમુચિત શોભાવવા એમને સહજસાધ્ય છે. આ સૂઝ કદાચ એમના વ્યક્તિત્વનો જ એક હિસ્સો છે. આવી સહજસાધ્ય લેખિનીના ચમકારા ‘ચેખોવ’ જેવા ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં કે ‘હું કેમ કાંતું છું’ જેવા અંગત નિબંધમાંય જોવા મળે છે.

‘પોતાની સાથેની લડાઈઓ લડી લેવા માટે રૈટિયાનો સાથ સ્વીકારવા જેવો છે. અને ધારો કે તમારા મગજનું કોકડું એવું ને એવું જ રહ્યું તોપણ એટલા સમયમાં ત્રાક ઉપર સૂતરનું એક નવું કોકડું તૈયાર થઈ જવાનું જ.’

આમ કહી લેખકે રૈટિયાને આત્મલડાઈના સાધનરૂપ ગણ્યો છે. લેખક આ પ્રવૃત્તિમાં રચનાત્મકતા નિહાળે છે. એમને મન સાધ્યનિર્મિતિ માટે સાધનની ફળદ્રુપતા મહત્ત્વની છે, એ ગૌણ નથી.

‘પડોશીઓ’ અને ‘ધી મંગલાષ્ટક લિમિટેડ’માંની હળવાશ પણ લેખકના ગંભીર વ્યક્તિત્વમાંથી ફેરતી અનાયાસી ફેરમ છે.

ઉમાશંકર જોશી જેટલી પ્રતિભાથી કાવ્યક્ષેત્રે પોતાનું કૌવત દાખવી શક્યા છે એટલી જ ક્ષમતાથી નિબંધક્ષેત્રેય કાઠું દર્શાવ્યું છે. એવું કહેવાય કે ‘ચિંતનશીલતા’ અને ‘સત્યપ્રિયતા’ જેવા બે શબ્દબળે એમણે વિશ્વની અખિલાઈને શબ્દઅંકે કરવાનો સુભગ પ્રયાસ કર્યો છે. ‘ગોષ્ઠિ’ લેખકના ઉમદા વ્યક્તિત્વથી અંકિત છે. આ નિબંધો વાંચતા વાંચતા આપણને કોઈ વિશેષ વિષયનું જ્ઞાન લાધી રહ્યું છે એવી સભાનતા ક્ષણ બે ક્ષણ રહી, અરે, આપણે એક વિશેષ વ્યક્તિત્વનો આસ્વાદ માણી રહ્યા છીએ એવી ઉત્તેજના વ્યાપી વળે છે. આકર્ષક ઉક્તિલાઘવ, ગદ્યની પ્રૌઢિ, સુકુમાર હૃદયની નરવાઈ-ગરવાઈભરી શબ્દલીલા માણવાય ‘ગોષ્ઠિ’ના નિબંધો વાંચવા જોઈએ.

આપણા ઉત્તમ નિબંધસંચયોમાં સ્થાન મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે – ‘ગોષ્ઠિ’, બેશક.

r

આજ મારો અપરાધ છે, રાજા ! તું નહિ આવે ઘેર;
જાણું હું મારા દિલમાં તોયે આંખ પસારું ચોમેર.
પાંદડે પાંદડે પગલાં સુણું; વાદળે તારી છાંય;
નિભૂત આંબલે કોકિલકંઠમાં વાંસળી તારી વાય.
આવશે ના ! નહિ આવશે ! એની ઉરમાં જાણ અમાપ;
કેમ કરી તોય રોકવા મારે કૂદતા દાહ-વિલાપ ?

[‘કોડિયાં’]

– કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

અભ્યાસ

સૂફી પરંપરા અનુપ્રાણિત ગુજરાતી સંત સાહિત્ય^s | પ્રો. મહેબૂબ દેસાઈ

૧. સૂફીવાદનો ઉદ્ભવ

સૂફીવાદના ઉદ્ભવના પાયામાં ઇસ્લામનો માનવતાવાદી દૃષ્ટિકોણ દટાયેલો પડ્યો છે. તેની સાક્ષી પૂરતી સમજ એન્સાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં આપવામાં આવી છે. તેમાં સૂફીવાદ અંગે લખ્યું છે,

“એક આધ્યાત્મિક ઇસ્લામિક પંથ અને ઉપાસના પદ્ધતિ, જેમાં ખુદા અંગે પ્રત્યક્ષ અને વ્યક્તિગત અનુભવોના માધ્યમ દ્વારા અલૌકિક પ્રેમ અને જ્ઞાનનું સત્ય જાણવાનો પ્રયાસ થાય છે.”

ઇસ્લામના આ આધ્યાત્મિકવાદને અરબી ભાષામાં “તસવ્વુફ” અને ફારસીમાં “સૂફી” કહે છે. “તસવ્વુફ” એટલે ઊનનું વસ્ત્ર પહેરનાર. “સૂફી” શબ્દનો અર્થ પણ “સૂફ” એટલે ઊન પરથી આવ્યો છે. સૂફી સંતો મોટે ભાગે ઊનનું વસ્ત્ર કે ચોગો પહેરતા હતા. એ પરથી તેમની વિચારધારાને સૂફીવાદ કહેવાનો આરંભ થયો હશે, એમ મોટે ભાગે માનવામાં આવે છે. પણ માત્ર પોષકને કોઈ વિચારધારાની ઓળખ ગણાવી, તેનું નામાભિધાન કે અર્થઘટન કરવું યોગ્ય નથી. સૂફી શબ્દની ઉત્પત્તિ અંગે સૂફી સંતોના જીવનપ્રસંગોને અસરકારક શૈલીમાં આલેખતા ફારસી ગ્રંથ “તઝકીર્તુલ ઓલિયા”ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે,

“સૂફ” ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે. ફારસીમાં હકીમ અને દાનીશ્વરોને ફિલસૂફ કહેવામાં આવે છે. ફિલ એટલે મુહીબ અર્થાત્ મહોબ્બત કરનાર. અને સૂફ એટલે દાનીશ – હિકમતથી મહોબ્બત કરનાર. એ અર્થમાં એકાગ્ર ચિત્તે ખુદાની મહોબ્બત કરનાર એટલે સૂફી.”

એ જ રીતે “સૂફી” માટે અરબીમાં “તસવ્વુફ” શબ્દ વપરાયો છે. અલ્લામાં ઈબ્ન મલ્કુન તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે,

“તસવ્વુફ” એટલે ઈબાદત (ભક્તિ)માં પાબંદ (એકાગ્ર) રહેવું. દુનિયાના સુખચેનથી, ધનદોલતથી મુક્ત થઈ માત્ર ખુદાની એકાગ્રચિત્તે ઈબાદત કરવી.”

“સૂફ” અને “તસવ્વુફ” શબ્દનાં ઉપરોક્ત અર્થઘટનો સૂફીના આધ્યાત્મિક પાસાને ઉજાગર કરે છે. ઊનનું વસ્ત્ર ધારણ કરનાર સૂફી, એવું શાબ્દિક અર્થઘટન ભલે સૌ સ્વીકારતા હોય, પણ તે સૂફી સંતોનાં સાચાં કાર્યોને વ્યક્ત કરતું નથી. સૂફી

s સાહિત્ય અકાદમી, મુંબઈ દ્વારા “ગુજરાતી સંત સાહિત્ય : કુળ અને મૂળ” વિષયક બે-દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનાર સોમનાથ મુકામે ૩૦, ૩૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ યોજાયો હતો. તેમાં આપેલ વ્યાખ્યાન : શોધપત્ર

શબ્દના આધ્યાત્મિક અર્થઘટન સુધી સીમિત ન રહેતાં, સૂફી પરંપરાના મૂળ સુધી પહોંચવું જરૂરી છે.

ઇસ્લામનો ઇતિહાસ તપાસતાં સૂફી પરંપરાનાં મૂળ ઇસ્લામની સૌથી જાણીતી અને જૂની મસ્જિદ-એ-નબવી સુધી દટાયેલાં જોવા મળે છે. ઇસ્લામના અંતિમ પયગમ્બર હઝરત મહંમદ સાહેબે મદીનામાં પોતાના હાથે ઇસ્લામની બીજી “મસ્જિદ-એ-નબવી”નું સર્જન કર્યું હતું. એ મસ્જિદના એક ખૂણામાં એક છતનો ચબૂતરો તેમણે બનાવ્યો હતો. આ ચબૂતરો એવા લોકો માટે હતો જેઓ ઘરબાર વગરના દરવેશો કે ફકીરો હતા. આવા ફકીરો ત્યાં એકઠા થતા અને ઇલ્મ અને ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોની છણાવટ કરતા. આ ચબૂતરાને ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં “સુફ્ફહ ખંડ” કહેવામાં આવે છે. “સુફ્ફહ ખંડ” અંગે સીરતે સરકારે મદીના (મહંમદ સાહેબનું જીવનચરિત્ર)માં કહ્યું છે,

“કેટલાક મુસલમાન બનનાર અગાઉથી ઘરબાર વગરના હતા. કેટલાક બહારથી આવીને ઇસ્લામ સ્વીકાર્યા બાદ,

ઇલમ-એ-દિન શીખવા મદીનામાં રોકાઈ ગયા હતા. તેઓના ઉતારા માટે કોઈ જગ્યા ન હતી. આવા ફકીરો, દરવેશો માટે આ ચબૂતરો નેમત (આશીર્વાદ)રૂપ હતો.”^૧

૨. ભારતના સૂફી સંતો અને તેમનો પ્રભાવ

ભારતમાં સૂફી વિચારનો પ્રચાર મુઘલકાળ (૧૫૨૬-૧૭૦૭) દરમ્યાન થયાનું મનાય છે. જોકે તુર્ક-અફઘાન શાસનકાળ(૧૨૦૬-૧૫૨૬)માં પણ સૂફી વિચારધારાને મોકળું મેદાન મળ્યું હતું. પ્રસિદ્ધ સૂફી સંત મીર અબ્દુલ વહીદ મીલ્લામીએ “હકીકી હિન્દ” નામક સૂફી ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૫૨૬માં લખ્યો હતો. આ પછી સૂફી માન્યતાઓ, વિચારો અને વ્યવહારોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો. આ જ અરસામાં સૂફીવાદની “વહ્દ-અલ-વજૂદ” વિચારધારા ભારતમાં પ્રસરી. વહ્દ-અલ-વજૂદ એટલે જીવની એકતા. આ વિચારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જીવ કે આત્માની એકતા હતો. દરેક શરીર એક આત્માનું નિવાસ છે. અને આત્મ નાશ પામતો નથી. આત્મા એ જ ખુદાનું ઘર છે. આ વિચારધારા સામે સૂફીવાદની નક્શબંદી શાખાએ “વહ્દ-અલ-શૂહૂદ” અર્થાત્ “વિચારની એકતા”ને પ્રાધાન્ય આપ્યું. આત્મા ખુદા છે. પણ તેના વિચાર-આચાર અને ગતિ મહત્ત્વનાં છે. આ વિચારને સૂફી સંત સરેહિન્દ શેખ અહેમદે (૧૫૬૪-૧૬૨૪) ભારતમાં પ્રસારવ્યો. તેમણે લખેલ ગ્રંથો “રિસાલે તહલીલીયા” અને “રિસાલે ફી ઇત્હાત અલ નબુવ્તે” સૂફી વિચારને સ્પષ્ટ અને અસરકારક રીતે રજૂ કર્યો.

૧૮મી સદીમાં દિલ્હીના સૂફી સંત શાહવલી અલ્લાહે આ બંને સૂફી વિચારધારાઓ વચ્ચે સમજૂતી સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે કુરાન-એ-શરીફનો મુઘલ ભારતની રાજભાષા ફારસીમાં અનુવાદ કર્યો. આ જ અરસામાં મીર દર્દ જેવા ઉર્દૂ શાયરોએ “ઇશક-એ-મિજાજ” (માનવપ્રેમ)ના સ્થાને “ઇશક-એ-ઇલાહી”ને કેન્દ્રમાં રાખી શાયરીઓની રચના કરી, સૂફીવાદને પ્રજા સુધી પહોંચાડ્યો. ઈ.સ. ૧૧૮૮માં મુલતાન

શહેર નજીક કોઠાવાલ ગામમાં જન્મેલ સૂફી સંત ફરીદે ભારતમાં સૂફી પરંપરામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. બાબા ફરીદનાં ઉપદેશાત્મક કથનોમાં જીવનની સરળ ફિલસૂફી સમાયેલી હતી. તેમના ગ્રંથ “સીઅરુલ ઓલિયા”એ યુગમાં લોકોને ઘેલું લગાડ્યું હતું. તેમના સૂફી વિચારો સરળ અને જીવનમૂલ્યોને સાકાર કરતા હતા. જેમકે,

“શરીરની માંગો પૂરી ના કરો. કારણ કે તેનું મોં બહુ મોટું છે.”

“મૃત્યુને ક્યારેય, ક્યાંય ન ભૂલશો”

બાબા ફરીદના આવા સરળ વિચારોએ એ યુગના સાહિત્ય પર ઘાટી અસર કરી હતી. શીખ ધર્મના ધર્મગ્રંથ “ગુરુગ્રંથ સાહિબ”માં બાબા ફરીદની વાણી પાંચમા ગુરુ અર્જુનદેવે અક્ષરશઃ મૂકી. “ગુરુગ્રંથ સાહિબ”માં ફરીદ વાણીના ૧૨૨ શ્લોકો અને ચાર પદો સમાવિષ્ટ થયાં છે. ગુરુ નાનક (ઈ.સ. ૧૪૬૯-૧૫૩૯) અને બાબા ફરીદ (ઈ.સ. ૧૧૮૮-૧૨૮૦) વચ્ચે બેત્રણ શતાબ્દીનું અંતર હોવા છતાં ગુરુ નાનકે “ગુરુગ્રંથ સાહિબ”માં મુકાયેલ ફરીદવાણીના એક પણ શબ્દમાં ફેરફાર નથી કર્યો. એ જ બાબત ઇસ્લામ અને સૂફી સંતોના યુગોના પ્રભાવને વ્યક્ત કરે છે. ફરીદબાબાના શિષ્ય નિઝામુદ્દીન ઓલિયાએ પણ એ પછી સૂફી પરંપરાને ભારતમાં જીવંત રાખવામાં નોંધપાત્ર પ્રદાન આપ્યું હતું. એ પછી તો સૂફી સંતોની મોટી હારમાળા ભારતના જનજીવન પર પ્રસરી ગઈ હતી. સંત જોજન (૧૫૦૪), કુલ્બન (૧૪૯૪), મલિક મોહંમદ જાયસી (૧૪૬૪-૧૫૪૨), ઉસ્માન (૧૬૧૪), રહીમ (૧૬૨૭), નૂર મહંમદ (૧૭૪૫), અબ્દુલ કુન્દુસ ગંગોહી (૧૪૫૬-૧૫૩૭), સૂફી સંત નાઝીર (મૃ. ૧૮૨૧), સંત સચલ (૧૭૩૯-૧૮૨૭), અબ્દુલ લતીફ શાહ (૧૬૮૯-૧૭૫૨), બુલ્લેશાહ (૧૬૮૦-૧૭૫૭) જેવા સંતો સૂફીવાદના પાયાના પથ્થર બની રહ્યા.^૨

કબીર (૧૫૧૮), દાદુ દયાલ (૧૫૭૭), યારી સાહેબ (૧૫૫૬) અને દરિયા સાહેબ (૧૫૭૭) જેવા સૂફીઓને આઝાદ સૂફીઓ કહેવામાં આવે છે. આ સંતો ઇસ્લામ કે સૂફીવાદના કોઈ સંપ્રદાય સાથે જોડાયા ન હતા. છતાં તેમના સાહિત્યમાં સૂફી પરંપરાના ધબકારા મહેસૂસ થાય છે. કબીર લખે છે :

“પ્રેમભાવ એક ચાહિયે, ભેશ અનેક બનાય
ચાહે ઘરમં બસ કરે, ચાહે બન કો જાય”^૩

એ જ લયમાં યારી સાહેબ કહે છે,

“બિન બંદગી ઇસ આલમ મૈ,

ખાના તુઝે હરામ હે રે,

બંદા કરે સાઈ બંદગી

ખિદમત મૈ આઠી જામ હે રે”

આમ ભારતના સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક માહોલમાં સૂફી વિચારધારા સુગંધની જેમ પ્રસરતી ગઈ હતી.

૩. ગુજરાતના સૂફી સંતો અને તેમનું ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં પ્રદાન

૩.૧ ભાષાસમૃદ્ધિ

ભારતના મધ્યકાલીન મુસ્લિમ શાસકોના પાંચસો વર્ષના શાસન (૧૨૦૬-૧૫૨૬) દરમિયાન ગુજરાતના સુલતાનોએ પણ સૂફી સંતોને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. આ સંતોનાં જીવન-કવનનો અભ્યાસ કરતાં તેમની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જાણવા મળે છે. જેમ કે,

૧. તેઓનું જીવન સાદગીપૂર્ણ હતું.
૨. તેઓ શુદ્ધ ચરિત્રના માલિક હતા.
૩. તેમના વિચાર અને આચારમાં ભેદ ન હતો.
૪. સામાજિક-ધાર્મિક ભેદભાવથી પર હતા.
૫. હંમેશાં ઇબાદત (ભક્તિ)માં લીન રહેતા.
૬. નિઃસ્વાર્થી અને પરોપકારી હતા.
૭. દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયને માન આપતા.

તેના સારા વિચારોને સ્વીકારતા.^૪

સૂફી સંતોનાં આ લક્ષણોએ ગુજરાતના સંતસાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. હિંદુ-મુસ્લિમ બન્નેના સંતસાહિત્યમાં તેની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે. એ યુગમાં ગુજરાતના મુખ્ય સૂફી સંતોમાં શેખ ખતુ ગંજબક્ષ (૧૩૩૭-૧૪૪૫), સૈયદ બુરાહુદીન અબુ મુહમ્મદ બુખારી ઉર્ફ કુતુબેઆલમ (મૃ. ૧૪૫૨), શેખ મહમુદ ઈરજી (મૃ. ૧૪૫૮), સૈયદ મુહમ્મદ શાહેઆલમ (૧૪૧૫-૧૪૭૭), સૈયદ અહેમદ શાહ જહાન શાહ (મૃ. ૧૫૮૪), શેખ જમાંલીદીન અત્તા મોહમ્મદ (મૃ. ૧૫૭૮), પીર મોહમ્મદ શાહ, હઝરત ઉસ્માન અને હઝરત મહેમૂદ શાહ બુખારીનો સમાવેશ કરી શકાય. જ્યારે અર્વાચીન યુગમાં પણ સૂફી સંતોના પ્રભાવનો સિલસિલો યથાવત્ રહ્યો છે. એ સંતોમાં દાસ સત્તાર શાહ ચિસ્તી, હઝરત અશરફખાન અને હઝરત બદરુદીન જેવા સંતોનો સમવેશ કરી શકાય.

આ તમામ સૂફી સંતો પોતાની સાથે સાદગી, ભક્તિમય જીવન કે ઉદાર ધાર્મિક વિચારો માત્ર નહોતા લાવ્યાં. પણ ગઝલ, રૂબાઈ, નાત અને કવ્વાલી જેવી લેખનશૈલી પણ લાવ્યા હતા. પરિણામે છેક ૧૫મી સદીથી ગુજરાતી સંત- સાહિત્યનું કલેવર બદલાવા લાગ્યું હતું. અરબી-ફારસી સાહિત્યના પરિચયને કારણે વ્યવહારની ભાષામાં સેંકડો અરબી-ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો હતો. સમય જતાં એ શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના પોતીકા શબ્દો બની ગયા. આવા રોજબરોજના વ્યવહારમાં વપરાતા અનેક શબ્દો મધ્યકાલીન અભિલેખો, ખતપત્રો અને અર્વાચીન ગદ્ય-પદ્ય ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં આજે પણ જોવા મળે છે.^૫ ગુજરાતના જાણીતા ભક્તિસાહિત્યના રચયિતા અખો, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, દયારામ, પ્રીતમદાસ વગેરેની ભક્તિરચનાઓ અરબી-ફારસી શબ્દોથી શણગારેલી જોવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ચોટદાર વ્યંગકાર અખો ગુજરાતના

સલ્તનત યુગમાં જ થઈ ગયો. તેની રચનાઓમાં ફારસી શબ્દોનો અસરકારક ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે.

“ ‘ગેબી’ નિપજ થઈ પિડ તણી,
ત્યારે તું ત્યાં નોતો ધણી.”

ફારસી ભાષાના ગેબ (ન દેખાય એવી વસ્તુ) શબ્દ પરથી ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલો ગેબી શબ્દ આપણી અભિવ્યક્તિમાં પોતીકો બની ગયો છે. લોક સાહિત્યના પ્રખર સંશોધક ઝવેરચંદ મેઘાણી પણ ‘યુગવંદના’ (પૃ. ૩૮)માં લખે છે,

“ ‘ગેબી, હિમ, અગાધ ઊંડાણ
ત્યાંયે આજે આગ લાગી છે
ધૂવાધાર તોપ ઢાગી છે.”

એ જ રીતે મીરાંબાઈ (૧૪૫૦-૧૫૪૭) લખે છે,

“વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે,
દેજો મીરાંને હાથ
અમૃત બની મીરાં પી ગયા
જેને સહાય શ્રીવિશ્વની નાથ”

‘પ્યાલા’ શબ્દનું મૂળ ફારસીમાં છે. જેના પરથી ગુજરાતીમાં પ્યાલી, પ્યાલો કે પવાલું શબ્દ આવ્યો છે.^૬ મધ્યયુગના પ્રસિદ્ધ ભક્તિસાહિત્યના સર્જક પ્રીતમદાસ (સંવત ૧૭૮૦-૧૮૫૪)નાં કાવ્યોમાં પ્રભુપ્રેમની પરાકાષ્ઠા જોવા મળે છે.

“જીભલડી રે તું હરિ ગુણ ગાતા,
આવડું આળસ ક્યાંથી રે”
“હરિનો મારગ છે શૂરાનો
નહીં કાયરનું કામ જોને”

જેવાં ભક્તિગીતોના સર્જક કવિ પ્રીતમે પણ પોતાના કાવ્યમાં ફારસી શબ્દોને સ્થાન આપ્યું છે.

“તીરે ઊભો જુવે ‘તમાશો’
તે કોડી નવ પામે જોને”

અહીં વપરાયેલ શબ્દ “તમાશો” (ખેલ-ફજેતી-જોણું) ફારસી-ઉર્દૂ ભાષાની દેન છે. આપણી બહુ જાણીતી કહેવતમાં “તમાશો” શબ્દ એવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો છે, જાણે તે આપણો જ ન હોય.^૭

“તમાશાને તેડું ન હોઈ”

એમ જ્યારે આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે તેનાં મૂળ છેક મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પડ્યાં છે તેની આપણને કલ્પના સુધ્ધાં નથી હોતી.

ટૂંકમાં, ઇસ્લામના સૂફી સંતોએ ગુજરાતી સંતસાહિત્યને એક નવો શબ્દભંડોળ આપ્યો હતો. આજે પણ એ શબ્દો આપણા સાહિત્યનાં અવિભાજ્ય અંગ બની ગયા છે.

૩.૨ સાહિત્યલેખન પર સૂફી વિચારધારાનો પ્રભાવ

ઇસ્લામના સૂફી સંતોના આગમનથી ગુજરાતી સાહિત્યનો શબ્દભંડોળ તો સમૃદ્ધ થયો, પણ તેની સાથે સાહિત્યની લેખનશૈલી ઉપર પણ મોટી અસર થઈ. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે માનવપ્રેમને કેન્દ્રમાં રાખી રચ્યું હતું. જેને સાહિત્યની ભાષામાં “ઇશક-એ-મિજાજી” કહે છે. જેમાં માનવપ્રેમ, શૃંગાર અને કુદરતી સૌંદર્ય કેન્દ્રમાં હોય છે. પણ સૂફી સંતોના આગમન અને વૈચારિક સમાગમ પછી માનવપ્રેમના સ્થાને ઈશ્વર-ખુદાના પ્રેમને કેન્દ્રમાં રાખી ગુજરાતી સંતસાહિત્ય રચવા લાગ્યું. જેને “ઇશક-એ-ઇલાહી” કે “ઇશક-એ-અકીકી” કહે છે. વ્યંગકાર અખો પણ એના પ્રભાવથી મુક્ત નથી રહી શક્યો.

**“અખા ! ખુદ કો મત મારે
મારા ખુદી મિલે ખુદા”**

મીરાંનાં ભક્તિપદોમાં પણ સૂફી પરંપરાનાં લક્ષણો દેખાય છે. સૂફી સાહિત્ય પ્રકૃતિવર્ણનથી પર છે. મીરાંનાં પદોમાં પણ પ્રકૃતિવર્ણનનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. વળી, સૂફી પરંપરામાં ખુદાની ઇબાદત કેન્દ્રમાં હોય છે. મીરાં પણ માત્ર કૃષ્ણભક્તિમાં રત હતાં. સૂફીઓ જેમ ખુદાના “જીક” માટે ગીત-સંગીતને માધ્યમ બનાવે છે તેમ જ મીરાં પણ ગીત-સંગીત દ્વારા કૃષ્ણની ભક્તિમાં પોતાનું તન-મન ઓગાળી નાખે છે. મધ્યયુગના ગુજરાતી સંતોમાં મીરાં અગ્ર છે. તેનાં પદો અને ભક્તિની પદ્ધતિ સૂફી વિચારધારાની નજીક લાગે છે. સંભવ છે મીરાંની કૃષ્ણભક્તિમાં ક્યાંક મધ્યયુગની બહુ પ્રચલિત ઇસ્લામની સૂફી ઇબાદત પદ્ધતિ અને તેના સાહિત્યની છાંટ હોય ?

અલબત્ત ખુદા-ઈશ્વરના પ્રેમને કેન્દ્રમાં રાખી રચાયેલ ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય મધ્ય યુગમાં તુરત લોકભોગ્ય બન્યું ન હતું. પણ જેમ જેમ સૂફી સંતો પ્રજામાં પ્રસરતા ગયા, તેમ તેમ સૂફી વિચારધારા ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તરતી ગઈ. આ પ્રક્રિયા સમય માંગી લે તેવી હતી. કારણ કે સૂફી સંતોની “માદરે જબાન” અર્થાત્ માતૃભાષા ફારસી કે અરબી હતી. આમ છતાં સૂફી વિચારધારાના પ્રચાર-પ્રસાર અર્થે સૂફી સંતો ગુજરાતી ભાષા શીખ્યા. અને “ઇશક-એ-ઇલાહી”ના વિચારને ગુજરાતી ભાષામાં લોકભોગ્ય બનાવ્યો. ઈસુની દસમી સદીથી સૂફી પરંપરાના વિવિધ સિલસિલાઓ ગુજરાતમાં પ્રસરવા લાગ્યા હતા. જેમાં મુખ્યત્વે ચિશ્તીયા અને કદરીયા સિલસિલા ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. ચિશ્તીયા સિલસિલાના સૂફી સંત પીર કાયમદીન (૧૬૮૦-૧૭૬૮) અને તેના શિષ્યોનો ગુજરાતના સંતસાહિત્યના સર્જનમાં મોટો ફાળો છે. પીર કાયમદીન ચિશ્તીએ બે ગ્રંથો લખ્યા છે : “નૂર-એ-રોશન” અને “દિલ-એ-રોશન.” આ ગ્રંથો ઉર્દૂ-હિન્દી-ગુજરાતી મિશ્ર ભાષામાં લખાયા છે. વેદાંત અને કુરાનના વિચારોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ ગ્રંથોના કેન્દ્રમાં છે. ઈ.સ. ૧૭૦૦માં લખાયેલ આ ગ્રંથોનો અનુવાદ ૧૭૫૫-૫૬માં તેમના શિષ્ય ભગત સુલેમાન મહંમદે કર્યો હતો. તેની એક રચના માણવા જેવી છે :

**“ચરણે સતગુરુને રમિયે, ઝીણા થઈ મુરશદને નમિયે
ત્યારે તો અલખ ધણીને નમિયે,**

**સુરતા સુનમાંહી લાગી, વાંસળી અગમમાં વાગી,
ખુમારી પ્રેમ તણી જાગી”**

ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં રચાતા પદોમાં શબ્દો સાથે સૂફી વિચારની પણ આગવી શૈલી વિકસતી ચાલી. સૂફી સંતોના શિષ્યો કે મુરીદોએ ગુજરાતના ગામડે ગામડે ભજન, ગીતો અને રુબાયો દ્વારા ગુજરાતી સંત- સાહિત્યને સમૃદ્ધિ બક્ષી. એક માત્ર ચિસ્તીયા પરંપરાના સંત કાયમદીનની જ વાત કરીએ તો તેમના શિષ્યો ગુજરાતના દરેક પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયા હતા. ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકાના સરોદ ગામના વતની સુલેમાન ભગત (ઈ.સ. ૧૬૮૮) અને જીવણ મસ્તાન (ઈ.સ. ૧૭૦૦)ની રચનાઓ ગામેગામ ગવાતી હતી. જીવણ મસ્તાન લખે છે,

**“ઈશ્વર તો છે સોનો સરખો રે, એને નથી કોઈ ભેદ
રોકી શકે એને નહીં કોઈ જોઈ લો ચારે વેદ
ખોળિયાને ભુલાવે રે ઊભું થયું એવું ભાન છે
સજનો કસાઈ, સુપચ ભંગી, રોહીતદાસ ચમાર
એવા લોકો મોટા ગણાય, એ ભક્તિનો સાર”**

એ જ રીતે વડોદરા જિલ્લાના કરજણ તાલુકાના પાણીયાપુરા ગામના રહેવાસી અને પાટીદાર જ્ઞાતિનાં રતનબા (ઈ.સ. ૧૭૦૦) અભણ હોવા છતાં તેમનાં ભજનોએ એ યુગમાં લોકોને ઘેલું લગાડ્યું હતું.

**“ખ્યાલો મેં તો પીધો રે કાયમદીન પીરનો રે જી
પીતાં હું તો થઈ ગઈ ગુલતાન
લહેર મને આવે રે અંતરથી ઊછળી રે જી
ટળ્યાં મારા દેહી તણાં અભિમાન”**

ગામડે ગામડે પ્રસરેલ આવા સૂફી સંતોની મોટી હારમાળા મધ્યયુગમાં જોવા મળે છે. ઉમરબાવા (૧૮મી સદી પૂર્વે), સુલેમાન ભગત, પૂજાબાવા, નબીમીયાં, અભરામબાવા જેવા અનેક સૂફી સંતોએ ગુજરાતી સંતસાહિત્યને લોકકંઠે રમતું કર્યું હતું.

અર્વાચીન યુગમાં પણ સંતસાહિત્યની આ પરંપરા અવિરતપણે ચાલુ રહી હતી. તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત દાસ સત્તાર શાહ ચિસ્તી (૧૮૮૨-૧૯૬૨) છે. નાંદોદમાં જન્મેલા સત્તાર શાહ ચિસ્તીનાં ગીતો, ભજનો અને દૃષ્ટાંતકથાઓ ગુજરાત- સૌરાષ્ટ્રના તળપ્રદેશોમાં આજે પણ ભક્તિભાવથી ગવાય છે. અફઘાનિસ્તાનના વતની હોવા છતાં ગુજરાતમાં આવી વસેલા અને જાતમહેનતથી ગુજરાતી શીખેલા સત્તાર શાહ હિંદુઓમાં દાસ સત્તાર શાહ તરીકે ઓળખાતા. જ્યારે મુસ્લિમોમાં સત્તાર શાહ ચિસ્તી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. સૂફી સંપ્રદાયની ચિસ્તીયા પરંપરાના હિમાયતી સત્તાર શાહનાં કોમી એકતાને વાચા આપતાં ભજનો આજે પણ લોકજીભે રમે છે.

**“કોઈ બાલણ કોઈ વાણિયો
કોઈ સૈયદ કોઈ શેખ,**

**જ્ઞાન કરીને જોઈ લો
ભાઈ આત્મ સૌના એક”**

સૂફી પરંપરા મુજબ ગુરુના શરણ વગર જ્ઞાન શક્ય નથી. એટલે સત્તાર શાહ પોતાના ગુરુ અનવર મિયાંને ઈ.સ. ૧૮૧૨માં બાવીસ વર્ષની વયે વડોદરામાં મળ્યા. ત્યારે અનવર મિયાંએ પોતાના હાથમાંના પ્યાલામાંથી કંઈક પીધું અને પછી તે સત્તારને પીવા કહ્યું. સત્તાર શાહ તે પી ગયા. પીધા પછી ખુદાના રંગમાં રંગાઈને તેઓ ગાઈ ઊઠ્યા,

**“એવી પ્યાલી પીધી મેં તો
મારા સદ્ગુરુના હાથે રે
પીતાં મારે પ્રીત બંધાણી
મારા પ્રીતમજી સંગાથે”^૯**

સત્તાર શાહના ગુરુ અનવર મિયાં પણ રહસ્યવાદી સૂફી રચનાઓમાં માહિર હતા. તેમનાં ભક્તિગીતો પણ લોકો ડોંશે ડોંશે ગાતાં.

**“હાલા પ્રેમ કટારી રે
મને શીદ મારી રે,
લાગી લાગી છે હૈડાંની માંહ
ઘાયલ થઈ નારી રે”**

હિંદુ સૂફી સંત દિન દરવેશ કુંડલીયા પાલનપુર રાજ્યના એક ગામના નિવાસી હતા. ૧૮મી સદીના મધ્યભાગમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સેનામાં સિપાઈ હતા. જાતે લુહાર પણ ખમીરવંતા. એક યુદ્ધમાં હાથ કપાઈ ગયો. તેથી નોકરી છોડી દીધી. સૂફી ફકીરો, ઓલિયાઓના સંગમાં રહેવા લાગ્યા. અને પાક્કા સૂફી બની ગયા. ગુજરાતમાં તેઓ દરવેશના નામે જાણીતા થયા. તેમણે પણ પોતાની ભક્તિરચનાઓમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

**“કુણ જ્યાદા કુણ કમ
કભી કરના નહીં કજિયા,
એક ભક્ત હો રામ
દૂજા રહેમાન સો રજિયા”**

તેમણે ગુજરાતીમાં ‘દિન પ્રકાશ’ અને ‘ભજન ભડાકા’ નામે બે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. જો કે આજે તે ઉપલબ્ધ નથી. પણ તેમની રચનાઓ આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં લોકજીભે જીવંત છે.^{૧૦}

એક અન્ય સૂફી સંત ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પ્રસિદ્ધ હતા. અશફ ખાન (૧૮૮૦-૧૯૬૦). તેઓ નાટક અને ફિલ્મોના જાણીતા કલાકાર હતા. છતાં કાદવમાં કમળની જેમ તેઓ એ લપસણી દુનિયામાં રહ્યા. તેમના શિષ્યો તેમનો પડચો બોલ ઝીલતા. તેમના બે ગ્રંથો “અબ્રે ફયાજ” અને “શમ્મ-એ-હિદાયતે” મૂલ્યનિષ્ઠ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ઉમેરણ કર્યું છે. તેમના શમ્મ-એ-હિદાયત ગ્રંથનું ૧૯૭૪માં પ્રથમ

વાર પ્રકાશન થયું હતું. તેના કેટલાક સુવિચારો ગુજરાતી સાહિત્યમાં આજે પણ વિચારોની અભિવ્યક્તિનું ઉમદા માધ્યમ બને તેવા છે.

**“ગ્રાજવું તેના કાર્યમાં સોના અને શીશામાં ભેદ નથી કરતું.”
“ઈમાનનો દુશ્મન અસત્ય છે.
બુદ્ધિનો દુશ્મન ક્રોધ છે.
ઈજજતનો દુશ્મન ભીખ છે.
દોલતનો દુશ્મન બેઈમાની છે.”
“મોતથી ડરનાર કાયર છે.”^{૧૧}**

૩.૩ ભવાઈ સાહિત્ય પર સૂફી પરંપરાનો પ્રભાવ

ભવાઈ એ ગુજરાતની એવી નાટ્યપરંપરા છે જે માત્ર પાઠ્યપ્રધાન નથી, પણ નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યપ્રધાન પણ છે. ભવાઈ એ અંબામાના ચાચરમાં થતું ભાવન છે. શક્તિની ઉપાસનાનો એક પ્રકાર છે. સામાન્ય રીતે ભવાઈ ગામના દેવસ્થાનના ચોગાન કે ચોરામાં રમાય છે. ભવાઈમાં માત્ર ધાર્મિક કે પૌરાણિક કથા જ રજૂ થતી નથી, પણ તત્કાલીન સમયના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રવાહોનું નિરૂપણ પણ થાય છે. મધ્યકાલીન યુગમાં સૂફી સંતોએ પોતાના વિચારોના પ્રસાર-પ્રચાર માટે ગુજરાતનાં ગામડાંઓ ખૂંદાં હતાં. પરિણામે સૂફી વિચારો ગામડાંની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા સુધી પહોંચ્યા હતા. ૧૩મી અને ૧૪મી સદી દરમિયાન રચાયેલા ભવાઈ વેશોમાં સૂફી પરંપરાનો ચોખ્ખો પ્રભાવ જોવા મળે છે. સાહિત્યના સંદર્ભમાં જોઈએ તો “રેખતો” અને “ગઝલ” આ બન્ને સ્વરૂપો ફારસી ભાષાની ગુજરાતી સંતસાહિત્યને દેન છે. ગઝલ શબ્દથી તો આપણે પરિચિત છીએ. પણ રેખતો શબ્દનો પરિચય જરૂરી છે. રેખતો એટલે ગદ્યની એવી ભાષા જેમાં હિન્દી-ગુજરાતી-અરબી-ફારસીનાં શબ્દો, વિશેષણો અને પ્રતીકોનું મિશ્રણ હોઈ. તેને આધુનિક ઉર્દૂનું પ્રારંભિક રૂપ પણ કહેવામાં આવે છે.^{૧૨} ભવાઈનાં પદોમાં આ બન્ને સ્વરૂપો જોવા મળે છે. જેમકે “ઝંડા જૂલણ”ના વેશમાં રેખતાનું એક ઉદાહરણ છે :

**“નૈન તમરે તીર હૈ મોએ લગે કલેજે બીચ
કંકરી મેં કિયા હોત હૈ સુંદર કાએકુ ખીજ”**

એ જ રીતે ઝંડાજૂલણ વેશમાં જ એક ગઝલ છે :

**“ભલાજી ભેદ પૂછા ખૂબ અબ તૂં સબદ સુન મહેબૂબ
જો હૈ દીનકા તું દોસ્ત, મનમેં રાખીએ ન રોસ્ત”
“સબકા એક હૈ અલ્લાહ, ભલા મન હોયગા ભલા
જ્ઞાની સોઈ રહે ગંભીર, આડું અમર પીર કાફિર
જિનસે જિકર ન કીજે, દવા દરવેશ કી લીજે
ઓમ સબદ પૈયાન આદો, અગમકી ઓલખાન”**

આ ગઝલ માત્ર એક સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે જ નહીં, પણ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વની છે. ક્રોધ વિનાનું મન, સાફ હૃદય, જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, ઈશ્વર-અલ્લાહ એક

અને સૌથી મહત્વની બાબત અલ્લાહ અને ઓમને સાચા અર્થમાં ઓળખવાની વાત – આ તમામ બાબતો સૂફી પરંપરાનો જ આવિર્ભાવ છે.

અલ્લાહ જ જગતનો તારણહાર છે. મનુષ્યએ પોતાના “હું પદ”ને ઓગળી નાખી અલ્લાહ-ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. ઝંડા-ઝૂલણમાં આ જ વિચારને વાચા આપતો એક દુહો છે :

**“બંદા કહેતા મેં કરું, કરનહાર કિરતાર
તેરા કહા સો ના હોવે, હોસી હોવાનહાર”**^{૧૩}

ગુજરાતની ભવાઈસંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય પર સૂફી વિચારોના પ્રભાવની સાક્ષી પૂરતા આ દુહાઓ આજે પણ ઝંડા-ઝૂલણના વેશમાં ગામેગામ ગવાય છે, ભજવાય છે.

૩.૪ ગુજરાતીમાં અનુવાદિત સૂફી સંતસાહિત્ય

છેક ૧૫મી સદીથી સૂફી સાહિત્યની મહેક ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસરેલી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં આરંભના કાળમાં સૂફી સાહિત્ય ફારસી ભાષામાં રચાયું હતું. એ પછી ધીમે ધીમે ફારસી-ગુજરાતી મિશ્રિત ભાષામાં લખાવા લાગ્યું. એવું સાહિત્ય આમ ગુજરાતી પ્રજાને સમજવું મુશ્કેલ પડતું. પરિણામે તેના અનુવાદ કરવાનો સિલસિલો શરૂ થયો. તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત ગુજરાતના મોટા ગજાના સૂફી સંત પીર મોહંમદ શાહ (જન્મ ૧૬૮૮) છે. તેમણે અનેક સૂફી ગ્રંથો લખ્યા હતા. આજે પણ તેમના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની કેટલીક પ્રતો પીર મોહંમદ શાહ ગ્રંથાલય, અમદાવાદમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમનો એક ગ્રંથ “ઈશ્કુલ્લાહ” મધ્યયુગમાં કાફી લોકપ્રિય થયો હતો. ઉર્દૂ-ગુજરાતીમાં લખાયેલો આ ગ્રંથ છેલ્લા પાંચસો વર્ષોથી ગુજરાતમાં બોલાતી ઉર્દૂ-ગુજરાતી મિશ્ર ભાષા પર આધારિત છે. ઉર્દૂ-ગુજરાતી મિશ્ર ભાષાનો સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા સંશોધકને તે આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે. ઇશ્કુલ્લાહનો શુદ્ધ અનુવાદ હઝરત પીર મોહંમદ શાહ ગ્રંથાલય અને સંશોધન કેન્દ્ર, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે. “ઈશ્કુલ્લાહ” એટલે ખુદા કે ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ. ખુદાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા ખુદામાં એકાકાર થવું પડે. એ માટેના માર્ગો “ઈશ્કુલ્લાહ”માં આપવામાં આવ્યા છે.

ગ્રંથના સાતમા સબક (ઉપદેશ)માં પીર મોહંમદ શાહ લખે છે,
“સાતમા સબકનો બોધ સ્વચ્છ દષ્ટિ છે. સ્વચ્છ દષ્ટિ માટે જરૂરી છે. રૂહા (આત્મા)ની શુદ્ધિ અને ખુદી (અહંકાર)નો ત્યાગ. માનવી આરસી સમાન છે. જો આરસી સાફ અને સ્વચ્છ હશે તો આપણો ચહેરો તેમાં સાફ દેખાશે. તેવી રીતે આપણું દિલ સાફ હશે તો તેમાં આપણે ખુદાને જોઈ શકીશું. ખુદી (અહંકાર) ત્યજવાથી ખુદાની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

આવા ફારસી ગ્રંથોનો ખજાનો આજે પણ પીર મોહંમદ શાહ ગ્રંથાલયમાં સચવાયેલો પડ્યો છે. તેમાંના કેટલાક ગ્રંથો “મિરાતે અહેમદી”, “મિરાતે સિકન્દરી” અને “તારીખ-એ-ઓલિયા-એ-ગુજરાત”નો અનુવાદ શ્રી રત્નમણિરાવ જોટે, મૌલાના સૈયદ અબુ ઝફર નદવી અને ડૉ. છોટુભાઈ નાયક જેવા વિદ્વાનોએ કર્યો છે.

૪. તારતમ્ય :

ગુજરાતમાં સૂફી સંતોના આગમનને કારણે સૂફી વિચારધારા ગુજરાતના સમાજજીવનની રંગરંગમાં પ્રસરી ગઈ હતી. ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્ય તેમાં મુખ્ય હતાં. સૂફી સંતો અને સાહિત્ય ગુજરાતની પ્રજામાં એવાં સમાઈ ગયાં હતાં કે સૂફી સંતોની મઝારો પર ગવાતાં ભક્તિગીતો કે કવ્વાલીમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ભેદો ઓગળી જતા. ભારતમાં ખ્વાજા ગરીબ નવાઝની દરગાહ પર આવા દૃશ્યો આજે પણ સામાન્ય છે. ગુજરાતમાં એવી દરગાહોની કમી નથી. સરખેજના શાહ-એ-આલમ સાહેબ, ભડિયાદના મહેમૂદ શાહ બુખારી, ગોંડલના મુસા બાવા, આમરણના દાવલ શાહ પીર અને પીરાણાના નૂર સ્તગરની મઝાર પર આજે પણ એક બાજુ કવ્વાલીની રમઝટ બોલે છે તો બીજી બાજુ ભજનોની રંગત જામે છે. આવી સદ્ભાવના જ સૂફી સંતો અને સાહિત્યની સાચી ઓળખ છે અને જ્યાં સુધી સંતોનું સત્ત્વશીલ સાહિત્ય જીવંત રહેશે ત્યાં સુધી તે જીવંત રહેશે તેમાં બેમત નથી. – આમીન.

પાઠનોંધ :

૧. હથુરાની, મો. અહેમદ મોહંમદ, ‘સીરતે સરકારે મદીના’, ભાગ-૧, નુરાની કુતુબખાના, છાપી, બનાસકાંઠા, પૃ. ૫૫૯-૫૬૦
૨. દેસાઈ, ડૉ. મહેબૂબ, ‘સૂફીજન તો તેને રે કહીએ’, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૧૬
૩. દલાલ, સુરેશ (સંપાદક), ‘કહત કબીર’, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૨
૪. પાઠક, જગજીવન કાલિદાસ, મુસ્લિમ મહાત્માઓ, પ્ર. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૪૦, પુસ્તકમાં આપેલા સૂફી સંતોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસનું તારણ
૫. આચાર્ય, ડૉ. નવીનચંદ, ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’, અમદાવાદ, ૧૯૮૪, પૃ. ૮૪
૬. નાયક, ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડભાઈ, ‘ફારસી શબ્દનો સાર્થ વ્યુત્પત્તિ કોશ’, ભાગ-૩, ગુજરાત વિશ્વ વિદ્યાલય, અમદાવાદ ૧૯૮૦, પૃ. ૫૬
૭. એજન, પૃ. ૧૦૨
૮. મહેતા મકરંદ અને અન્ય (સંપાદકો), ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલન’, દર્શક ઇતિહાસ નિધિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૮, પૃ. ૪૮થી ૫૪
૯. મહેતા, ગંગાદાસ પ્રાગજી, ‘સૂફી કાવ્યપ્રસાદી’, પ્ર. કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૦૨
૧૦. એજન, પૃ. ૧૦૬
૧૧. વધુ વિગતો માટે જુઓ ‘શમ્મ-એ-હિદાયત’, પ્ર. ગંજે સોહદા કબ્રસ્તાન, દાણી લીમડા, અમદાવાદ, ૨૦૦૩
૧૨. નાયક, ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડભાઈ, ‘ફારસી શબ્દનો સાર્થ વ્યુત્પત્તિ કોશ’, ભાગ-૪, ગુજરાત વિશ્વ વિદ્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૦, પૃ. ૩૪
૧૩. નીલકંઠ, મહીપતરામ રૂપરામ, ‘ભવાઈ સંગ્રહ’, પૃ. ૬૪
૧૪. ‘ઈશ્કુલ્લાહ’, (તરજુમા સાથે), પ્ર. હઝરત પીર મોહંમદ શાહ ગ્રંથાલય અને સંશોધન, કેન્દ્ર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ. ૫૩

વરસાદના દિવસો નજીક છે અને ઘડી પહેલાં નિરભ જણાતા નભમાં અચાનક, જાણ કર્યા વિના આવી પડેલા મહેમાનો જેવાં, વાદળો છવાઈ જાય છે ત્યારે સંતપ્ત મન સ્થળકાળનાં બંધનોને ફગાવી દઈને કોઈ અપરિચિત વિશ્વમાં અનાયાસ સરી પડે છે. આવી કોઈ ક્ષણે થાય છે કે, તમે ‘દૂરના એ સૂર’ સાંભળતાં સાંભળતાં આ જ પ્રકારની મનગમતી સૃષ્ટિને સાથે લઈને જીવ્યા હશો.

દિગ્વીશભાઈ, કેટલાંય કારણોસર કેટલીય રીતે આજે પણ તમને ક્યાંક ને ક્યાંક મળવાનું થતું રહે છે. સમીપમાં જ નીકળેલો કોઈ વરઘોડો, જ્ઞાતિની વાડીમાં યોજાયેલ જમણવાર, ગંજબજારમાં થતી હરાજી, વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટ મુદા ધરાવનાર કોઈ અધ્યાપક, ગામના પાદરે આવેલ શિવાલયમાં થતી આરતી, કોઈ દરગાહ નજીક જોવા મળતો ફકીર – તમારી ટપાલ પહોંચાડી જાય છે. સાચે જ, તમે રચી આપેલા ભાવજગતમાં લટાર મારવા મળે એ પણ એક લહાવો છે.

કોઈ અધ્યાપક અંતર્મુખી હોવા છતાં આટલો ખુશમિજાજ હોઈ શકે, વિદ્વાન હોઈ શકે, દેશવિદેશની સાહિત્યસૃષ્ટિને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પચાવીને બેઠી હોય તે કદાચ ‘છહા પગારપંચિયા અધ્યાપક’ને ઝટ નહીં સમજાય. પણ તમસરખા સંવેદનશીલ સર્જક-અધ્યાપકને કારણે જ અમને એક તરફ ર. વ. દેસાઈ તો બીજી બાજુ રિલ્કે વાંચવાની પ્રેરણા મળી.

યાદ આવે છે, આજથી ચારેક દાયકા પહેલાં ભાષાભવનમાં ગાળેલું એ વર્ષ જ્યારે તમારી સૂક્ષ્મ રમૂજ વૃત્તિમિશ્રિત વિદ્વત્તાથી અમે વિદ્યાર્થીઓ ખાસ્સા અંજાયા હતા. ‘મેટાક્લિક્સ’ તો તમારાં રસ અને રુચિનું ક્ષેત્ર. જીવ અને શિવ, માયા, મોક્ષ, પરબ્રહ્મ, ઇહલોક, પરલોકની વાતો સાંભળવા ન મળે તો જ નવાઈ. આ જ વાતાવરણમાં ઉછેર થયેલો હોઈને, પિતાજીની હયાતીમાં ઘેર આવતાં રામકૃષ્ણ મિશનના કોઈ સંન્યાસી સાથેની તેમની વાતચીતના શબ્દો અસ્પષ્ટપણેય સચવાયેલા હોઈને, મનને એટલું સારું લાગતું કે ન પૂછી વાત.

દિગ્વીશભાઈ, નાગરી આભિજાત્યની છાંટ સાથે, તમે આસપાસના જગતનાં પાત્રો કે ઘટનાઓને, ચિત્તવ્યાપારોને જે કુશળતાથી પેશ કર્યાં છે, ચકોર નજરમાંથી કશું બહાર જવા દીધું નથી તે જોતાં વાચક કહે જ, ‘અરે, આ તો મારી પોતાની દુનિયા. આ બુદ્ધિ મુસ્લિમ ચાચા, જે ઘોડાગાડી ચલાવી જીવનનિર્વાહ કરે છે તે તો, મારા પાડોશી. આ મંદિરના પૂજારી તે અમારા દેવજીબાપા. આ પ્રો. ધૂર્જટિ એ તો અમારા પ્રો. જોશી.’

અંગત વાત કરું તો, તમે સર્જ આપેલા વાતાવરણમાં શ્વસવું બેહદ ગમે છે. આગવી

ઓળખ ધરાવતા તમારા વતન પાટણ માટે વિચાર અને ભાવજગતમાં જગા ફાળવી છે તો ઇંગ્લેન્ડના કોઈ નગરની ચિત્તતંત્ર પર પડેલી અમિત છાપથીય વાચકોને અવગત કર્યાં છે. ત્યાંનાં રસ્તાઓ, શેરીઓ, નદીઓ, શિસ્તપ્રિય અને નિજાનંદમાં જીવતા નગરજનો, કિલ્લાઓ, ધુમ્મસ વગેરેની વાત કરતાં કરતાં તમે માનવસ્વભાવ અને માનવજીવનનાં સત્યો પણ ઉજાગર કર્યાં છે. ક્યારેક ધર્મશાસ્ત્રોનાં અવતરણો ટાંકી તો ક્યારેક કાવ્યપંક્તિઓ મૂકીને તમે અમને રળિયાત કર્યાં છે.

તમારું જ પાત્ર બનવાની પૂરી ક્ષમતા ધરાવતા કોઈ ગુજરીવાળા પાસે દુર્લભ કોઈ પુસ્તક મળી આવે તે આશયે જવાનું થાય અને અચાનક તમારું જ કોઈ પુસ્તક સામે ધરવામાં આવે ત્યારે મોટો દલ્લો હાથ લાગી ગયો હોય તેવી અનુભૂતિ થઈ આવે છે. નવાઈ લાગે તેવી પણ આ સાચી વાત છે કે, મેલાંઘેલાં કપડાંવાળો, નિરક્ષર કે અલ્પશિક્ષિત જણાતો ગુજરીવાળો એમ.એ.ની પદવી ધરાવતો હતો અને માત્ર શોખ ખાતર આ વ્યવસાય સ્વીકાર્યો હતો. ‘Life is stranger than fiction’ અમસ્તું થોડું કહેવાયું હશે ?

દિગ્વીશભાઈ, સાચે જ તમારી ખોટ તીવ્રપણે સાલ્યા કરે છે. હાથમાં ઢગલાબંધ પુસ્તકો લઈ, સ્મિત વેરતા ચાલ્યા જતા કે તમારી કેબિનમાં ક્યારેક આંખો મીંચીને ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં બેઠેલા તમારો ચહેરો જાણે નજર સામેથી ખસવાનું નામ જ નથી લેતો. ‘આપણો ઘડીક સંગ’ નવલકથા તમે આપી, પણ આ સંગ જો લંબાયો હોત તો કેવું સારું થાત !

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન શરૂ કરતાં પહેલાં ‘વાંચે અધ્યાપક’ અભિયાનને અગ્રિમતા આપવી પડે તે માહોલમાં, દિગ્વીશભાઈ, તમને ક્યાં શોધવા ?

પડું પડું થઈ રહેલી, ભવ્ય ભૂતકાળની ચાડી ખાતી કોઈ હવેલી, ગુમાવી બેઠેલા વારસા અને વરસોનો વસવસો કરીને મરવાના વાંકે ત્યાં જીવતા પરિવારજનો, કોઈ અપૂજ ખંડેર જેવું મંદિર, મોડી રાત્રે પણ ચાલુ રાખવામાં આવતી હોય તેવી કોઈ એકલદોકલ હોટલમાં થતો શોરબકોર, કોઈ નગરના પુસ્તકાલયમાં, બાંકડા પર બેસી નિરાંતે વાચતા કોઈ વચસ્ક, વાર્ધક્યને હડસેલીને રોમેન્ટિક મિજાજમાં ટોળટપ્પા કરતું દંપતી કે પછી ગાતો જતો કોઈ ભજનિક – આમાંનાં કોઈનું પણ અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી તમે યાદ આવવાના જ.

દિગ્વીશભાઈ, અંગત નિબંધ ક્ષેત્રે તમે કરેલાં અનેરા પ્રદાનથી, ઘણા સર્જકોને આ કેડી પર ચાલવાની, તમને અનુસરવાની પ્રેરણા મળી. અલબત્ત, એમના સહૃદય પ્રયાસો હતા, મૌલિકતાનાં દર્શન લખાણોમાં થતાં હતાં કે કેમ વગેરે વિવેચકોને નક્કી કરવા દો. તમે એટલા માટે યાદ આવો છો કે ક્યાંય કૃતકતા ડોકાતી નથી.

ભાષાભવનમાં જવાનું થાય છે ત્યારે ખૂણામાં આવેલી પેલી તમારી કેબિન તરફ ક્યારેક પગ અનાયાસ વળી જાય છે. અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિચારતો હતો તેમ, ‘ના, સાહેબને અત્યારે ‘ડિસ્ટર્બ’ નથી કરવા’ તે ખ્યાલે પાછો ફરી જાઉં છું.

શોધ અધૂરી જ રહેવા સર્જઈ છે. સંદર્ભ સાવ ભિન્ન છે પણ ફરિયાદ તો એ જ છે. આ રહ્યા કવિના શબ્દો -

**‘મનગમતા ચહેરાની પાસે લઈ ચાલો
ખાલી આ યાદ નહીં ચાલે.’**

કવિ પછીની પંક્તિમાં માર્મિક પ્રશ્ન પૂછે છે, ‘યાદના દીવાનું અજવાળું કેટલું ?’ પ્રત્યેક લખનાર, વાંચનાર, વિચારનાર, સંવેદનશીલ, નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક છેવટે તો દિ.મ.નો જ વારસદાર છે, એટલું આશ્વાસન લઈએ. જાતજાતની માગણીઓ આગળ ધરીને છાશવારે હડતાળ પર ઉતરી જતા, ‘વર્ગ એ જ નર્ક’ માનતા, વિદ્યાર્થીઓમાં ગ્રાહકનાં દર્શન કરતા અધ્યાપકોને એકાદ વાર દિ.મ.ની જેમ જીવવા ખુલ્લું ઇજન છે. કદાચ એમના કારણે જ દિ. મ. ખૂબ યાદ આવે છે.

દિગ્દીપ્તિ, આપના ઋજુ હૃદયને કઠતી કેટલીક બાહ્ય વિષમ પરિસ્થિતિ વિશે અર્જપો વ્યક્ત કરતાં, આપ કહેતા હતા, ‘just not done.’ આ તો ન જ ચલાવી લેવાય. આ ઠીક થતું નથી. કુટુંબજીવન હોય કે જાહેરજીવન, અણગમતી ઘટનાના સાક્ષી થવું પડે એટલે આપના આ શબ્દો યાદ આવી જાય છે.

ક્યાંક નવજાત શિશુના રડવાનો અવાજ, લીલાંછમ વૃક્ષ પર બેઠેલા કોઈ પંખીનો ટહુકો, ઘરવખરીની ચીજવસ્તુઓ વેચવા મથતા કોઈ ભંગારીનો અવાજ, કોઈ અહાલેક કે બાંગનો અવાજ - બધું સાંભળવા મળે છે પણ તમારો પોતાનો અવાજ અમારા માટે તો હવે ‘દૂરનો સૂર’ જ બની ગયો છે.

r

ગાંધીજીને

દાહભરી આંખો માતાની,
તેનું તું આંસુ ટપકવું;
બળી રહ્યું અંતરમાં કિન્તુ,
સૌ પાસે મીઠું મલકવું.

મૈયાના ઓ ગાંધી વીર !

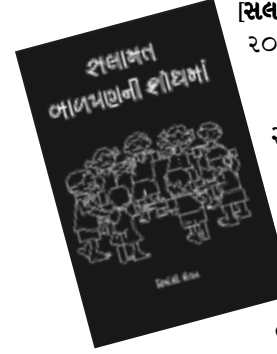
અર્પું છું હૈયાનાં હીર !

[‘કોહિયાં’]

- કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન

પ્રસન્ન શૈશવની શોધખોળ કરતાં મોતીબિંદુઓ | કિશોર વ્યાસ

[સલામત બાળપણની શોધમાં : હિમાંશી શેલત, ગૂર્જર પ્રકાશન, પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ. ૩૫, કિં. રૂ. ૧૫/-]

ગુજરાતી ભાષાનાં જાણીતા સર્જક હિમાંશી શેલતની પ્રબળ સમાજ-નિસબતને પ્રગટ કરતી આ પુસ્તિકા બાળઉછેર અને બાળવિકાસની ધમધમતી હાટડી વચ્ચે સૌ વાલીઓ - શિક્ષકો અને મોટેરા બની બેઠેલાઓને જરૂરથી વાચવા જેવી - વિચારવા જેવી છે. પુસ્તિકાના શીર્ષકમાં શોધતત્ત્વને સહેતુક મૂકવામાં આવ્યું છે. એમાં અહીં ચર્ચાયેલા મુદ્દાઓ ઉપરાંત વિધવિધ દિશાએથી બાળપણને સુરક્ષી, વિકસાવી શકાય એવો સંકેત પડેલો છે એ ઉપરાંત આ શોધમાં બાળક વિશે કોઈ સલામત રાહ મળી આવે તો એ આપણા થકી મળી આવશે એ રાહ આપણે જ ખોળી કાઢવો રહે છે એવો દિશાનિર્દેશ પણ અહીં છે.

બાળકો વેર, દ્વેષ, સ્વાર્થ, હિંસા, વાસના અને લાલચની આગમાં જ્યારે હોમાઈ રહ્યાં હોય ત્યારે આ પુસ્તિકા બાળકોને એક સલામત અને ખુશહાલ બાળપણ આપવા ઝંખે છે. બાળકોને કરમાયેલાં, દબાયેલાં અને ઉદાસ જોવાં નહીં પણ એમને વિકસતાં, મજબૂત જોવાં. એમને આકાશમાં પાંખો ફેલાવી ઊડતાં જોવાનો લેખિકાનો અભિલાષ છે આ નિમિત્ત પણ આપણને આ પુસ્તિકાના વાચન તરફ પ્રેરે એવું છે.

બાળકોને રેઢાં મૂકી દેવાનું આપણાં સૌનું વલણ લેખિકાના ધ્યાનમાં સૌ પહેલું આવ્યું છે. કિશોર-કિશોરીઓના આપઘાતના વધતા જતા કિસ્સાઓમાં બાળકનો નિષ્ફળ જવાનો ડર કારણભૂત હોય છે. આવા વખતે બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રેરનારાં, હિંમત બંધાવનારાં કેટલાં માત-પિતા હશે ? એવો પ્રશ્ન લેખિકા કરે છે. પરીક્ષામાં સફળ થવાનો સતત માથે ઝળૂંબતો દાબ, અભ્યાસ અંગે માની લીધેલી ખોટી ધારણાઓ અને એ માટેના સખત આગ્રહો બાળકોની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારનાર છે. આનો ઉકેલ વડીલોની સમજમાં અને સ્નેહમાં તેઓએ યોગ્ય રીતે જ જોયો છે. બાળકને સરસ મજાનું ખાવા આપીએ. રહેઠાણ અને કપડાં આપીએ કે નિશાળે જવાની સગવડ આપીએ એટલે આપણે ઘણું કર્યાનો ઓડકાર ખાતા હોઈએ છીએ પણ લેખિકા એ સગવડને કંઈ સલામત બાળપણ કહેતાં નથી. સલામત બાળપણ તો એ કે જે બાળકના કુમળા મનને હંમેશાં પ્રફુલ્લિત રાખે, બાળકને બીક બતાવી ધાર્યું કામ કઢાવવાને બદલે તેઓનું રક્ષાકવચ બની રહે અને એનો ખરો આધાર બની રહે. બાળકોને ગભરાટભરી દશામાં ફંગોળી

દેનાર શિક્ષકો અને વડીલો બાળકને ખોટું બોલવા પ્રેરતા હોય, ખોટું વર્તન કરવા પ્રેરતા હોય ત્યારે એના મૂળમાં ઘડતર અને ચણતરની સૂઝસમજની અનિવાર્યતા લેખિકાએ જોઈ છે. અહીં એક પછી એક ટૂંકા મુદ્દાઓની ચર્ચામાં આપણે પણ સામેલ થતા જઈએ છીએ કેમકે આપણા સમાજનો આધાર આખરે તો બાળકના વિકાસ પર જ અવલંબે છે.

આપણા અનિયંત્રિત બની બેઠેલાં સમૂહમાધ્યમોમાં પ્રગટ થતા સમાચારો, કાર્યક્રમોની બેહિસાબ ગંદકી બાળકોના મનમાં સતત ઠલવાતી રહે છે. આઘાતક દશ્યો જેવાં કે ખૂન, અપહરણ, બળાત્કાર કે જાતીય સતામણી વિશે બાળક ઘટના સાથે તદ્દાકાર બને ત્યારે એના જવાબો ગોળગોળ આપવાને બદલે બાળકની સમજમાં આવે એટલું, કહી શકાય એટલું સ્પષ્ટતાથી, સલૂકાઈથી કહેવાનું રહે એમ લેખિકા અહીં સમજાવે છે. માધ્યમો, કુટુંબ બહારનું વાતાવરણ અને કમ્પ્યુટર જેવાં અત્યાધુનિક સાધનો ન રોકી શકાય એવી સામગ્રી બાળકના મનમાં ઠાલવતા રહેતા હોય ત્યારે તો સલામત બાળપણને તેઓએ એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત લેખી છે કેમકે તનથી જ નહીં, મનથી પણ સ્વસ્થ બાળકો સામાજિક ઉન્નતિનો ખરો પાયો છે એમ તેઓએ માન્યું છે. આ ચર્ચામાં તેઓ ઉદાહરણો જોડીને વાત કરતા જાય છે. પરિણામે ઘટના દ્વારા વળ ચઢતાં એ વાત વધુ અસરકારક બની રહે છે. આ ચર્ચા એ રીતે નિરસ અને ભારેખમ બનતાં પણ અટકે છે એમાં એમની સહજ, પ્રવાહી શૈલીનો પણ મોટો ફાળો છે.

ટેલિવિઝનમાં દર્શાવાતી બાળકોની વિવિધ સ્પર્ધાઓ સામે પણ અહીં નારાજી પ્રગટ કરાઈ છે. કોઈ પણ ભોગે બાળકોને જિતાડવા ઇચ્છતા, કાલાવાલા કરતા વાલીઓ અહીં કેવા તો વામણા દીસે છે ! સ્પર્ધામાં ભાગ લેવો એ કશું ખોટું નથી પણ જીતવાનું અનિવાર્ય ગણતાં-ગણાવતાં માતૃપિતા બાળકોને ભેટ રૂપે હતાશા અને તાણ આપનારાં છે. વાલી તરીકે ભવિષ્યને ઉછેરવામાં આપણે વિશાળ દષ્ટિના બનીએ, બાળકને ક્ષિતિજો બતાવવા હસતાં-ખેલતાં તૈયાર કરીએ એવો અભિગમ કેળવવાની તેઓ જિજ્ઞાસુ કરે છે.

આપણા સમાજની અસ્વસ્થતાનું કેવળ નિદાન જ આ પુસ્તિકામાં નથી, એના ઘરગથ્થુ ઉપચારને પણ લેખિકા અહીં દર્શાવતાં ગયાં છે. માધ્યમો પાસેથી, નિશાળના અજાણ્યા મિત્રો પાસેથી બાળક ક્યારેક ઇચ્છવાયોગ્ય ન હોય એવી માહિતી મેળવતું રહેતું હોય છે. પહોંચ બહારની આવી સ્થિતિમાં બાળકને આરંભથી જ સારું શું કહેવાય, સ્વીકારવા યોગ્ય શું છે એવા એકતરફી ઝોકથી સમજણ આપવી જોઈએ. આને લીધે ખરાબ અને સ્વીકારવા યોગ્ય એવી બાબતો બાળક આપોઆપ સમજતું થશે. આવા સ્વાભાવિક ઉકેલ વાંચનારના તરત ગળે ઊતરે એમ છે. ક્યારેક બાળકોની સામે કેટલીક કાલ્પનિક પરિસ્થિતિ સરજીને એ અંગે એનો પ્રતિભાવ બાળક પાસેથી મેળવવાનું તેઓ કહે છે. બાળકની સમજ કમશ: દઢ થતી જાય એવા પ્રયાસો આ માટે કરવા ઘટે. એ માટે મા-બાપ પાસે બાળક માટે ખૂબ સમયની અને શિક્ષકો પાસે ધીરજની અપેક્ષાને લેખિકાએ ઇચ્છી છે એ યોગ્ય લાગે છે.

બાળકોના માનસિક આરોગ્ય માટે વિકલ્પો સૂચવતાં તેઓ બાળકોને કુદરતની

નજીક રહેવાની, પશુપંખી અને વનસ્પતિને ચાહવાની ટેવ પાડવાની ભલામણ કરે છે. આ તાલીમથી બાળકના વ્યક્તિત્વમાં ઋજુતા આવે. એના કલ્પનાશીલ માનસને પ્રકૃતિતત્ત્વોને કારણે મોકળાશ મળે, બાળકની સર્જનાત્મક શક્તિ ખીલે એવી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ચિત્રકામ, માટીકામ, રોપાઓનો ઉછેર અને નાનીમોટી ચીજ બનાવવા પરત્વે દોરવાનું પણ તેઓ સૂચવે છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલું બાળક બિનજરૂરી માહિતીમાં પડવાને બદલે કશુંક નવું કર્યાનો આનંદ માણી શકે એવી સ્થિતિ સરજવાનો નિર્દેશ થયો છે. બાળકોનાં અપહરણ, બળાત્કાર અને અપમૃત્યુ જેવી કરુણ ઘટનાઓ ટાળવા માટેનાં અહીં મુકાયેલાં સીધાંસાદાં સૂચનો વિચારણીય છે. બાળકને સતર્ક રહેવાની કેળવણી વ્યવહારુ સૂચનોથી આપી શકાય એમ છે. લેખિકા અહીં પ્રશ્ન કરે છે : 'કેટલી શાળાઓમાં અને ઘરોમાં બાળકોને સાવધાન રહેવાની કેળવણી એમને ગળે ઊતરે એવી ભાષામાં અપાય છે ? (પૃ. ૩૧) - એ ખરે જ જટીલ પ્રશ્ન છે. આવી આપદ સ્થિતિ આવી જ પડે ત્યારે બાળકને હિંમત અને ધીરજ બંધાવનારા, મનોબળને મજબૂત બનાવનાર વાલી અને શિક્ષકોની ભૂમિકા અહીં યથાર્થ જ સૌથી ધ્યાનપાત્ર ગણી છે અને એ માટે સહિયારી ભાગીદારીની અપેક્ષાને ચીંધી છે. વડીલો ક્યારેક પોતાનાં સંતાનોને કાયદા અને નિયમોમાં જે છૂટછાટ આપતા રહે છે એની સામે લેખિકાનો રોષ વાજબી રીતે જ વ્યક્ત થયો છે. બાળકની અયોગ્ય માગણી સામે વડીલોએ નમતું જોખવું જોઈએ નહિ એમ લેખિકાનો સ્પષ્ટ મત છે. બાળકને જીવનનું મૂલ્ય શરૂઆતથી જ શીખવાયું હોય તો અકસ્માત કે આત્મહત્યા જેવી કમનસીબ ઘટનાને જરૂર ટાળી શકાય. આ બધું એકાએક બનવાનું નથી એથી જ લેખિકા એક જગાએ નોંધે છે : 'બાળકોને સલામત રાખવા માટે વડીલોએ પોતાની જીવનપદ્ધતિને મૂળસોતી પલટી નાખવી પડે. અગ્રતાક્રમે બાળકોને રાખી જીવવું પડે. બાળકને બાળપણથી વંચિત રાખવું એ પહેલો ગુનો અને એનું બાળપણ બિનસલામત રાખવું એ બીજો અક્ષમ્ય ગુનો.' (પૃ. ૩૩)

અહીં શ્રમજીવી કુટુંબોમાં, બાળમજૂરીમાં અને આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પીસાતાં બાળકોની હૃદયસ્પર્શી વાતો ચીંધી છે અને આ હૃદયવિદારક સ્થિતિને પલટી નાખવા સહિયારો પુરુષાર્થ કરવા સૂચવ્યું છે. અહીં આંકડાઓની માયાજાળ નથી, બાળકલ્યાણની સરકારી યોજનાઓના ફેક્ટસ નથી તેમ ફરિયાદોના ઢગલા કે ચમકદાર નૂસખાઓ નથી. બાળકના પરમહંસ સ્વરૂપ માટે હૃદયમાંથી જે નીકળ્યું એનો આ પ્રતીતિકર આલેખ છે. સલામત, વિકાસશીલ અને પ્રસન્ન બાળપણ બાળકોનો સૌપહેલો અધિકાર છે. આ અધિકારને આપવા સમાજે તૈયાર થવાનું રહે છે. આ પુસ્તિકા જેમ બાળકોના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે આપણને સાવધાન કરનારી છે તેમ પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિથી બાળકના સદ્ભાગ્યને લાવી આપતી સહજ રીતો પરત્વે જાગરૂક કરનારી પણ છે. એ સદ્ભાગ્યનું નિર્માણ કરવા સૌએ સાથે મળીને તત્કાળ કમર કસવી રહે છે. ઘોડા છૂટી ગયા પછી તબેલાને તાળું મારવાનો કશો અર્થ નહીં રહે. - તો ચાલો...

પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ | ફાધર વાલેસ

પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ : લેખક : ફાધર વર્ગીસ પોલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૩૬, કિં. રૂ. ૭૦/-

ફાધર વર્ગીસનું પુસ્તક મારા હાથમાં છે અને મારું પુસ્તક ફાધર વર્ગીસના હાથમાં છે એ વિશેષ યોગાનુયોગે જ થયું છે. એક તો, ફાધર વર્ગીસ અને હું મિત્રો છીએ. વર્ષોથી. યાદ નથી ક્યારથી, અને એ સાચી મિત્રતાનું પહેલું લક્ષણ છે. બીજું, ફાધર વર્ગીસ લેખક છે અને હું પણ લેખક છું. વર્ષો સુધી ગુજરાતમાં રહીને મેં ગુજરાતીમાં લેખો અને પુસ્તકો લખ્યાં, અને સંયોગવશાત્ મારે આ ભૂમિ અને આ લેખનકાર્ય છોડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે મને રંજ થયો કે આ લોકસંગ્રહની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. પણ ત્યારે જ મારા જેટલા અને એથીય વધારે લેખો ને પુસ્તકો લખનાર ફા. વર્ગીસ પાક્યા એટલે મારા મનનું સમાધાન થયું. અને ત્રીજું, ફા. વર્ગીસના આ પુસ્તકનું નામ છે ‘પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ’, તો ગુજરાતીમાં પાંચ વર્ષ પહેલાં મારા છેલ્લા લખેલા અને પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકનું નામ ‘પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ’ છે. એમ બંને શીર્ષકોમાં ‘પ્રસન્નતાનો’ શબ્દ આવે છે. એ અમસ્તું બન્યું પણ નહિ.

મને ‘પ્રસન્નતા’ શબ્દ વિશેષ પ્રિય છે એનાં ત્રણ કારણ છે. પહેલું તો શબ્દ પોતે જ. પ્રસન્નતાના શબ્દનો એવો રણકો, એવી હવા, એવું વાતાવરણ છે કે એ બોલતાં જ મન પ્રસન્ન બની જાય છે, પ્રફુલ્લિત બની જાય છે એ સહજ અનુભવ છે. અંગ્રેજી ભાષા શબ્દભંડોળની દૃષ્ટિએ ખૂબ સમૃદ્ધ ભાષા છે, તો પણ ‘પ્રસન્નતા’ને ન્યાય આપે એવો એમાં કોઈ શબ્દ નથી.

બીજું કારણ મારો એક વ્યક્તિગત પ્રસંગ છે. કહ્યું છું, હું ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે મારી એક વહેલી અને મૂલ્યવાન મિત્રતા થઈ સ્વ. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાથે (એ કેવી રીતે થયું એ પછી કહીશ.) તેઓ અમદાવાદ આવતા ત્યારે શ્રી ઉમાશંકર જોષીને ઘેર ઊતરતા અને હું એમને ત્યાં મળવા અચૂક જતો. તો મારા વિશે એ દિવસે કાકાસાહેબ કહેતા : “ફાધર વાલેસ ઘરમાં આવે ત્યારે એમની સાથે પ્રસન્નતાનો હુમલો લઈને આવે છે.” મારા વિશે જે કંઈ સારી વાતો કહેવામાં આવી હોય એમાંની હું આ એક વિશિષ્ટ સમજું છું.

અને ત્રીજું : ગીતાજીના શ્લોક :

“પ્રામ્યે પ્રસન્નતા તેનાં દુઃખો સૌ નાશ પામતાં;

પ્રામ્યો પ્રસન્નતા તેની બુદ્ધિ શીઘ્ર બને સ્થિર.” (૨:૬૫)

અદ્ભુત છે. હિંદુ ધર્મનું હાઈ ગીતાજી. ગીતાનું હાઈ સ્થિતપ્રજ્ઞતા. અને સ્થિતપ્રજ્ઞતાનું હાઈ પ્રસન્નતા. એ પ્રસન્નતા શબ્દનું બિરુદ છે.

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાથે મને કેમ મિત્રતા થઈ એ હવે કહું. એ વાત પણ ફા. વર્ગીસની પુસ્તકના સંબંધમાં પ્રસ્તુત છે. હું અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે સેન્ટ

ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના વર્ગો ચલાવ્યા ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પણ અનુસ્નાતક વર્ગો ચલાવતો થયો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી ઉમાશંકર જોષી હતા. એ રીતે એમની સાથે મારો પરિચય થયો. એક દિવસ મને ઉમાશંકરભાઈએ કહ્યું : “આ વર્ષે શ્રી કાકાસાહેબનાં ૭૫ વર્ષ પૂરાં થાય છે એની ઉજવણીમાં હું ‘સંસ્કૃતિ’માં એમના વિશે એક વિશેષાંક કાઢવાનો છું. તમે એ માટે કંઈક લખશો ?” મેં એક લેખ કાકાસાહેબના ‘ઓતરાતી દીવાલો’ પુસ્તક વિશે લખ્યો, એ છપાયો, શ્રી કાકાસાહેબે એ વાંચ્યો અને મને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી. મળ્યા. ઉમાશંકરભાઈએ મારી ઓળખાણ આપી. પછી પૂ. કાકાસાહેબે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યાં અને સ્મિત સાથે કહ્યું : “આપની સામે એક નરકનો ઉમેદવાર ઊભો છે.” હું ચોંકી ઊઠ્યો, જોકે એમની વાત હું બરાબર સમજી ગયો હતો. એ વખતે ખ્રિસ્તી કેથોલિક ધર્મસભાનો સિદ્ધાંત હતો કે “ચર્ચ સિવાય મુક્તિ નહિ.” અમારે માનવાનું હતું કે સૌ હિંદુઓ અને મુસ્લિમો સ્વર્ગમાં જઈ શકતા નહોતા. સગવડ એ હતી કે અમારા હિંદુ ને મુસ્લિમ મિત્રો અમારી એ માન્યતા વિશે કશું જાણતા નહોતા એટલે સરળતાથી સામાન્ય વ્યવહાર અમે એમની સાથે રાખી શકતા. પણ કાકાસાહેબ એ જાણતા જ હતા ! “ચર્ચ સિવાય મુક્તિ નહિ.” હું શરમાયો. મેં આવો જવાબ આપ્યાનું મને સ્મરણ છે. “નરકમાં કોઈ જશે તો એ હું જ હોઈશ આપને ત્યાં નાખ્યા બદલ.” પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મસભાએ ઉદારતા બતાવીને સ્વર્ગનાં દ્વાર સૌ ભલા માણસોને માટે ખુલ્લાં કર્યાં.

કહ્યું છું કે આ વાત અહીં પ્રસ્તુત છે કારણ કે એ વખતે એ સંકુચિત દૃષ્ટિ હોવા છતાં મારી પોતાની દૃષ્ટિ સર્વધર્મસમભાવની થઈ રહેતી હતી, અને હવે એ ઉદાર દૃષ્ટિ પણ ફા. વર્ગીસના આ પુસ્તકમાં પણ છે. એમાં નાતાલ વિશે પ્રકરણ પણ છે અને દિવાળી વિશે પણ છે. ઈસુ ભગવાનના ક્રોસની વાત પણ છે અને શ્રી કૃષ્ણની મુરલીની વાત પણ છે. એ ઉદાર અભિગમ ફા. વર્ગીસના પુસ્તકમાં છે અને એમના વ્યક્તિત્વમાં છે એ એમના સાહિત્યનું અને કાર્યનું એક શુભ લક્ષણ છે.

પુસ્તકમાં રસિક વાતો પણ છે. શ્રી દિલીપ રાણપુરાનો પ્રસંગ જરૂર વાંચજો. મઝાનો છે. અને અમેરિકન લેખક ફ્રાન્ક ઓકોનરની યુવાનીનો પ્રસંગ પણ જરૂર વાંચજો. પ્રેરક છે.

ફાધર વર્ગીસની પોતાના લેખોના વિષયોની પસંદગી ખૂબ સૂચક છે. એમાં આધુનિક સમાજનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે. લોકચર્ચામાં, સમાચારોમાં, સામાન્ય કુતૂહલમાં કોઈ નવીનતા આવે કે તરત એ ફા. વર્ગીસની કલમે ચડે. કેટલાંક શીર્ષકો જુઓ : દયાવધ, ઉદર ભાડે આપવાની વાત, વસ્તીવધારો, શાળાઓમાં જાતીય શિક્ષણ, આતંકવાદ. પત્રકારની યાદી લાગે છે. એવા નવા, ચર્ચાસ્પદ, સંકુલ વિષયો લઈને તેનું મૂલ્યાંકન એ સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે ખ્રિસ્તી દર્શનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટપણે કરે છે. એ એમનું લાક્ષણિક યોગદાન છે. વડાધર્મગુરુ પોપ પોલ છઠ્ઠાએ લખેલું :

“માનવીય સંસ્કૃતિ સુધી ઈસુનો સંદેશ પહોંચાડવો એ જ ખરું મિશનરી કામ

છે.”

(What matters is the evangelisation of men's cultures.)
Evangelii nutiandi, 20.

અહીંયાં પૂ. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની બીજી સૂચક વાત કહું, એક વખત તેઓ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રવચન કરવા આવ્યા ત્યારે શરૂઆતમાં એમણે મારા વિષે કહ્યું : “બીજા ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવે છે. ફા. વાલેસ હિંદુઓને ઈસુ ખ્રિસ્તને ચાહતા બનાવે છે.” એ વાત ફા. વર્ગીસને પણ અને આ એમના આ પુસ્તકને પણ લાગુ પડે છે. ખ્રિસ્તી સિવાયના લોકો પણ ઈસુ ખ્રિસ્તને ઓળખતા થાય, ચાહતા થાય, પૂજતા થાય એ એમની સંસ્થાનું લક્ષ્ય છે. અને ખરેખર જે જે વ્યક્તિ આ પુસ્તક વાંચશે એ ભગવાન ઈસુ ખ્રિસ્તને દિલથી ચાહ્યા વગર રહેવાની નથી. એમાં હું ઈસુ ભગવાનની અને ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉત્કૃષ્ટ સેવા જોઉં છું. ફા. વર્ગીસના આ પુસ્તકમાં વ્યક્તિત્વની, સમાજની, સાહિત્યની, ધર્મની જ સેવા છે એમાં એનું મૂલ્ય છે અને એનું આકર્ષણ છે. તમે એ વાંચશો એટલે પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ તમારા હૃદયમાં જરૂર વહેતો થશે.

માર્મિક અને પ્રવાહી ભાષા દ્વારા હાસ્ય-વ્યંગનું ઉત્તમ આલેખન : હાસ્યલોક | ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ

[હાસ્યલોક : રમેશ પટેલ 'ક્ષ', પ્રકાશક પોતે, ૨૪, વ્યાપાર ભવન, ન્યાયમંદિર પાસે, હિંમતનગર-૩૮૩ ૦૦૧, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, પૃ. ૧૫૬, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'હાસ્યસાહિત્ય'નું સારું અને માતબર ખેડાણ થયું હોવા છતાંય એનું મૂલ્યાંકન, અવલોકન કે વિવેચન થવું જોઈએ તેટલું થયું નથી એ એક નોંધવા જેવી બાબત છે.

દલપતરામથી શરૂ કરીને રમેશ પટેલ 'ક્ષ' સુધીની હાસ્યયાત્રામાં અનેક નોંધપાત્ર પડાવ આવી ગયા છે. પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ હાસ્યલેખો, નિબંધો, વાર્તાઓ, એકાંકીઓ, નવલકથાઓ અને કવિતાઓ દ્વારા હાસ્યનો મહિમા ગાયો છે છતાંય એમનાં સર્જનોને જોઈએ તેટલા બિરદાવવામાં (કે વાંચવામાં) આપણા અભ્યાસુઓ થોડા નિષ્ક્રિય રહ્યા છે. બાકી સાહિત્યનાં અન્ય ગદ્ય સ્વરૂપોની તુલનાએ હાસ્યસાહિત્ય હંમેશાં હાસિયામાં જ રહ્યું છે. ભલે નહિવત્ કે છૂટક છૂટક એની વિવેચનીય નોંધો લેવાઈ છે. હાસ્યલેખકોને જરૂર પ્રસિદ્ધિ મળી છે, પ્રતિષ્ઠા મળી છે પરંતુ એમના સર્જનથી આપણે ક્યાંક વિમુખ રહ્યા છીએ એ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

દલપતરામ, નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, રા. વિ. પાઠક, ધનસુખલાલ મહેતા, ગગનવિહારી મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચિનુભાઈ પટવા, દામુ સાંગાણી, રતિલાલ 'અનિલ',

મડિયા, રમણલાલ પાઠક, મધુસૂદન પારેખ, વસુભહેન, બકુલ ત્રિપાઠી, તારક મહેતા, નવનીત સેવક, શાહબુદ્દીન રાઠોડ, વિનોદ ભટ્ટ, નિરંજન ત્રિવેદી, રતિલાલ બોરીસાગર, અશોક દવે, રાજેન્દ્ર જોશી, નિર્મિશ ઠાકર.... વગેરે સર્જકોએ હાસ્યસાહિત્યને એની ઉત્તમકક્ષાએ પહોંચાડ્યું છે અને ગુજરાતી વાચકોનો એક આખો વર્ગ ઊભો કર્યો છે. તારક મહેતાના હાસ્ય પ્રસંગોએ તો ટી.વી. સિરિયલ રૂપે આખાય દેશના લોકોને ઘેલા કર્યાં છે, શું એ ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ નથી ? તો પછી શા માટે હાસ્ય-વ્યંગ્ય સાહિત્યને એક સ્વતંત્ર ગદ્ય પ્રકાર તરીકે નથી સ્વીકારતા ? જેમ હિન્દી સાહિત્યમાં ભારતેન્દૂ હરિશ્ચન્દ્રથી આરંભાયેલ વ્યંગ્ય સાહિત્યને હરિશંકર પરસાઈએ પ્રસ્થાપિત કર્યું અને શ્રી બાલ શુક્લ, શરદ જોશી, રવીન્દ્રનાથ ત્યાગી તથા જ્ઞાન ચતુર્વેદી જેવા વ્યંગ્યકારોની આખી પરંપરા પ્રસ્થાપિત થઈ છે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એટલી જ બળકટ પરંપરા રમણભાઈ નીલકંઠથી રમેશભાઈ પટેલ સુધી વિસ્તરી છે. પરંતુ હજી ગુજરાતી વિવેચકો 'હાસ્ય-વ્યંગ્ય સાહિત્ય'ને સ્વતંત્ર સ્વરૂપ આપી કે અપાવી શક્યા નથી. બે-પાંચ સંપાદનોને બાદ કરતાં એમાં વિશિષ્ટ કાર્ય પણ થયું નથી. આ સંદર્ભનાં કેટલાંય પ્રશ્નચિહ્નો આપણી ગુજરાતી ભાષાના લલાટે લખાયેલાં છે અને સંશોધકો, અભ્યાસીઓ અને વિવેચકોની સામે પણ પડકારો લઈને ઊભાં છે, ત્યારે આવા કપરા અને કઠિન સમયે આપણા હાસ્યલેખક રમેશ પટેલ 'ક્ષ' પોતાનું 'હાસ્યલોક' લઈને ઉપસ્થિત થાય છે.

અગાઉના 'સ્માઈલ પ્લીઝ'થી લેખક અહીંયાં એક કદમ આગળ વધતા જોવા મળે છે. અહીંના ૪૪ હાસ્યલેખોમાં સર્જકની કલમે નૈસર્ગિક ભાષાવિહાર કરીને રમૂજ શૈલી દ્વારા એના પ્રવાહી ગદ્યને લલિત નિબંધની કક્ષાએ પહોંચાડી દીધું છે તેથી આ લેખોને 'હાસ્યલલિત નિબંધો'ની કોટિમાં પણ મૂકી શકાય એમ છે.

આ હાસ્યગ્રંથની ખાસિયત છે એનું વિષયવૈવિધ્ય... સાવ તુચ્છ, સ્થૂળ અને નકામા વિષયોને પણ લેખક પોતાની રમૂજવૃત્તિ, બૌદ્ધિક સ્તર, અનુભવ અને ભાષાના સબળ માધ્યમથી સાહિત્યિક અને સાત્ત્વિક હાસ્યથી સભર બનાવે છે. ભલે બધા લેખો વાંચીને ખડખડાટ હસવું ન આવે પણ મૂંઝામં મરક મરક તો હસવું જ પડે છે. લેખોનાં શીર્ષકો જ આનું પ્રથમ ઉદાહરણ છે. જુઓ 'નાકનો સવાલ', 'ડાબા હાથનો ખેલ', 'ફેસ રીડિંગ', 'અમે આપને જોઈ લઈશું', 'આવો ગપ્પાં મારીએ', 'અમારું સામાન્ય અજ્ઞાન સારું છે', 'દક્ષિણા', 'બઢતીકા નામ દાઢી', 'બગાસું ખાવું એ પણ એક કલા છે', 'પોલીસદાદાની જય હો, મૂંઝ, કવિ, બે શબ્દ, ભૂલ, નિર્ણય, કાર્યવ્યસ્ત... વગેરે સાવ સામાન્ય લાગતા વિષયો, શબ્દોને સર્જકે પોતાની મૌલિક અભિવ્યક્તિથી રસપ્રદ બનાવ્યા છે. જોકે એમાં કેટલાક વિષયોમાં વિસ્તરવાની તક હતી અથવા વિષયના વધુ ઊંડાણમાં જઈ શકાય એવું હતું છતાંય લેખક એ વિષયની આસપાસ જ ફર્યા કરે છે. પરિણામે શબ્દો બદલાતા હોવા છતાંય કેન્દ્રીયભાવ બેવડાતો લાગે છે. 'આવો લેખક થઈએ'માં ધારદાર વ્યંગ્ય અને વિશેષ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની પૂરી સંભાવના હતી પરંતુ સર્જક વિષયને બાંધીને ક્યારેક સ્થૂરતામાં પણ સરી પડતા જણાય છે. આવાં અન્ય ઉદાહરણો પણ જોવા મળે

છે. વિષયના શાબ્દિક અર્થને વિસ્તારવાના પ્રયત્ન રૂપે પ્રયોજાયેલી ભાષા ક્યારેક હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી જાય છે, પરંતુ એનો આનંદ હૃદયના ઊંડાણ સુધી પહોંચી શકતો નથી, હાસ્ય માત્ર ઉપરછલ્લું જ અનુભવાય છે.

આ ગ્રંથમાં સર્જક ઘટના કે પ્રસંગ કરતાં ભાષા દ્વારા માર્મિક હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં વિશેષ સફળ રહે છે. વર્ષોનો લેખનનો અનુભવ અને ઘડાયેલી ભાષા એમના જીવનના કડવા-મીઠા અનુભવોના અર્કને સબળ અને સક્ષમ અભિવ્યક્તિના આવરણમાં પ્રસ્તુત કરે છે.

આમ જોઈએ તો હાસ્ય અને વ્યંગ્ય વચ્ચે બહુ જ પાતળી ભેદરેખા છે. હાસ્યના મૂળમાં કરુણતા છે તો વ્યંગ્યના મૂળમાં કરુણતાનો ઝંઝાવાત છે. હાસ્યની રજૂઆત કદાચ સીધી રીતે થઈ શકે પણ વ્યંગ્યની શૈલી થોડી વિશિષ્ટ અને ઉત્તેજનાત્મક હોય છે કેમકે વ્યંગ્યની રજૂઆત વખતે સર્જકના માનસમાં જીવનની કડવાશ અને વ્યવસ્થા પ્રત્યેનો આક્રોશ ધધકતો હોય છે. પરંતુ સંવેદનાની સંતુલિત સ્થિતિ એની અભિવ્યક્તિને હાસ્યમાં ઝબોળીને વ્યંગ્યની સ્થિતિનું નિર્માણ કરાવે છે. હાસ્ય અને વ્યંગ્ય આમ જોઈએ તો બાહ્યતત્ત્વ છે એનું આંતરતત્ત્વ તો કરુણતા જ છે. જે માત્ર હસાવતી નથી પણ આપણને અંદરથી ઝણઝણાવી પણ દે છે, હચમચાવી પણ મૂકે છે અને ક્યારેક સર્જકના વ્યંગ્યમાં કરુણતા અને આક્રોશ પણ ખુલ્લાં પડે છે. ‘એક ગધેડાની મુલાકાત’માં આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-વ્યવસ્થાને લેખકે સીધે-સીધી લાત મારીને પોતાનો આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો છે. તો વળી ‘પત્ર નરસિંહ મહેતાને પહોંચે’માં શિક્ષણજગતની ઠેકડીમાં ડોકાતો આક્રોશ, ‘દક્ષિણા’માં સરકારી તંત્રમાં ચાલતી પોલંપોલ, ‘અસત્યમેવ જયતે’માં ન્યાયતંત્ર સામે ઊભા થતા અનેક વ્યંગ્યાત્મક પ્રશ્નો અને ‘પોલીસદાદાની જય હો’માં આખા પોલીસતંત્રની પ્રતિષ્ઠા પર પોતાનું ધાર્યું નિશાન પાર પાડી જાય છે. ‘ઇન્ડિયન ટાઇમ’માં અનિયમિતતાને પ્રતિષ્ઠા આપવાનો પ્રયત્ન કરતા લેખક ‘મૂછ’માં ઊંડું ચિંતન પ્રગટ કરવાનું પણ ચૂકતા નથી.

જીવનનાં કેટલાંક નકારાત્મક તત્ત્વોને લેખક ભાષા, પ્રસંગ કે વ્યંગ્ય દ્વારા સકારાત્મક બનાવીને આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં સફળ રહ્યા છે. જેમ કે ‘ગુસ્સો કરવો’, ‘ભૂલી જવું’, ‘ચોરી કરવી’ જેવી અસત્ય વાતને સત્ય રૂપે પ્રસ્થાપિત કરવા માટે તાર્કિક અને રમૂજ ઉદાહરણો આપીને પોતાની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને જ્ઞાનનું પ્રાગટ્ય પણ કરે છે. ‘ગુસ્સા’ સંદર્ભે લેખક નોંધે છે કે “જો કોઈ ખરાબ બાબત હોત તો દુર્વાસાએ પંચત્વમાં લીન થતા પહેલાં અવશ્ય તે વિશે ‘જાહેર નિવેદન’ કર્યું હોત, ભોળા ગણાતા શિવજીએ પણ આવશ્યક જણાયું છે ત્યાં ત્રીજું નેત્ર ખોલવાનું અર્થાત્ પૂરી નિષ્ઠાથી કોપાયમાન થવાનું પસંદ કર્યું છે. ભગવાન પરશુરામનો કોંઈ પણ પરંપરાગત રીતે બિરદાવવામાં આવે છે. આવાં સચોટ ઉદાહરણો આપીને લેખક એમાં જ આગળ નોંધે છે કે ‘આ રીતે કોઈ જો હાનિકર્તા હોત તો કમસે કમ દેવાધિદેવો તો તેનાથી દૂર રહ્યા હોત.’ (પૃ. ૧૨૫) ‘ભૂલી જવા વિશે’ની કુટેવને પણ સર્જક ‘અતીત’ના

સંદર્ભે આખી વાતને સકારાત્મક બનાવીને આપણી સામે રજૂ કરી દે છે અને ભૂલી જવાના સામાજિક, કૌટુંબિક ફાયદાઓ જણાવીને વાંચકોને પણ એ રસ્તે દોરી જતા જણાય છે. તો વળી ‘ચોરી-ચોરી’માં લેખક વ્યવસાયે કાયદાનિષ્ણાત (વકીલ) હોવા છતાંય ‘ચોરી’ની તરફેણ કરે છે અને નોંધે છે કે ‘...ચીજવસ્તુનું, સ્વહિતાર્થે નજીવું હસ્તાંતર કરે તેને ચોરી તરીકે ઓળખવું, તે વિશેષ કરીને બુદ્ધિજીવીઓ માટે તો યોગ્ય નથી જ !’ (પૃ. ૧૪૬) અહીંયાં લેખકે ‘ચોરી’ના પર્યાય તરીકે ‘હસ્તાંતર’ જેવો શુદ્ધ, સાહિત્યિક અને શાસ્ત્રીય શબ્દ પ્રયોજીને પોતાની ભાષાશક્તિનો ઉત્તમ પરિચય આપ્યો છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલાક નિબંધોમાં ભદ્રંભદ્રીય શૈલી જોઈ શકાય છે તો વળી ક્યાંક ક્યાંક રમૂજ ટુચકાઓના પ્રયોગો સાહજિકતાથી હાસ્યલેખોમાં વણાયા છે, જે વિષયને અનુરૂપ થઈને આવતા હોવાથી સાંભળેલા હોવા છતાંય વાંચવા ગમે છે.

સર્જકે મોટાભાગના લેખોમાં ભાષાની શૈલી વકીલાતની નોટિસ, કાનૂની કે મનાઈ હુકમની શૈલી જેવી પ્રયોજી છે. વળી એના પારિભાષિક શબ્દોના પ્રયોગો પણ વારંવાર પ્રયોજાતા હોવાથી ક્યારેક ખૂંચે છે. એ કદાચ સર્જક વ્યવસાયે ‘વકીલ’ હોવાથી એની પ્રબુદ્ધ અસરમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી. ‘મોનાલિસા જેવું હસવાની નોંધ’ એક કરતાં વધુ વખત આવે છે જે બદલી શક્યા હોત તો વળી ‘આ અમારો આખરી નિર્ણય છે’માં સર્જક પોતાના ‘સ્વ’ની વ્યથા ને કથા વર્ણવતાં પોતાને જ કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. જેમાં હાસ્ય અને વ્યંગ્યની નીચે વ્યથાનાં પણ વાદળો ઘેરાયેલાં જોવા મળે છે. લેખક કહે છે કે ‘અમારી ગણના (ખરેખર અવગણના) ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ વિનાનાં રમકડાંમાં થવા લાગી છે.’ (પૃ. ૧૧૦). ભિખારી સંદર્ભે લેખકે સરસ વાત હળવી રમૂજમાં વ્યક્ત કરી છે કે “મેં પચાસ પૈસાનો સિક્કો એના ભિક્ષાપાત્રમાં નાખ્યો. નવોદિતની નબળી કૃતિ સંપાદક સાભાર પરત કરે એમ તેણે તે સિક્કો મને પરત કર્યો, જરાક લજ્જાનું હસીને બોલ્યો : ‘સાહેબ, અમારા એસોસીએશને એવું ઠેરવ્યું છે કે બને ત્યાં સુધી ભિક્ષામાં માથાદીક એક રૂપિયાનો આગ્રહ રાખવો ! એટલું જ નહીં એણે ઠરાવની નકલ પણ મને બતાવી.’ (પૃ. ૧૩૨) તો વળી પોતાની સાથે ભયાનક રીતે હસ્તધૂનન કરનાર લોકોને ઉદેશીને લેખકે સરસ વ્યંગ્ય કર્યો છે કે, “હે વત્સ ! (હકીકતમાં તો દુષ્ટ) હું લોખંડી ભીમની જેમ લોહતત્ત્વમાંથી બનેલો નથી, પરંતુ પંચતત્ત્વમાંથી બનેલો છું. વળી તું માને છે તેવો હું કોઈ કુસ્તીબાજ નથી પરંતુ હું તો કેવળ દૂરદર્શનનો કાર્યક્રમ જોતાં જોતાં દાળ-ભાત ખાઈને વિકાસ પામેલો, નાજુક નમણો જીવ માત્ર છું ! તું મારો વિનાશ કરવો છોડી દે !” (પૃ. ૧૦૭)

આવી અનેક હળવી રમૂજો આપણને ખડખડાટ હસાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, પરંતુ દુઃખ કે દર્દ જેટલું સહેલાઈથી સમજી શકાય છે એટલી સહેલાઈથી હાસ્ય સમજવું ખૂબ જ કઠિન છે. તો વળી લેખક અનિયમિતતા બાબતે ‘પ્રકૃતિ સ્વયં અનિયમિત છે ત્યારે માણસને નિયમિત થવા શા માટે વલખાં મારવા પડે તે જ સમજાતું નથી’ (પૃ. ૭૩) જેવાં વિધાનો મૂકીને પોતાનું ચિંતન પણ રજૂ કર્યું છે.

‘હાસ્યલોક’ના કેટલાક હાસ્યનિબંધો એના વિષયોની જેમ સાવ સામાન્ય બની રહે છે. કશી નવીનતા કે ચમત્કૃતિ નથી જોવા મળતી. માત્ર પ્રવાહી ભાષાને કારણે એ વાચનક્ષમ બની શક્યા છે. ‘ડઝન્ટ મેટર, ક્યારેય કોઈ ભૂલ કરી છે ?’ તેઓશ્રી કાર્યવ્યસ્ત છે ! આ સંદર્ભનાં ઉદાહરણો છે આ પુસ્તકના મોટાભાગના હાસ્યનિબંધોમાં. લેખક કોઈ પણ વાત, ઘટના કે વિચાર વિશે સામાન્ય કક્ષાનો સમાજપ્રચલિત અભિપ્રાય રજૂ કરીને ‘સારાંશમાં એમ કહી શકાય કે...’ કરીને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમાં થોડાં સફળ પણ બને છે, પરંતુ સામાન્ય અને સમાજપ્રચલિત અભિપ્રાય રજૂ કરવામાં ક્યારેક લંબાણ થઈ જતાં એમાંનાં વ્યંગ્ય અને રમૂજ બિનઅસરકારક બની જાય છે. વળી ચુમ્માળીસ લેખોમાં પ્રૂફરીડિંગની ધ્યાને આવેલી ત્રીસથી વધુ ભાષાકીય ભૂલો પણ ખૂંચે છે.

આમ જોઈએ તો હાસ્યસાહિત્યની દૃષ્ટાંતજનક સ્થિતિ-પરિસ્થિતિમાં રમેશ પટેલ ‘ક્ષ’ દ્વારા સ્વખર્ચે તૈયાર થયેલો આ હાસ્યનિબંધોનો ગ્રંથ રણમાં વીરડી સમાન છે. એને વાંચવો, વાગોળવો એ સમય તથા ધનનો સદ્ઉપયોગ કરવા જેવું છે અને મનને, હૃદયને શુદ્ધ પ્રાણવાયુથી સભર કરે છે એ પણ નોંધવું જોઈએ.

સમાજવાસ્તવનું તાર્કિક નિરૂપણ | ઇલા નાયક

[‘આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ’ : રશ્મિ શાહ, પ્ર. રનાદે પ્રકાશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૯, રૂ. ૬૦/-]

રશ્મિ શાહ જીવનવાદી લેખક છે. તેઓ કર્મશીલ નથી પરંતુ સમાજના વાસ્તવને અનુભવ અને નિરીક્ષણથી નવલકથાઓમાં વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે. તેમના વાસ્તવમાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ નિહિત હોય છે. ક્યારેક તેઓ નવલકથામાં રાજકારણીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ કે અમલદારોના ભ્રષ્ટાચારને ઉઘાડો પાડે છે તો ક્યારેક યુવાનોમાં વધતી જતી આત્મહત્યાની સમસ્યાને આલેખે છે, તો ક્યારેક જીવનની સત્ય ઘટનાનો આધાર લઈને નવલકથા લખે છે. તેમણે સત્તર જેટલી નવલકથાઓ લખી છે. તેમનો આ પરિશ્રમ “આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ” એ લઘુનવલમાં ફળ્યો છે.

“આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ” લઘુનવલમાં સાંપ્રત સમયની હવામાં તરતી રહેલી “લીવ ઇન રિલેશનશિપ”ની વાતને કેન્દ્રમાં રાખી લગ્નજીવનના અન્ય પ્રશ્નોને પણ તેઓ સ્પર્શે છે. આ નિમિત્તે પ્રસ્તુત નવલકથામાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતને તેમણે ઉચિત પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપી છે. સામાન્ય રીતે લોકો ચીલાચાલુ જીવન જીવતા હોય છે. પુરુષપ્રધાન સમાજનાં મૂલ્યો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેએ અપનાવ્યાં હોય છે. તેથી સ્ત્રી અન્યાય સહન કરતી રહી છે. સ્ત્રીના શોષણનાં અનેક કારણો છે, સ્ત્રી માટે અન્યાયનો સામનો કરવો ઘણો મુશ્કેલ હોય છે કેમકે એક સ્ત્રી દીકરીની મા છે તો દીકરાની મા પણ છે. વળી સ્વામિત્વ દાખવતો પતિ તેનાં બાળકોને પ્રેમ કરતો પિતા પણ છે. અને

પોતે પણ પતિને પ્રેમ કરતી હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં તે અન્યાય સામે લડે તો કેમ લડે ? અહીં પણ આશનાનું પાત્ર આ પ્રકારનું ચિત્રિત થયું છે. સ્ત્રીએ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે વિચારોની કેળવણીથી વ્યક્તિત્વને દઢ કરવું પડે. આત્મનિરીક્ષણ કરીને અન્ય સ્ત્રીઓની નિંદાથી તેણે દૂર રહેવું જોઈએ. પોતાની પાસે આગવું, સ્પષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ હશે તો જ તે પોતાનું સ્થાન જાળવી શકશે. અહીં ઈશિતાનું પાત્ર આ પ્રકારનું છે. ઈશિતા અને સોહમ્ કથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. આ મુખ્ય પાત્રો સાથે આશના અને વિકાસ, પથિક અને નિરાલી જેવાં યુગલો અને અપરિણીત વિદ્યાર્થી પાત્રો મૂકીને કથાનું ઉચિત પરિપાચન રહ્યું છે. ઈશિતા અને સોહમ્ અન્યોન્ય પ્રેમ કરે છે અને એક જ ઘરમાં વગર લગ્ન પતિ-પત્નીની જેમ રહે છે. તેઓ સારા મિત્રો છે. તેમણે કોર્ટલગ્ન કે સામાજિક વિધિવત્ લગ્ન કર્યાં નથી. તેઓ બંને ઇન્ટરિયર ડિઝાઇનિંગનો વ્યવસાય સાથે મળીને કરે છે. આ રીતે તેઓ પાંચ વર્ષથી સાથે રહે છે. આ દરમિયાન તેમની વચ્ચે મતભેદ થયા છે પણ બંને એકબીજાના દૃષ્ટિબિંદુને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઈશિતા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમાં માનનારી સ્ત્રી છે. આ અંગે તેના કેટલાક ખ્યાલો સ્પષ્ટ છે પણ તે અન્યની વાત પર પણ ખુલ્લા મને વિચારે છે. તે માને છે કે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધમાં શા માટે કોર્ટ-કાયદો કે અન્ય સંસ્થા કે નિયમોની દખલગીરી હોવી જોઈએ ? ઈશિતાના આ દૃષ્ટિબિંદુને અનુકૂળ થઈ પોતાના ઘરનાંઓના વિરોધ છતાં સોહમ્ એની સાથે રહે છે. ઈશિતા આશનાને કહે છે : “જે દિવસે અમને લાગશે કે હવે એકબીજાંની સાથે રહેવું શક્ય નથી ત્યારે રાજીખુશીથી અલગ થઈ જઈશું.” સમાજ એમના સંબંધોને માન્યતા આપે ન આપે એની ઈશિતાને પરવા નથી. તેના મતે સ્ત્રીએ ક્યારેય પતિનો પડછાયો બનીને જીવવું ન જોઈએ. ઈશિતાના સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના વિચારો ઉગ્ર હતા. પુરુષસત્તાક સમાજમાં અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓનું શોષણ ખૂબ ભયાનક મોટા પાયા પર થયું છે. આજે આ શોષણ પ્રતિ સ્ત્રીની જાગૃકતા વધી છે તેના પરિણામસ્વરૂપ ઈશિતાનું પાત્ર સર્જાયું છે. વળી એના આ વિચારો માટે તેનું બાળપણ અને ઉછેર પણ મહત્ત્વનાં છે. ઈશિતાની માને સાસરામાં ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું. એને સાસરિયાંઓએ જીવતી સળગાવી દીધી હતી. એના નાનાએ ઈશિતાને એક આગવી વિચારસરણીથી ઉછેરી હતી અને આત્મનિર્ભર બનાવી હતી. આથી જ તે આત્યંતિક કહી શકાય એવા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના વિચારો ધરાવે છે. જોકે એનું પાત્ર સ્વચ્છંદ રીતે વર્તતું નથી દર્શાવાયું. એ કથાકારનું પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રગટ કરે છે. ઈશિતાના પાત્ર દ્વારા નવલકથાકારે એક અંતિમથી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના વિચારો રજૂ કર્યાં છે પણ તેમના વિચારો એકાંગી બન્યા નથી. અહીં તેમણે આશના અને વિદ્યા જેવાં પાત્રો મૂકીને સમતુલા સાધી છે. આશના ઈશિતાની ઓફિસમાં કામ કરે છે. તે મધ્યમ વર્ગની યુવતી છે. તેનો પતિ વિકાસ અને સાસુ-સસરા જીવવાણી વિચારો ધરાવે છે. ઈશિતા તેને વારંવાર સમજાવે છે કે એ પતિ અને સાસુ-સસરાને પોતાના વિચારો સમજાવે અને જરૂર પડે ત્યાં રિએક્ટ પણ કરે. આશનામાં એ હિંમત નથી. એ પતિને અને પુત્રને ચાહે છે. બીજી વારનું માતૃત્વ એને આર્થિક

નબળી પરિસ્થિતિને કારણે જોઈતું નથી છતાં એ પતિને તાબે થાય છે. તે ઈશિતાને જવાબ આપે છે કે “સોહમ્ સરે પોતાના કુટુંબના વિરોધ છતાંય, કદાચ એમની અનિચ્છા છતાંય તમારી વિચારસરણી સ્વીકારી... મતલબ સોહમ્ સરની વૈચારિક શરણાગતિને કારણે સંબંધો ટકી રહ્યા.” આશના પણ એ રીતે વિકાસને અનુકૂળ થઈ રહે છે. આશના માને છે કે દરેક સમુદાયમાં સારા-ખરાબ માણસો હોય છે. આ માટે તે ટી.વી.માં જોયેલા દશ્યનું દષ્ટાંત આપે છે. વિશ્વા પણ ઈશિતાને સમજાવે છે કે આશનાનો કિસ્સો અન્યાયનો નથી, વૈચારિક સંઘર્ષનો છે. અહીં પુરુષ માત્ર શોષક અને સ્ત્રી માત્ર શોષિત એવી એકાંગી વિચારસરણી લેખકે પ્રગટ નથી કરી. વિશ્વા કહે છે : “દરેક સ્ત્રી કોમળ નથી હોતી... સ્ત્રી પણ નિર્દયી થઈ શકે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ કૂર પણ હોય છે.” આના સમર્થન માટે વિશ્વા ઈશિતાને તેની સામે આવેલો એક પ્રસંગ સંભળાવે છે, જેમાં સ્ત્રીના મનની ક્ષુદ્રતા અને સંકુચિતતાને પ્રત્યક્ષ કરાવી છે. વિશ્વા અપરિણીત છે, વકીલ છે અને સ્ત્રીઓને ન્યાય અપાવવા કામ કરે છે. પથિક અને નિરાલીનું યુગલ પણ વિશિષ્ટ છે. બાળપણથી જ સાથે મોટાં થયેલાં બંને એકબીજાને ચાહે છે. પણ પથિક બાળક ઈચ્છતો નથી કેમકે પોતે નાનો હતો ત્યારે એનો બાપ મા-દીકરાને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. અને માને જે તકલીફો સહન કરવી પડી તેનો તે સાક્ષી બની રહ્યો હતો. એની મમ્મીનાં બે વાક્યો એના મનમાં ઊંડાં ઊતરી ગયાં હતાં. મમ્મીએ કોઈને કહ્યું હતું, “સ્ત્રીએ લગ્ન ન કરવાં અને કરે તો બાળક પેદા ન કરવાં. મા-બાપની મોજ-મસ્તીની સજા નિર્દોષ બાળકે શા માટે ભોગવવાની ?” પથિકને બાળક જોઈતું નથી છતાં નિરાલી એની સાથે લગ્ન કરે છે. અને બંનેના લગ્નજીવનમાં ક્યારેય સમજનો અભાવ જણાયો નથી. નિરાલી માતૃત્વના કોમળ ભાવો એના શિલ્પમાં કંડારે છે અને અનાથાશ્રમનાં બાળકો પ્રતિ માતૃત્વ વહેવડાવે છે. પાંચ વર્ષ સોહમ્ સાથે રહ્યા પછી ઈશિતાને મા બનવું છે. તેના અજ્ઞાત મનમાં અસલામતીનો ડર લાગે છે. એ મનને મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને સોહમ્ એને બળ પૂરું પાડે છે. પરિણામે તે પુત્રીની મા બને છે. પુત્રી આંશીની વર્ષગાંઠની ઉજવણીથી કથાનો અંત આવે છે.

આ નવલકથામાં નવલકથાકારે લગ્નજીવનના પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ એક વત્તા એક બરાબર બેની જેમ વાચકની હથેળીમાં ધરી દીધો નથી. પણ વાસ્તવને અનેક કોણથી નિરૂપી એના એકાધિક વિકલ્પો સૂચિત કર્યા છે. પણ “લિવ ઇન રિલેશનશિપ”માં પુરુષ જો બેવફા નીવડે તો સ્ત્રી-બાળકની સ્થિતિ કેવી થાય તે અહીં દર્શાવાયું નથી. એનાં ભયસ્થાનો તરફ આંગળી ચીંધી નથી. લગ્નજીવનમાં કાયદાકીય મહોર સ્ત્રીના ભવિષ્યમાં તકલીફો ઊભી ન થાય તે માટે હોય છે. ગંધર્વલગ્નને કારણે શકુંતલાને પણ વેઠવું પડેલું. અહીં ત્રણ યુગલો દ્વારા લેખકે લગ્નજીવનની સફળતાના અવકાશ સર્જ્યા છે. જુદી જુદી રીતે લગ્નજીવનમાં સ્ત્રી અને પુરુષ અન્યોન્ય સમજદારીભર્યા પ્રેમથી સુંદર જીવન જીવી શકે અને અપરિણીત રહીને પણ સ્ત્રી મનવાંચિત સફળ જીવન જીવી શકે છે એવા અર્થપૂર્ણ અવકાશો લેખકે સર્જ્યા છે. તેથી જ તો “આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ” એમ

કહેવાયું. લેખકના વિચારો અહીં ગર્ભિત રહ્યા નથી. બધી વાત મુખર રીતે જ કહેવાઈ છે છતાં કથારચના એવી છે કે કૃતિ રસપ્રદ બની છે. બહુધા સંવાદ અને કથન દ્વારા રચાયેલી આ નવલકથામાં ભાષાનો સર્જનાત્મક ઉપયોગ દેખાતો નથી. વિચારપ્રવાહ સીધીસાદી ભાષામાં તીરવેગે વહે છે. આ કૃતિને નારીવાદી કૃતિ કહેવા કરતાં સામાજિક – કૌટુંબિક પ્રશ્નોને તાર્કિકતાથી રજૂ કરતી કૃતિ કહી શકાય. અહીં પાત્રોના આંતરવિકાસની શક્યતા નહિવત્ છે. પણ વાચકને વિચારતા કરે એવી આ નવલકથા આવકાર્ય છે.

પોતાની ચાલનાથી જુદા પડતા સર્જકના નિબંધો... | હરીશ વટાવવાળા

['બહુસ્યામ્' (૨૦૦૭) નિબંધસંગ્રહ : ડૉ. પ્રવીણ દરજી, પ્રકાશક : રનાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧, કાઉન, પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨, કિંમત રૂ. ૭૫/-]

ડૉ. પ્રવીણ દરજી નિબંધક્ષેત્રે એક આગવી મુદ્રા ઉપસાવતું નામ છે. પછી તેમના લલિતનિબંધો હોય, પ્રવાસનિબંધો હોય, ચિંતનાત્મક નિબંધો હોય કે હાસ્યનિબંધો હોય. એમાં એમનું લલિતગદ્ય, ચિંતન, રાજકારણ, સમાજકારણ, શિક્ષણનું ચિત્ર અને તે પણ તેમની પોતીકી શૈલીથી ઊપસે છે. એ રીતે તેઓ કેટલાક મહત્ત્વના અને અગત્યના પ્રશ્નો કોઈ પણ ઊંડાપોહ કર્યા વગર સમાજ સામે મૂકે છે. અહીં જે ગ્રંથ વિશે મારે કહેવું છે એ ‘બહુસ્યામ્’ નિબંધસંગ્રહને ઉપર જણાવેલ કોઈ ચોકઠામાં પ્રતિબદ્ધ કરીને કોઈ એક નામ આપી શકાય તેમ નથી. એટલે જ સર્જકે આ નિબંધસંગ્રહનું નામ ‘બહુસ્યામ્’ આપ્યું હશે ! પરંતુ આ સંગ્રહમાં પ્રવેશતાં તેમાં વિષયવૈવિધ્યની ભાતીગળ મુદ્રા ઊપસતી જોઈ શકાય છે. અનુક્રમણિકા વાંચતાં જ એનાં શીર્ષકો ભાવકચિત્તને આકર્ષે તેવાં નવાંનકકોર લાગે છે. ઉ.ત. ‘પરદેપોશને સલામ’, ‘ડાયોનિસિયનવૃત્તિ’, ‘અટલિકા એટલે...’, ‘ઊંઘોપનિષદ’, ‘રેઈનસ્કેપ’, ‘માણસનો તરજુમો એટલે’, ‘કાચ છે તો સાચ છે’, ‘છડી રે છડી’, ‘વીથિકાસંગ’, ‘કંઠી વંઠી છે’, ‘ઓર્બિટ... ઓર્બિટ’, ‘ચાલો, ફોંચરમાં જઈએ’ વગેરે.

આ ‘ફોંચર’ શબ્દ ભાવકને થોડો મૂંઝવે તેવો છે. એનો શબ્દકોશગત શબ્દ શોધીએ તો સર્જક કહે છે તેમ : ‘હોટેલ કે નાટકશાળામાં આરામના સમયમાં બેસવાનો પ્રેક્ષકો માટેનો ઓરડો’. પણ સર્જકને કંઈ બીજું જ અભિપ્રેત છે. આ ઓરડાના ખુલ્લાપણામાંથી મળતો આંતરિક આનંદ. જેના થકી આપણાં ‘રુદ્ધદાર’ ખૂલી જાય છે અને મળે છે અંતરનો પ્રકાશ, હૃદયના શ્વાસોસ્થવાસમાં નરી શુદ્ધતા, શુદ્ધ હવાની મહેક, અવાજનું માધુર્ય – આ બધું આપણા ચેતનાકેન્દ્ર સુધી પહોંચી જાય છે. સર્જક અહીં એક નવા જ ‘ફોંચર’ની વાત કરવા માગે છે. તેઓ કહે છે : “‘ફોંચર’નું કેન્દ્ર બહારના વાતાવરણમાંથી શ્વાસ ભરે છે, તો બહારનું વાતાવરણ કેન્દ્રમાંથી પ્રાણશક્તિ મેળવે છે.

‘ફોયર’ જેવી જગા ‘ફોયર’ રહીને ‘ફોયર’ વચ્ચે ઊભા રહેનારને અંદર-બહારથી વિસ્તારી મૂકે છે.” (પૃ. ૩) “આજે રૂંધામણ અંદરની અને બહારની વધી છે, ત્યારે માત્ર બહાર જ નહિ, અંદર પણ આવાં ‘ફોયર’ શોધવાં પડશે.” (પૃ. ૪)

‘મલકે મ અને ત’ નિબંધમાં સર્જકે ‘મ’ અને ‘ત’ને અનેક પરિમાણે મૂકી આપી એની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી છે. ક્યાંક સર્જકે ગમ્મત પણ કરી છે. ભાવકચિત્તને સ્પર્શી જાય એવો આ નિબંધ છે. તો ‘કોડિયાંનું સામ્રાજ્ય’માં દિવાળીનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. તો સ્ત્રીમાં રહેલ કેટલાંક લક્ષણોને ઉજાગર કરે છે. સાથે સાથે આ નિબંધમાં સર્જક પોતે સંકળાયા છે. તેઓ કહે છે : ‘કોડિયું’ દર દિવાળીમાં જરા અમથો પ્રકાશ પણ કેવું પરિવર્તન સર્જ શકે છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. આવો પ્રકાશ સત્ય, નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, ઊર્ધ્વગતિનો માર્ગ ચીંધે છે. ‘કોડિયું’ એકવીસમી સદીનું પણ એટલું જ સત્ય છે.’ (પૃ. ૧૮)

‘બહુસ્વામ્’માં વિષયવૈવિધ્ય કેટલું છે તેની પ્રતીતિ તેમના આ નિબંધો કરાવે છે. અહીં સર્જક તેના ભાવકને મધ્યપ્રદેશના ‘મંડપદુર્ગ’ – માંડવગઢની યાત્રા કરાવે છે, ‘ખલાલોજી મનવા’ નિબંધમાં. આ સ્થળના ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ‘બાઝ અને રૂપમતી’ને પણ યાદ કર્યાં છે. સાથે સાથે પ્રણયોત્સુક ઐતિહાસિક પાત્રો : ‘ઉદયન-વાસવદત્તા’, ‘ઉર્વશી-પુરુરવા’, ‘ચારુદત્ત-વસંતસેના’, ‘દુષ્યન્ત-શકુંતલા’, ‘રામસીતા’, ‘ઓર્વેન્ડો-રોઝાલિન્ડા’ વગેરેના પ્રેમનિરત વાર્તાલાપો, મીઠા ઝઘડા, પાંપણોના સંકેતો, ઓષ્ઠદ્વયના મરોડો વગેરેને પણ આ સર્જકે વિશિષ્ટ રીતે વર્ણવ્યા છે.

‘કેન્ડલ અને પિયેટા’માં આ સર્જક આપણને વેટિકન સિટીના ચર્ચમાં લઈ જાય છે ‘કેન્ડલ’ની સાથે ‘કેન્ડલમસ’ને મૂકી કુમારી મેરીના ‘શુદ્ધિપર્વ’ને ભાવક સામે મૂકી આપે છે.

‘ઘૂંઘટ અને પિયુ’, ‘પરદેપોશને સલામ !’, ‘ડાયોનિસિયન વૃત્તિ’ વગેરે નિબંધોમાં પ્રવેશ કરતાં સર્જકે એમનાં અતીત સંસ્મરણોને ભાવકચાક્ષુષ કર્યાં છે. ‘ઘૂંઘટ’ વિશે ‘આઘું ઓઢવું’ એ શબ્દ આજે પણ ગામડાંઓમાં પ્રચલિત છે. એમ કહી સ્ત્રી વિશેની સ્ત્રીની ભાવનાઓ, લાગણીઓ પ્રકટ કરી ભાવકચિત્તને કૌતુકજગતમાં લઈ જાય છે. ગામડાંમાં ઘરને ખૂણે ભીંતની આડશ લઈને કાથીના ખાટલા પાછળ રમાતી ‘ઘર ઘર રમાતી રમત’નું દૃશ્ય આજે પણ તાજું ને તાજું રહ્યું છે. ‘પરદેપોશને સલામ !’ નિબંધમાં બાળકોની વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, સંવાદો, ક્રિયાઓની સાથે મોટેરાંઓની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ, લાગણીને સાંકળી છે. એટલું જ નહિ, સમાજ અને રાજકારણને પણ સાંકળ્યાં છે. એ રીતે વિષયની બહુલતા કેટકેટલા પરિમાણે વિકસે છે તેનો આલેખ પણ આ સર્જકે દોરી આપ્યો છે અને પડદા – પરદેપોશ-નું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. ‘ડાયોનિસિયન વૃત્તિ’ નિબંધમાં સર્જકે આખેઆખું અકબંધ ગામડું ભાવક સામે મૂકી આપ્યું છે. ‘ગામડું’ શબ્દમાંથી ‘મ’ને ઉઠાવી લઈએ તો ‘ગાડું’ થાય – આ ગાડા વિશે, એની ધૂંસરીએ જોડાતા જાતવાન બળદોને, એને હાંકનાર હાકેડુંને અને પોતાની – સર્જકની બહેનના લગ્ન પ્રસંગે શણગારેલાં ચૌદ ચૌદ ગાડાં, શણગારેલા બળદો, ગાડામાં બેઠેલી જાનડીઓ, જાનૈયાઓ, અને હાકેડુઓ પોતાના ગાડાને આગળના ગાડાથી આગળ લઈ જવાની હોડ આ બધું એકસાથે સર્જકે ભાવક ચાક્ષુષ કર્યું છે. તો

‘લોકસ્પંદ’ અને ‘ભાવસ્પંદ’ના હિલોળની છાલક મારીને ભાવકને રળિયાત કર્યો છે. એ રીતે આજની કાર સામે ગાડાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

‘વાવ અને રૂમઝૂમ ફુંવરી’ નિબંધમાં શબ્દકોશમાંથી ભુલાઈ જતા શબ્દો ‘વાપી’ (વાવ), ‘વિહીર’ (ફૂવો), ‘દીર્ઘિકા’ (પગથિયાંવાળી વાવ) વિશે થતી અર્થનિષ્પત્તિ અને તે વિશે વિશેષ વાત કરી છે. તો એની આજુબાજુના પર્યાવરણને, લોકોક્તિઓ અને રૂઢિગત માન્યતાઓને આ સર્જકે જીવંત બનાવ્યું છે. એનાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યોને ભાવક સામે મૂકી આપ્યાં છે. સાથે સાથે તેઓ શબ્દભીતરની હરફર કરવાનું પણ કહે છે. શબ્દના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરી એના અર્થ અને નર્થને શોધી લાવવાનું પણ કહે છે. ‘ભૂતકાળ’ બની ગયેલા શબ્દ સાતે આપણી નિસબત રહી હોય તો નવી પેઢીએ આવા અજાણ્યા શબ્દો કે અલ્પપરિચિત શબ્દોને પરિચિત કરવા પડશે. ‘એવી પેઢી પાસે આવા શબ્દોને કોઈકે લઈ જવા પડશે, એ શબ્દો સાથેના સંદર્ભો, પરિપ્રેક્ષ્યો કે પરિસરોને કોઈકે ઉઘાડી આપવા પડશે.’ (પૃ. ૨૩) એવી ચિંતા પણ વ્યક્ત કરી છે. એ સંદર્ભે સર્જકે ‘વાપી’ શબ્દના અર્થને ઉજાગર કર્યો છે. તો ‘વાપી’નો આનુષંગિક શબ્દ ‘દીર્ઘિકા’ની પણ અહીં વાત કરી છે. અને ‘વાવ’ના અસ્તિત્વ વિશે ચિંતા પણ કરી છે. તો ‘વાવ’ની ફરતે કેટલીક કિંવદન્તીઓ : ‘ઝાંઝર સાથે છમ્મ-છમ્મ પગથિયાં ઉતરતી રાજકુંવરી, ગોખમાં કોઈક દેવ કે દેવીનું, ગાંધર્વકન્યાનું, માતૃકાઓનું શિલ્પનિર્માણ એ પ્રતિમાઓની મુદાઓમાંથી કશુંક પામવાનું, એની બંધિયાર જળરાશિ, વાવની કોઈક દિશાએ દટાયેલા સોના-મહોરના ચરુઓ, વણઝારાના કબીલાઓ એ સંગે લાખા વણઝારનું સ્મરણ. એ રીતે સર્જકે વાવની ઐતિહાસિકતા, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને પ્રકટ કર્યાં છે.

‘અટ્ટાવિકા એટલે...’ નિબંધમાં સર્જકે એનો અર્થ સમજાવી ઝરૂખો, ગેલેરી, છજુંનું મહત્ત્વ પણ સમજાવ્યું છે. સાથે સાથે વિદિશાનગરીના રાજકુંવર અગ્નિમિત્રની સવારી ‘મેઘદૂત’ના સર્જક કવિ કાલિદાસને યાદ કરી તેનાં આનુષંગિક ઉજ્જયિની પૌરાણનાઓમાં નેત્રરસને માણવાનું કહે છે અને યક્ષને એ નેત્રરસને માણીને જ આગળ જવાનું કહે છે. અટ્ટાવિકાની અર્થવત્તા વિશેષ ખોલીને આ સર્જક કહે છે કે ત્યાં બેસીને આખા જગતને એક ફિલ્મના દૃશ્યની જેમ નિહાળવાનું. અહીં બેસીને રાધા, મીરાં, એમિલી કે સાફ્લોએ કરેલી પ્રતીક્ષા. આ સર્જકે અહીં ‘ગાર્સિયા લોર્કા’ જેવા ચિંતકને પણ યાદ કર્યાં છે. એ રીતે સર્જકે ઝરૂખાનું મહત્ત્વ વધારી દીધું છે.

‘ઊંઘોપનિષદ’ નિબંધ લખતાં લખતાં સર્જક એક અજાણ્યો અને ભીતરી ડર અનુભવે છે. આપણા તહેવારો નવરાત્રીમાં ‘ઊંઘ’નો ભોગ આપનાર વાયબ્રન્ટ ગુજરાતનાં ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો ઉપર સર્જક ગર્વ કરે છે. સાથે સૂચન પણ કરે છે કે : ‘પંદર દિવસના અખંડ ઉજાગરા પછી એક નિદ્રોત્સવ પણ પંદર દિવસ માટે હોવો જોઈએ... અને સરકારી રાહે ફેસ્ટિવલનું અધિકૃત રૂપ આપવું.’ (પૃ. ૭૬) તે પછી તો સર્જકે ઘણાં સૂચનો કર્યાં છે. વાયકો ઉપર એનો અમલ કરવાનું છોડી દઈ છે. કટાક્ષની ધાર ઉપર રચના કેવી હોઈ શકે એનો આ નમૂનો છે.

આ સર્જક છત્રી માટે એક શબ્દ 'રેઇનસ્કેપ'નો પ્રયોગ કરે છે. અને કહે છે : 'છત્રીને મનુષ્યમાં રસ છે - આદિકાળથી. માનવીની આરત અને ઐશ્વર્યો બંનેને તે છતાં કરતી આવી છે. કદાચ આ એક એવું ઉપકરણ છે, જેની નીચે રહેલો 'મનુષ્ય' વધુ અનાવૃત થાય છે, વધુ ખૂલે છે - એકલો કે સમૂહમાં - બંને વેળા. કદાચ દરેક જણ આવી એક 'છત્રી'ને સંગ ફરી રહ્યો છે. તેમ નથી તો પછી ઉપરવાળાની મસમોટી છત્રી તો કમાલ કરતી ઝળૂંબી રહી છે જ !' (પૃ. ૯૩) આ રીતે સર્જકે છત્રીનો મહિમા અને મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. અને કનુ પટેલનાં ચિત્રો નિહાળતાં તેઓ છત્રી એટલે રેઇનસ્કેપનો જ એક ભાગ છે તેમ કહે છે. અને છત્રીને 'જીવનભાષી' શબ્દ દ્વારા નવાજે છે.

તમે તમારા કમ્પ્યુટર સામે બેસી કીબોર્ડ અને માઉસ સાથે કેળવાયા છો. કીબોર્ડ અને માઉસ દ્વારા તમે જેની સામે ઓનલાઇન પર જવા ઇચ્છતા હો તે વેબસાઇટ ખુલ્લી કરો છો. પછી એની સાથે વાત કરવા જણાવો છો. પછી તો તમે, તમારું કમ્પ્યુટર અને સામેની વ્યક્તિ. પછી તે વ્યક્તિ દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણામાં હોય તેની સાથે વાતો કર્યાં જ કરો છો... સંબંધની એક નવી જ દિશા વેબસાઇટ દ્વારા ખૂલે છે. વાતો બંધ થતાં જ તમે વેબસાઇટ બંધ કરો છો અને ફરીથી તમારી દુનિયામાં પાછા ફરો છો. આ આખી પ્રક્રિયાને ડૉ. પ્રવીણ દરજી તેમના નિબંધ 'ઓનલાઇન... ઓનલાઇન...'માં સમજાવે છે, તે પણ નિબંધની પરિભાષામાં રહીને. 'ઓનલાઇન'ને આ સર્જક એકવીસમી સદીના કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવે છે. તેની પાસે જે ઇચ્છો તે મળે ! પત્રકારો, સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, ડૉક્ટરો વગેરેને તૈયાર પડીકાં અહીંથી તરત પ્રાપ્ત થાય. તૈયાર મસાલો ભરપટ્ટે મળી રહે. આખા વિશ્વ સામે આપણા પ્રશ્નો મૂકી તેના જવાબો તરત જ વિશ્વ પાસેથી ઓનલાઇન દ્વારા મેળવી શકીએ છીએ. પરંતુ આ સર્જકે એક ડર એ પણ વ્યક્ત કર્યો છે કે, 'બધું જ સોનું થઈ જશે તો પેલી કથા-વાર્તાની જેમ ખાવાનું શું ? આપણી પંચેન્દ્રિયોનું સત્ય ઝૂંટવાશે ત્યારે હાડ-ચામ-માંસ જ અવશેષમાં રહેશે ને ?' (પૃ. ૧૩૪) એવો પ્રશ્ન પણ ભાવક સામે મૂકે છે.

આ નિબંધ વાંચીને દક્ષિણ ગુજરાતમાં 'ગુજરાતી અધ્યાપક સંઘ'માં ગદ્ય વિશે પ્રો. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ વક્તવ્ય આપતાં પ્રવીણ દરજીના 'બહુસ્યામ્'ના નિબંધોને અનુઆધુનિક ગદ્યના નમૂના રૂપે જોવા આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું. અને 'ઓનલાઇન' નિબંધના અંશોનું તેમણે પઠન પણ કર્યું હતું. અને સર્જકના ગદ્યની વિશેષતાઓ બતાવેલ તે નોંધવા સરખું ખરું.

આ સમગ્ર નિબંધસંગ્રહ વાંચ્યા પછી આ નિબંધસર્જકે કેવું કેવું વિષયવૈવિધ્ય દાખવ્યું છે અને પોતાની ચાલનાથી જુદા પડતા રહ્યા છે અને એ સાથે લલિત નિબંધમાં રહેલી શક્યતાઓને કેવી કેવી રીતે તાગી શકાય તેના દૃષ્ટાંત રૂપે આ નિબંધસંગ્રહને ખાસ જોવો રહે. નિબંધક્ષેત્રે તેમનું એ રીતે આ જુદી દિશાનું કૌવતવાળું પ્રસ્થાન છે.

આજકાલ એક પ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ માત્ર પ્રવૃત્તિ નથી પરંતુ કર્તવ્ય છે. સહુકોઈ ગુજરાતી ભાષીનું એ દાયિત્વ છે. વિકિપીડિયામાં ૧૦૦ જેટલી ફાઇલો ગુજરાતીમાં અપલોડ કરવામાં આવી છે. દરરોજ એમાં વધારો કરવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં ગુજરાતી સાહિત્યકારની શ્રેણી હવે વિકિપીડિયામાંથી આખા વિશ્વમાં ઉપલબ્ધ બની છે. વિકિપીડિયાની નીતિ જાહેર છે. એ મુક્ત વિશ્વકોશ છે. જેમાં બધાં લખી શકે છે એટલે મૂળ લખાણમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ યોગ્ય ઉમેરણ કરી શકે છે, પરંતુ મૂળ લખાણ અને એના પ્રમાણભૂત માહિતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વેબસાઇટ પર અકબંધ રહે તેવી લિન્ક પણ વિકિપીડિયામાં આપવામાં આવી છે. પરિષદની આ પહેલનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. અવાનારા સમય માટેનું આ તો પ્રથમ પગલું જ છે. આ અને આવી પ્રવૃત્તિ રાતદિવસ ચાલુ રહે તે અનિવાર્ય છે. એવા દાતાઓની જરૂર છે જે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય માટે ઉદાર બની આર્થિક સહાય કરે. અત્યારે માત્ર એક ઓપરેટર કાર્યરત છે. પરંતુ જરૂર છે ઓછામાં ઓછા દશ ઓપરેટર અને પ્રૂફરીડરની. આ ઐતિહાસિક વળાંક પરિષદના ભાવી પગલાનો માત્ર નમૂનો છે.

આઝાદી પછી જાણે અજાણે આપણે ચાર વાતનું ધ્યાન જેટલું રાખવું જોઈએ એટલું રાખ્યું નથી. મા, માતૃભાષા, બાળક અને બાળસાહિત્ય પરત્વેની આપણા સમાજની ઉપેક્ષા હવે ચાલે એમ નથી. માતૃભાષા પ્રત્યેની પરિષદની નિસબત હવે જગજાહેર છે અને એ પ્રવૃત્તિ હમણાં આવનારા સમયમાં કેન્દ્રસ્થ રહેશે. બાળસાહિત્ય પરત્વે હવે દર માસે એક કાર્યક્રમનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. આ બાળસાહિત્ય - સતત ચયન, મનન અને સર્જન થાય એ આજની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. મોટા ગજાના સાહિત્યકારો જેવાં કે લાભશંકર ઠાકર, ધીરુબહેન પટેલ, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ જેવા સર્જકો જોડેથી આજની પેઢીના સાહિત્યકારોએ ધડો લેવા જેવો છે. આજના સર્જકે બાળસાહિત્યમાં રત રહેવું પડશે. ઉત્તમ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવું પડશે એ વાત ભાષા અને સાહિત્ય અન્વયે ખૂબ અનિવાર્ય છે. વિશ્વસાહિત્યમાંથી, ભારતીય સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ બાળસાહિત્ય ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી લાવવું પડશે તો અનેક બાળસાહિત્યસર્જન માટે કાર્યશિબિરો યોજવી પડશે. પરિષદે હાલ બાળસાહિત્ય અકાદમી સાથે રહી કાર્ય આરંભ્યું છે. એનીબહેન સરૈયા લેખિકા નિધિ અંતર્ગત બહેનો બાળસાહિત્ય રચતી રહે એવા પ્રેરણાત્મક કાર્યક્રમો તો ધીરુબહેન કરે છે. એમાં વધુ ને વધુ બહેનો જોડાય એ પણ જરૂરી છે.

રહી વાત 'મા' અને 'બાળક'ની. પરિષદે એમાં પણ પહેલ કરી છે. લગભગ

૪૦ જેટલાં બાળકોને પરિષદમાં બોલાવી એમની કલાતિક્ષાને સંકોરવાનું કાર્ય પણ શરૂ થયું છે. વેકેશન ઉપરાંત હવે માસે એક દિવસ પરિષદ-પરિસર એમના કલરવથી ગૂંજે છે. હમણાં નજીકના ભવિષ્યમાં એક સંસ્થા નામે 'અવકાશ' પણ પરિષદ જોડે રહી યુવાન 'મા'ને કેન્દ્રમાં રાખી વિવિધ કલાકીય સંવાદો વચ્ચે એમના મનનું ઘડતર કરવા માટેનો કાર્યક્રમ વિચારી રહી છે. આશા છે આવનારા સમયમાં આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ પરિષદની વિસ્તરતી જતી ક્ષિતિજોને યોગ્ય વિસ્તારશે. લીયો કલબ, અમદાવાદ સાથે રહી કોર્પોરેશનનાં બાળકોની ચિત્રસ્પર્ધા આપણે આંગણે યોજાઈ, પણ મોટી વાત એ બની એ બધાંય વિદ્યાર્થીઓ આપણા બાળપુસ્તકાલયમાં રમમાણ રહ્યાં અને કેટલાકે નિયમિતપણે બાળપુસ્તકાલયમાં આવવાનું નક્કી કર્યું. આટલાટલું થયા પછી આપણી કસોટી થતી રહે છે. આપણાં હેતુ અને ઉદ્દેશોને આપણે વધુ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપકતામાં જોવાં પડશે. હમણાં જ કોર્પોરેશનનું આ વર્ષનું ટેક્ષબિલ આવ્યું માત્ર ૧,૮૮,૦૦૦/- (એક લાખ ઇઠ્ઠાસી હજાર પૂરા). ખબર નથી પડતી આપણો સમાજ, આપણાં રાજકીય નેતાઓ કે આપણે બધા આ આર્થિક અતિક્રમણોને ક્યારે ખાળી શકીશું ? પરિષદ જેવી આટલી જૂની સંસ્થા જ્યારે આટલું વિશાળ કાર્ય કરી રહી છે ત્યારે છેવટે તો લોકોની ભાગીદારી જ સર્વોપરી રહી છે અને એ જ આપણી મૂડી હશે આવનારા સમયને બાથ ભીડવાની. ખેર, હાલ તો આ જ આપણું પાથેય.

- અસ્તુ.

જોશી - શ્રીધરાણીના બાળસાહિત્ય વિશે પરિસંવાદ

આપણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો ઉમાશંકર જોશી તથા કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે, બાળસાહિત્યમાં એમના પ્રદાન બદલ ઋણસ્વીકાર કરવા અને સ્મરણાંજલિ અર્પવા માટે એક પરિસંવાદ ૨૪ જુલાઈ ૨૦૧૧ને દિવસે, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના સહયોગમાં બાળસાહિત્ય અકાદમી દ્વારા યોજવામાં આપ્યો હતો. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત શેઠે કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં બાળકાવ્યો વિશે, ડૉ. સતીશ વ્યાસે કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં બાળનાટકો વિશે અને કવિ યોસેફ મેકવાને ઉમાશંકર જોશીનાં બાળ-કિશોરકાવ્યો વિશે અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવચનો પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં. ત્રણે વક્તાઓએ ઉપસ્થિત શ્રોતાઓના લાભમાં બાળકાવ્ય, બાળનાટક, અને એકંદરે બાળનાટકની વિભાવનાઓ પણ દર્શાવી હતી. પરિષદના મહામંત્રી રાજેન્દ્ર પટેલ તથા બાલસાહિત્ય અકાદમીના કન્વીનર યશવન્ત મહેતાએ પ્રાસંગિક રજૂઆતો કરતાં આજે બાળસાહિત્યને ક્ષેત્રે કઈ-કઈ આવશ્યકતાઓ છે, એનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. પ્રા. નટવર પટેલે કાર્યક્રમ સંચાલન સંભાળ્યું હતું.

આગામી કાર્યક્રમ

(સ્થળ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

પાક્ષિકી - સંયોજક : દીવાન ઠાકોર

તા. ૪-૮-૨૦૧૧, ગુરુવાર, સાંજે-૬-૦૦ કલાકે
સુરેશ ઓઝા અપ્રકાશિત વાર્તાનું પઠન કરશે.
તા. ૧૮-૮-૨૦૧૧, ગુરુવાર, સાંજે-૬-૦૦ કલાકે
કલ્પેશ પટેલ અપ્રકાશિત વાર્તાનું પઠન કરશે.

અંથ સાથે ગોઠડી - સંયોજક : હરીશ ખત્રી, ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

તા. ૨-૯-૨૦૧૧, શુક્રવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
દિલીપ ચંદુલાલ અરવિંદ અડીંગાના 'બાઇટ ટાઇગર' પુસ્તકનો આસ્વાદ કરાવશે.

નાટ્યપરિક્રમા - સંયોજક : અદિતિ દેસાઈ

તા. ૭-૯-૨૦૧૧, રવિવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
અદિતિ દેસાઈની ફિલ્મયાત્રાનું સ્ક્રીનિંગ
સાબરકાંઠાના પોશી વિસ્તાર તથા બારીયા વિસ્તારના આદિવાસી કલાકારો સાથે
નૂતન નાટ્યપ્રયોગ દર્શાવતી ફિલ્મ સ્ક્રીનિંગ.

અનુવાદ-અભિમુખતા - સંયોજક : રૂપા શેઠ, વિભા ત્રિવેદી

તા. ૧૩-૯-૨૦૧૧, મંગળવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
ઉત્તમ અનુવાદનું પઠન અને ચર્ચા થશે.

કાવ્યપ્રત્યક્ષ - સંયોજક : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

તા. ૩-૯-૨૦૧૧, શનિવાર, ૬-૦૦ કલાકે, કાવ્યપ્રત્યક્ષ અંતર્ગત કાર્યક્રમ.

એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ - સંયોજક : પ્રજ્ઞા પટેલ, પારુલ દેસાઈ

તા. ૬-૯-૨૦૧૧, મંગળવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
લેખિકા બહેનો દ્વારા અપ્રકાશિત કૃતિઓનું પઠન અને ચર્ચા.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર

તા. ૭/૧૪/૨૧/૨૮-૯-૨૦૧૧, બુધવાર, સાંજે-૭-૦૦ કલાકે, બુધસભા.

નવોદિત સર્જક સાથે સંવાદ - સંયોજક : ધ્વનિલ પારેખ, ભરત સાધુ

તા. ૨૭-૯-૨૦૧૧, શનિવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
નવોદિત સર્જકોની અપ્રકાશિત કૃતિઓનું પઠન અને ચર્ચા

S

દાનની વિગત

પત્રકારત્વ અભ્યાસક્રમ પેટે મળેલ દાન

મયૂરભાઈ કે. શ્રીધરાણી, મુંબઈ ૨૫૦૦૦/-

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર માટે મળેલ દાન

અવિનાશ બી. પારેખ, મુંબઈ ૧૧૦૦૦/-

(શ્રી ગુણવંત શાહના વ્યાખ્યાન નિમિત્તે)

r

૬ તા. ૨૪-૬-૨૦૧૧ના રોજ બહુમુખી પ્રતિભાવાન સર્જક-અનુવાદક ડૉ. નવનીતલાલ રા. ઠક્કરનું અવસાન થયું. એમને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ.

૬ તા. ૯-૧૦ મે, ૨૦૧૧ના રોજ વ્યાખ્યાનકલા, લેખનકલા, વાચનવિશેષ એ ચાર પરિમાણોમાં અધ્યાપકોને નવેસરથી તાલીમ મળે એ માટે સુમન શાહે ગુજરાતીના કેટલાક અધ્યાપકો અને સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોના સહયોગથી રચેલા 'પુનરપિ' -once Again- સંગઠનના ઉપક્રમે, વ્યાખ્યાનકલા વિશેનો બીજો કાર્યશિબિર જ્ઞાનદા એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, ભરૂચ-સંચાલિત એમેટી સ્કૂલના પ્રાંગણમાં યોજાયો હતો. શ્રી વિનોદ જોશીએ વ્યાખ્યાન રસપ્રદ, અભ્યાસપૂર્ણ અને વિદ્યાર્થીલક્ષી હોવું જોઈએ એ બાબતે અંગત અનુભવની ભૂમિકાએ વિસ્તારથી વાત મૂકી હતી. અધ્યાપકો દ્વારા આપવામાં આવેલા વ્યાખ્યાનનો સુમન શાહ અને વિનોદ જોશીએ મૈત્રીપૂર્ણ પરામર્શ કર્યો હતો. સુમન શાહે, 'એ વિશે હું વ્યાખ્યાન કરું તો કઈ રીતે ?' એવા વિષય પર ઉમાશંકર જોશીના ચાર પંક્તિના કાવ્ય, 'ઝાડ પર કુહાડાના' વિશે પોતાની વ્યાખ્યાનકલાથી સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા હતા. રાત્રિબેઠકમાં જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે 'લિટ્-ક્રિવઝ'નું સુંદર સંચાલન કર્યું હતું.

૬ ગુજરાતીની અસ્મિતાના જ્યોતિર્ધરની રણજિતરામ વાવાભાઈની સ્મૃતિમાં અપાતો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૨૦૧૦) વિખ્યાત પુરાતત્ત્વવિદ્ અને મંદિર સ્થાપત્યના તજજ્ઞ શ્રી મધુસૂદન ઢાંકીને અર્પણ કરવામાં આવશે. જ્યારે ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી અપાતો ૨૦૧૦નો ધનજી કાનજી ગાંધી ચંદ્રક વાર્તાકાર અને કવિ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને એનાયત કરવામાં આવશે. બંને વિદ્વાનોને હાર્દિક અભિનંદન.

૬ 'ગદ્યપર્વ'ના તમામ એકથી પંચોતેર અંકોની જૂજ નકલો પ્રાપ્ય છે. વહેલાં તે પહેલાંના ધોરણે દર્શાવેલ વિગતો અને દર મુજબ મેળવી લેવા. ૧થી ૭૫ અંકો - ૧૦,૦૦૦/-, ૧થી ૨૦ અંકો ૩,૦૦૦/-, ૨૧થી ૪૫ અંકો ૨,૦૦૦/-, ૪૬થી ૭૫ અંકો ૨,૦૦૦/- રકમ ચેકથી ગીતા નાયકના નામે નીચેના સરનામે મોકલવી. સરનામું : ગીતા નાયક, C-૭૦૩, વીણાસરગમ, મહાવીરનગર, કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૭. ફોન : ૦૮૩૨૩૦૫૮૨૨૧, ૦૨૨-૬૬૭૯૧૩૪૧.

૬ ગુજરાત સરકાર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા આપવામાં આવતો યુવા સાહિત્યકાર ગૌરવ પુરસ્કાર ગુજરાતી ભાષાના ચાર યુવા સાહિત્યકાર શ્રી સૌમ્ય જોશી (૨૦૦૭), શ્રી ધ્વનિલ પારેખ (૨૦૦૮), શ્રી હરદ્વાર ગોસ્વામી (૨૦૦૯), શ્રી અનિલ ચાવડા (૨૦૧૦)ને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. સૌને હાર્દિક અભિનંદન.

પ્રિય પ્રફુલ્લભાઈ,

વંદન. 'પરબ' જાન્યુ.-ફેબ્રુ.-૨૦૧૧ના 'ઉમાશંકર જોશી : કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક'માં તેમજ 'આત્માની માતૃભાષા'માં પણ 'કર્ણ-કૃષ્ણ' કાવ્યમાંની, પૃ. ૧૩૩ પરની કર્ણની ઉક્તિની અંતિમ પંક્તિ આમ છપાઈ છે.

'મળી ઘડી અર્ધઘડી ન માતને' - પરંતુ મૂળે તે પંક્તિ આમ છે - 'મળી ઘડી અર્ધઘડી ન માતને' - વાસ્તવમાં 'અર્ધ'ને બદલે 'અર્ધ' છે. આ ભૂલ શી રીતે થઈ ? - એ જિજ્ઞાસાથી પાછાં પગલે ચાલ્યો તો, 'સમગ્ર કવિતા', 'ઉમાશંકરનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો' એ બંને પુસ્તકોમાં અર્ધઘડી જ છપાયું છે. પછી 'પ્રાચીના'ની પ્રથમ અને દ્વિતીય આવૃત્તિ (૧૯૪૪ અને ૧૯૪૭)માં ગયો. ત્યાં અર્ધઘડી જ છપાયું છે.

મનુભાઈ પંચોળીએ નવમા ધોરણમાં તથા લોકભારતીના બીજા વર્ષમાં આ દીર્ઘકાવ્ય તહેલિલથી ભણાવ્યું હતું - તેથી આ, અર્ધઘડી તો ન હોય એવું અનુભવાયું. લોકશાળા અને લોકભારતીમાં દરરોજ કાંતણકાર્ય વેળા આ 'કર્ણકૃષ્ણ' અને મેઘાણીનાં 'સૂના સમદરની પાળે' તથા રવીન્દ્રઅનુવાદ 'અભિસાર' - આખાં ને આખાં અમે હેરેથી ગાતાં - એ સંસ્કાર ખપ લાગ્યો હશે ? અટકું ?

તમારો

રમેશ ર. દવે

S

તંત્રીશ્રી,

'પરબ'ના ગતાંકમાં રાજેશ વ્યાસે પોતાના લેખમાં કલાપીના કાવ્ય 'આપની યાદી'ને ગઝલ તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે નવાઈની વાત છે અને એથી આ પત્ર.

કાવ્યરચનાના કેટલાક ચોક્કસ નિયમો હોય છે જેમનું પાલન કરતી કૃતિ જ જે તે નિયમ જેમાં અનિવાર્ય હોય તે સ્વરૂપને નામે ઓળખાય છે. જેમ કે, સોનેટમાં ૧૪ પંક્તિ ફરજિયાત ગણાય, એક પંક્તિ વધુ નહિ, એક પંક્તિ ઓછી નહિ. ઉમાશંકર જોશીના 'બળતાં પાણી'માં ૧૩ પંક્તિ છે તેથી એ સોનેટ ગણાયું/ગણાતું નથી. ત્રણ પંક્તિ અને પ્રત્યેકનું અનુક્રમે પાંચ-સાત-પાંચનું અક્ષરબંધારણ ન હોય એવું કાવ્ય હાઈકુ નહિ ગણાય. કહેવાનો અર્થ, ગઝલના પણ આવા નિયમો છે જ, જે ગઝલ (વિશે) લખનારે જાણી લેવા, આત્મસાત્ કરી લેવા જોઈએ.

રદીફ અને કાફિયાનું આયોજન ગઝલનું વ્યાવર્તક, બલકે અનિવાર્ય લક્ષણ મનાયું છે. (ગૈર મુરાદફ ગઝલને બાદ કરતાં) કોઈ પણ ગઝલના મત્લઅ તરીકે ઓળખાતા પહેલા શેરની બન્ને પંક્તિઓ - અનુક્રમે મિસ્લા-ઇ-ઉલા અને મિસ્લા ઇ-સાની -માં, અને એ પછી આવતા તમામ અશઆરના મિસ્લા-ઇ-સાનીમાં એ ફરજિયાત હોય છે. ગઝલ તરીકે સ્વીકારાતી કોઈ પણ રચનામાં, આમ, મત્લઅની પ્રત્યેક પંક્તિના અંતે આવતા પદ કે પદસમૂહને આધારે બાકીની આખી રચનાનાં રદીફ અને કાફિયા નક્કી થઈ જાય છે. મત્લઅમાં - અને એ પછી એ ગઝલના દરેક શેરની બીજી પંક્તિમાં - જે

પદ કે પદસમૂહ બદલાયા વિના પુનરાવર્તિત થાય છે તેને 'રદીફ' કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો, શેખાદમ આબુવાલાની એક ગઝલના મત્લઅ 'સુરાલયમાં જૈશું, જરા વાત કરશું' અમસ્તી શરાબી મુલાકાત કરશું'માં વકાફરે જુદું પાડી બતાવેલું પદ 'કરશું' આ ગઝલની રદીફ છે અને સમગ્ર રચનામાં આ જ રદીફ રહેવાની છે એ મત્લઅથી સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. જેમ કે, આ ગઝલનો એક અન્ય શેર આવો છે : 'મુહબ્બતને રસ્તે સફર આદરી છે, | મુહબ્બતને રસ્તે ફના જાત કરશું.'

'કાફિયા' રદીફની તરત જ પૂર્વે આવતું પદ છે અને એ ગઝલના મત્લઅમાં રદીફની જોડાજોડ નક્કી થઈ ગયા પછી બાકીના દરેક શેરની બીજી પંક્તિમાં અન્યાનુપ્રાસ જાળવીને બદલાતા રહે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણના મત્લઅની બન્ને પંક્તિઓમાં અને એ પછી ટાંકેલા શેરની બીજી પંક્તિમાં 'કરશું' એ પદની પહેલાં અનુક્રમે 'વાત' અને 'મુલાકાત' તથા 'જાત' એ શબ્દો આવે છે, એ ત્રણે શબ્દોમાં અંત્ય '-આત' સામાન્ય છે. જ્યારે એની પહેલાં આવતા વર્ણો બદલાય છે. અહીં 'વ-' અને 'મુલાક-' તથા 'જ-' '-આત' સાથે જોડાઈને 'વાત', 'મુલાકાત', 'જાત', એમ આ ગઝલના કાફિયા બને છે.

કાફિયા કાં તો યુસ્ત હોઈ શકે અથવા આઝાદ હોઈ શકે. વગર/નગર/ ડગર/ મગર, એ જાતની પ્રાસરચના ધરાવતી ગઝલના કાફિયામાં '-અગર' સમાન છે, અને 'વ', 'ન', 'ડ', 'મ' એ વર્ણો 'ગર' સાથે જોડાઈને કાફિયાનું નિર્માણ કરે છે - આ યુસ્ત કાફિયા થયા. વિપક્ષે, વગર/સમય/મરણ/જનમ એ પ્રકારની પ્રાસરચનામાં માત્ર 'અ'ના જ પ્રાસ મેળવ્યા હોવાથી એ આઝાદ કાફિયા થયા. જેમાં રદીફ-કાફિયાનો આ નિયમ ન પળાયો હોય તેવી કોઈ રચનાને ગઝલ ન કહી શકાય.

ગઝલના આ નિયમને ધ્યાનમાં રાખી કલાપીના આ કાવ્યની પહેલી બે પંક્તિ જોઈએ : 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની | આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે આપની'. કલાપીએ અહીં "રદીફ" તરીકે "આપની" શબ્દ લીધો છે, અને તે આખી કાવ્યકૃતિમાં જળવાયો છે. એટલે કે, ગઝલ બનવા માટેનો રદીફનો નિયમ અહીં પળાયો છે પણ કેવળ રદીફ જળવાય એથી કોઈ રચના ગઝલ બની જતી નથી, બલકે ગૈર મુરાદફ ગઝલમાં તો રદીફ જ હોતી નથી. આ કહેવાતી ગઝલના કાફિયા તપાસતાં જોવાશે કે આખી રચનાનું પ્રાસબંધારણ નક્કી કરી આપતા એના મત્લઅમાં જ ગરબડ છે : અહીં કાફિયા તરીકે અનુક્રમે 'ત્યાં' અને 'છે' આવે છે ('ત્યાં આપની' અને 'છે આપની'), જે ગઝલ બનવા જતી, બલકે, જે રચનાનું એક અંગ જ પ્રાસબંધારણ છે એવી - પછી એ ગઝલ હોય કે ન હોય - કોઈ પણ રચનામાં નભી શકે નહિ; ત્યાં 'ત્યાં'ના યુસ્ત પ્રાસમાં 'ક્યાં' કે 'જ્યાં' જેવા શબ્દો, અથવા મુક્ત પ્રાસમાં '-આ/ -આં'થી અંત પામતા શબ્દો અનિવાર્ય બને.

કહેવાની જરૂર નથી કે બાકીના શેરમાં જો કલાપીએ 'ઈ'ને પ્રાસ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય (નિશાની, સવારી, કચેરી, સિતારી, ખડી, શરાબી, જુદાઈ, રાહદારી, યાદી) તો સૌથી પહેલાં તો એ પ્રાસરચના નિર્ધારતા મત્લઅમાં પણ કાફિયા તરીકે 'ઈ'થી અંત પામતા શબ્દો જ મૂકવા પડે. દેખીતું છે કે કલાપીએ ગઝલના શાસ્ત્રની પૂરતી જાણકારીના અભાવે આ ગફલત કરી છે, અને એટલે આ રચનાને ગઝલ નહિ ગણી શકાય.

- સુહાગ દવે

આ અંકના લેખકો

- ઇલા નાયક** : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, અંકુર રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ** : ૩, મોતીબાગ સોસાયટી, મોતીબાગ, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
- કિશોર વ્યાસ** : ૮/બી, મહેતા સોસાયટી, એમ. જી. એલ. હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦, જિ. પંચમહાલ
- કિશોરસિંહ સોલંકી** : 'ઋત', ૪૩, તીર્થનગર વિ. ૧, સોલારોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ** : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ધીરુ પરીખ** : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ધ્વનિલ પારેખ** : ૪૨, આનંદનગર, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮
- નલિન રાવળ** : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, જૂની હાઈકોર્ટ સામે, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નવનીત જાની** : બ્રહ્મચેરી, મુ.પો. જાલીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
- Navin Vibhakar** : 6291, Rock Creek Circle, Ellendon Fl : 34222 (U.S.A.)
- નીતિન વડગામા** : 'તાંદુલ', ૧૯, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- પ્રાણજીવન મહેતા** : ૨૦૫, રૂપા પ્લાઝા, આઈડીબીઆઈ બેન્ક ઉપર, જવાહર રોડ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭
- ફાધર વાલેસ** : સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ભગવતીકુમાર શર્મા** : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજસુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- ભરત સાધુ** : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સની પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯
- મહેબૂબ દેસાઈ** : 'સુકૂન', પ્લોટ નં. ૪૦૫/એ, પ્રભુદાસ તળાવ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- રમેશ કોઠારી** : C/o. નિસર્ગ કોઠારી, બીડબલ્યૂ.ટી.આઈ.બી.એ. એચ. કે. કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- રમેશ ર. દવે** : 'વૈશાખ', ૨/૨, વીમાનગર, સેંટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેન્દ્ર પટેલ** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ પંડ્યા** : એ/૫, ઋતુરાજ સોસાયટી, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, વડોદરા-૩૯૦૦૦૮
- રમેશ ત્રિવેદી** : ૩૩, રોંચલ વ્યૂ કડી-કરણનગર રોડ, કડી-૩૮૨૭૧૫
- લલિત ત્રિવેદી** : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- સુહાગ દવે** : 'રામગિરિ', પીજ માર્ગ, નડિયાદ (પશ્ચિમ).
- હરીશ વટાવવાળા** : 'અક્ષરા', એ/૬૦, વિષ્ણુકુંજ-૧, રાજેશ ટાવર પાછળ, ગોત્રીરોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩

**ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે
તેમનું તદ્દન નવું પુસ્તક**

**સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને રાજકારણ જેવા વિષયો ઉપર
મૂલ્યનિષ્ઠ ગાંધીવાદી સર્જકનું મહામૂલ્ય ચિંતન**

જગત-રંગ

કિંમત રૂ. 150

ઉમાશંકર જોશીનાં પુસ્તકોની નવી સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ

'૩1માં ડોકિયું (આત્મકથાત્મક)	150
કેળવણીનો કીમિયો (કેળવણી વિષયક)	180

ઉમાશંકર જોશીનાં અન્ય પુસ્તકોનું પુનઃમુદ્રણ

થોડુંક અંગત (આત્મકથાત્મક)	ઉમાશંકર જોશી	125
ઠસામુ શિદ્ધ અને અન્ય (વ્યક્તિચિત્રો)	ઉમાશંકર જોશી	150
નિશીથ (કાવ્યો)	ઉમાશંકર જોશી	135
સપ્તપદી (કાવ્યો)	ઉમાશંકર જોશી	25
પ્રાચીના (પદ્યનાટકો)	ઉમાશંકર જોશી	75
પારકાં જણ્યાં (નવલકથા)	ઉમાશંકર જોશી	110
વિસ્મામો (નવલિકાઓ)	ઉમાશંકર જોશી	130
ઠશાવાસ્ય ઉપનિષદ (વિવેચન)	ઉમાશંકર જોશી	60
નિશ્ચેના મહેલમાં (આસ્વાદ)	ઉમાશંકર જોશી	60
શિવસંકલ્પ (લેખો)	ઉમાશંકર જોશી	100
સર્જકની આંતરવ્યથા (સંપાદન)	ઉમાશંકર જોશી	225
પત્રો : (1951થી 1970)	ઉમાશંકર જોશી	3750

**ગૂર્જર
ગાંધીરત્ન કાર્યાલય
ગૂર્જર સાહિત્યભવન
રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ-1 ફોન : 22144663**

**સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર
5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજ
પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-15
ફોન : 26304259**

**ધ બુક પોઈન્ટ
41-42-43, શ્રીજી આર્કેડ, આનંદમહેલ રોડ,
અડાજણ, સુરત-9 ફોન : 0261-2744231**

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-9
ફોન નંબર: (079) 27913344, વેબ સાઈટ: <http://www.rangdwar.com>
તીર્થભૂમિ ગુજરાત (રઘુવીર ચૌધરી) રૂ. 120/- સાંસ્કૃતિક તીર્થોના નિબંધો
માતૃતીર્થ (નંદિની ત્રિવેદી) રૂ. 140/- વિવિધ ક્ષેત્રના અગ્રણીઓની માતૃવંદના
બચાવનામું (રઘુવીર ચૌધરી) રૂ. 80/- યુગચેતનાને વ્યક્ત કરતું પ્રબંધકાવ્ય
છબિ ભીતરની (અમ્બિન મહેતા) રૂ. 110/- મહાન છબિકારના અનન્ય લેખો
સામે કાંઠે તેડાં (દલપત પઢિયાર) રૂ. 80/- વિખ્યાત ગીતકારનો નવો સંગ્રહ
નદીનો ત્રીજો કાંઠો (દલા પટેલ, રાજેન્દ્ર પટેલ) રૂ. 100/- અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ
એક નટખટ છોકરાનાં પરાક્રમો (માર્ક ટ્વેઇન, અનુ. રેમંડ પરમાર) રૂ. 130/-
અપરાજિતા (પ્રીતિ સેનગુપ્તા) રૂ. 180/- શ્રેષ્ઠ પ્રવાસનિબંધો
વીજળી હાજી કાસમની (વા. એમ. ચીતલવાલા) રૂ. 180/- વીજળીના
અકસ્માતનાં કારણો અને એની તપાસ - સંશોધન આધારિત પુસ્તક
ઘણું જીવો ગુજરાતી (નારાયણ દેસાઈ) રૂ. 80/- માતૃભાષા અંગેના વિચાર-લેખો
ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથ સમૃદ્ધિ (દીપક મહેતા) રૂ. 150/-
વતનથી દૂર ઘર માઠું (મારિયા શ્રેસ) રૂ. 120 આદિવાસી નારીઓનાં પચીસ
રેખાચિત્રોનું આ રસપ્રદ પુસ્તક એમના પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધારે લખાયેલું છે.
શબરીનાં બોર (પ્રફુલ્લ શાહ) રૂ. 100/- પ્રેરણાત્મક પ્રસંગો
મેઘધનુષના રંગો (શાનુભાઈ અંધારિયા) રૂ. 80/- રસપ્રદ અને પ્રેરક વાર્તા સંગ્રહ.
થોડોક વખત (સુવર્ણા) પૂ. 140/- સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધને રજૂ કરતી નવલકથા
તારલિયા (જયંતીલાલ દવે) રૂ. 40/- સરળ બાળગીતોનો સંગ્રહ
ચાલો, ચાલો નળસરોવર (જયંતીલાલ દવે) રૂ. 40/- પ્રકૃતિપ્રેમી માટેની પુસ્તિકા
એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ (રઘુવીર ચૌધરી) રૂ. 170/- આજના
ગ્રામજીવનનાં જમા-ઉધાર પાસાંને ગંભીર - હળવી રીતે આલેખતી નવલકથા
ગિરનાર (સંજય ચૌધરી) રૂ. 190/- ગિરનારની પરિક્રમા - આરોહણ, ધાર્મિક
સ્થળો, ગીર અને ગિરનારની વન્ય સંપત્તિ, સાહિત્યમાં ગિરનાર વિશેના લેખો
માનસથી લોકમાનસ (રઘુવીર ચૌધરી) રૂ. 200/- શ્રી મોરારીબાપુના ઉછેર,
સ્વાધ્યાય, સાધના અને માનવધર્મ-પ્રવર્તન વિશે મૂલ્યવાન ગ્રંથ

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાચને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

['ઉદ્દેશ']

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર
અમદાવાદ

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન (ફોન : ૨૫૩૫૬૮૦૯)

નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પાર્શ્વનાં કેટલાંક નવાં પુસ્તકોનો ઓર્ડર મોકલવા વિનંતી.

યુજીસી નેટ/સ્લેટ સંસ્કૃત	સી. વી. મહેતા	૫૦૦
ઋગ્વેદના ભાષ્યકારો	ધનરાજ પંડિત	૨૩૦
ભરતમુનિ નિરૂપિત અભિનય અને સંસ્કૃત નાટક	મહેશ ચંપકલાલ	૧૫૦
ગીતગોવિંદ અધ્યયન	નિરંજન પટેલ	૪૦
આધુનિક સંસ્કૃત કવિતામાં ગુજરાતનો ચહેરો (વીસમી સદીના સંદર્ભમાં)	સંજય પંડ્યા	૨૨૦
છંદશાસ્ત્ર - પિંગલાચાર્ય કૃત	જી. એસ. શાહ	૨૨૫
અમરૂશતક	યોગિનીબહેન પંડ્યા	૧૭૫
કવિસમય (સંસ્કૃતના લેખો)	અજિત ઠાકોર	૧૦૦
સૌંદર્યલહરી	જાતુષ જોશી	૨૧૦
છાયા નાટક	વિહાંગ જોશી	૧૪૦
અલંકારશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલો	સી. વી. મહેતા	૨૫૦
સંસ્કૃત વાક્યરચના કૌમુદી	વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી	૩૨૫
ઉપનિષદોની ધર્મમીમાંસા	એસ. એમ. પંચાલ	૧૬૦
હર્ષચરિત : એક સાંસ્કૃતિક અધ્યયન	વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ - અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ	૨૦૦
મહાકવિ ભાસ	શાંતિકુમાર પંડ્યા	૧૨૫
અનુનય (સંશોધન લેખો)	વિજય પંડ્યા	૧૫૦
સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ (સંસ્કૃત લેખો)	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	૧૦૦
વૈદિક ભાષા અને સાહિત્ય	હંસાબહેન હિંડોચા	૧૦૦
પૂર્વ-પશ્ચિમની સાહિત્ય પરિભાષા કોશ	સી. વી. મહેતા	૧૦૦
દાર્શનિક વિવેચનશાસ્ત્ર	સી. વી. મહેતા	૧૧૦
વૈદિક સંસ્કૃતિની વિભાવના	મુકુંદ વાડેકર	૧૦૦
ભાસસર્વજ્ઞનો ન્યાયભૂષણના અનુમાન પરિચ્છેદનું વિવેચનાત્મક અધ્યયન	નિરંજન પટેલ	૧૭૫
વેદાન્તની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો	રીટાબહેન જોશી	૧૨૦
અશ્વઘોષનાં મહાકાવ્યો	રશ્મિ પી. મહેતા	૧૨૫
રામાયણમાં વૃક્ષમહિમા	દુર્ગા નવીન જોષી	૭૦
આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ	હર્ષદેવ માધવ (વગેરે)	૨૨૫
અર્થઘટનશાસ્ત્ર	સી. વી. મહેતા	૧૦૦
સંશોધનશાસ્ત્ર	સી. વી. મહેતા	૮૦
કાવ્ય લક્ષણ અને પ્રયોજન વિભાવના	આર. એન. કાથડ	૧૧૫

તમે બે પેટીને, બે ભૂમિને, બે ભાષાઓને
અને અનેક સંસ્કૃતિઓને જોડવા ઇચ્છતું સામયિક

‘સન્ધિ’

સંપાદક : બાબુ સુથાર અને ઇન્દ્ર શાહ

વાંચો છો ખરા ?

- U. S. Bharat Foundation, Incના ઉપક્રમે પ્રગટ થતું ‘સન્ધિ’ એક ત્રૈમાસિક સામયિક છે.
- ‘સન્ધિ’ અમેરિકાના પ્રથમ બંધારણીય સુધારામાં વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવામાં આવેલા વાણીસ્વાતંત્ર્યને વરેલું હોવાથી અસંમતિના પત્રોને પ્રેમથી આવકારે છે.
- ‘સન્ધિ’ ગુજરાત બહાર વસતી ગુજરાતી પ્રજાની બીજી પેઢીને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતી કૃતિઓના અંગ્રેજી અનુવાદો પણ પ્રગટ કરે છે.
- ‘સન્ધિ’ ગુજરાતી ભાષા કે સંસ્કૃતિ પર અંગ્રેજીમાં લખાયેલા લેખો પણ પ્રગટ કરે છે.
- ‘સન્ધિ’ ગુજરાતી સર્જકો અને અભ્યાસુઓનાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં લખાણો પણ પ્રગટ કરે છે.
- ‘સન્ધિ’ અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું નહીં, વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું સામયિક છે.

વાર્ષિક લવાજમ : \$ 20 અમેરિકામાં મોકલવા માટે. ચેક US Bharat Foundation Inc.ના નામે લખી Indra Shah, 577 St. Lawrence Blvd. Eastlake, OH 44095 USAના સરનામે મોકલવો. • ૨૫૦ રૂપિયા ભારતમાં મોકલવા માટે. અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ૨૦૦ રૂપિયા. લવાજમની રકમ મનીઓર્ડર કે ચેક દ્વારા ગૌતમ શાહ, ૨૫, માણેકબાગ સોસાયટી, નહેરુનગર, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫ને મોકલવી (ફોન નંબર : 079-26753322). ચેક ‘ગૌતમ શાહ’ના નામનો લખવો.

‘સન્ધિ’ જાહેરાતો અને શુભેચ્છા જાહેરાતો પણ સ્વીકારે છે. વધુ માહિતી માટે ઇન્દ્ર શાહનો સંપર્ક સાધવો : ઇ-મેઇલ : indrashah577@gmail.com ફોન : 44-0946-3946

‘સન્ધિ’ સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક લખાણો આવકારે છે. સર્જકો પોતાની કૃતિઓ સીધા જ બાબુ સુથારને (2224 Friendship St. Philadelphia, PA 19149 USA. E-mail : basuthar@gmail.com) અથવા તો ગૌતમ શાહને (ગૌતમ શાહ, ૨૫, માણેકબાગ સોસાયટી, નહેરુનગર, આંબાવાડી-૩૮૦૦૧૫) મોકલી શકે છે.

શુભમ્ પ્રકાશન

૩૦૩-એ, કૃષ્ણાવિહાર, ટાટા કમ્પાઉન્ડ,
એસ. વી. રોડ, અંધેરી (વે.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮
ફોન : ૨૬૭૦ ૪૮૭૬, ૯૮૨૦૮ ૬૬૪૫૦
e-mail : satishcvyas@gmail.com

અમારાં આગવાં પ્રકાશનો

મારી હથેળીમાં (કાવ્યસંગ્રહ)	નીતા રામૈયા	રૂ. ૧૨૫
ડિવોર્સ@લવ.કોમ (નવલિકાસંગ્રહ)	કિશોર પટેલ	રૂ. ૧૨૫
ભિષ્ટતી દિશાઓ (કાવ્યસંગ્રહ)	સોનલ પરીખ	રૂ. ૧૨૫
મહેકનામા (નવલકથા)	નીલેશ રૂપાપરા	રૂ. ૧૨૫
રંગ દરિયો જી રે (પ્રેમવિષયક કાવ્યો)	નીતા રામૈયા	રૂ. ૮૦
ત્રણ અધૂરાં સ્વપ્ન (લઘુનવલસંગ્રહ)	જયવંત વૈદ્ય	રૂ. ૧૫૦
તમને પારણિયે પોઠાડું (હાલરડાંસંગ્રહ)	નીતા રામૈયા	રૂ. ૪૦
ટેરવે અટક્યા બોલ (નાટક)	હરીશ નાગ્રેયા	રૂ. ૮૫
પપ્પા, એક વારતા કરોને ! (બાળવાર્તાઓ)	હેમંત કારિયા	રૂ. ૧૦૦
તૃષ્ણા અને તૃપ્તિ (એકાંકીસંગ્રહ)	સતીશ વ્યાસ	રૂ. ૧૨૫
એક અજાણ્યો મારી નાવમાં (વાર્તાનુવાદ)	નીતા રામૈયા	રૂ. ૧૦૦
આપણું બાળક તો આમાં નથી ને ! (અનુવાદ)	દર્શના મહેતા	રૂ. ૧૧૦
પ્રશ્નોપનિષદ (નાટ્યસંગ્રહ)	મનીષ શેઠ	રૂ. ૧૦૦
હું રોજ કરું હું મોજ કરું (બાળકાવ્યસંગ્રહ)	નીતા રામૈયા	રૂ. ૭૦
ડૉ. યશવંત ત્રિવેદીનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો (સંપાદન)	પ્રા. સતીશ વ્યાસ	રૂ. ૧૨૫
ડૉ. યશવંત ત્રિવેદીના શ્રેષ્ઠ નિબંધો (સંપાદન)	પ્રા. સતીશ વ્યાસ	રૂ. ૧૨૫

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

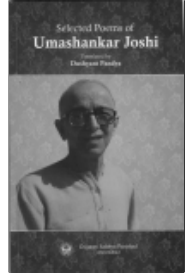
: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

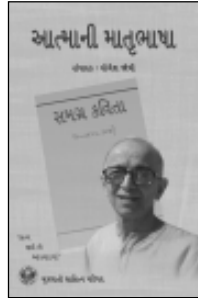

[Selected Poems of Umashankar Joshi : અનુવાદક : દુષ્યંત પંડ્યા, પ્ર.આ. ૨૦૧૧, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૨૮, કિં. રૂ. ૧૪૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી એચ. એમ. પટેલ અનુવાદ કેન્દ્ર દ્વારા ઉમાશંકર જોશીનાં ઉત્તમ કાવ્યોને અંગ્રેજી ભાષામાં અનૂદિત કરીને 'Selected Poems of Umashankar Joshi' પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કર્યાં છે. આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત કાવ્યોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ દુષ્યંત પંડ્યાએ કર્યો છે. વળી, સંપાદનને અંતે પરિશિષ્ટમાં કેટલાંક કાવ્યોની સમજૂતી માટે સંદર્ભનોંધ પણ આપવામાં આવી છે. ઉમાશંકર જોશીની શતાબ્દી નિમિત્તે થયેલા આ પ્રકાશનને આપણે સૌ આવકારીએ.

[આત્માની માતૃભાષા : સંપાદક : યોગેશ જોષી, પ્ર.આ. ૨૦૧૧, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૦+૩૮૦ કિ. રૂ. ૨૫૦/-]

ઉમાશંકર જોશીની શતાબ્દી નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર 'પરબ'નો જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૧નો સંયુક્ત અંક 'ઉમાશંકર જોશી : કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક' તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ વિશેષાંકમાં ઉમાશંકર જોશીની વિવિધ સ્વરૂપોમાં રચાયેલી ઉત્તમ કાવ્યરચનાઓનો વિવિધ વિદ્વાનોએ આસ્વાદ કરાવ્યો છે. આ વિશેષાંકને સાહિત્યરસિકો દ્વારા ઉત્તમ પ્રતિસાદ મળ્યો હતો, તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા શતાબ્દીગ્રંથ શ્રેણીના ભાગ રૂપે 'આત્માની માતૃભાષા' ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકનું સંપાદન 'પરબ' સામયિકના તંત્રીશ્રી યોગેશ જોષીએ કર્યું છે. સાહિત્યરસિકો દ્વારા આ ગ્રંથને ઉષ્માભર્યો આવકાર મળશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ઘઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

[પરબ v ઓગસ્ટ ૨૦૧૧]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['પારિજાતક' : હેમાંગિની રાનડે, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૮૮, કિં. રૂ. ૧૪૦/-]

સદ્ગત બી. કે. મજૂમદારના વસિયતનામામાં પ્રગટ થયેલી, સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રમાં નવા સર્જકોને ઉત્તેજન આપવાની એમની ઇચ્છાના અનુસંધાનમાં આવેલી શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત આ વાર્તાસંગ્રહ 'પારિજાતક' ત્રેવીસમા મણકા રૂપે પ્રગટ થયો છે. શ્રીમતી હેમાંગિની રાનડેએ લેખનનો આરંભ હિન્દીમાં કર્યો હતો. અને ગુજરાતીમાં પણ વાર્તાલેખનકાર્ય આરંભ્યું છે. એમની 'ઉનાળો' વાર્તાને વાર્તાનો પ્રતિષ્ઠિત 'કથા' એવોર્ડ મળેલો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં નારીચેતનાનાં વિવિધ રૂપો, બાળમાનસ અને આધેડવયના મનુષ્યોનાં સંવેદનો આલેખાયાં છે. હેમાંગિનીબહેનના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને વાર્તારસિક ભાવકો ઉષ્માભરે આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

['નોળવેલ' : ગોરધન ભેસાણિયા, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૨૬, કિં. રૂ. ૮૦/-]

'નોળવેલ' વાર્તાસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું સાડત્રીસમું પ્રકાશન છે. વાર્તાકાર શ્રી ગોરધન ભેસાણિયાનો આ ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમની 'એક તણખલાની વાત' નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક મળ્યું છે. આ સંગ્રહની તેવીસ વાર્તાઓમાં પ્રગટતું ગામડું એ અમરેલી જિલ્લાની આસપાસનું વીસમી સદીના આઠમા દાયકાનું ગામડું છે. આ વાર્તાઓમાં એક આખા ગામની તળપ્રદેશના લોકજીવનની એનાં સારાં-માઠાં પાસાંઓની એક આકર્ષક ભાત ઊપસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ઘઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

[પરબ v ઓગસ્ટ ૨૦૧૧]